

552.3-
6.0.0

ห้องสมุดบัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ วิทยาเขตกำแพงแสน

การศึกษาวเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2393

ปริญญาณิพนธ์

ของ

สุพจน์ เจริญใจ

๑๑ พค 2535

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
มีนาคม 2527

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

178679

การศึกษาวិเคราะห์สภาพเศรษฐกิจของ ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2393

บทคัดย่อ

ของ

สุพจน์ เจริญใจ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่ง ของ การศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
มีนาคม 2527

การวิจัยครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาวิเคราะห์ภาพเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 โดยมุ่งศึกษาถึงระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งบทบาททางเศรษฐกิจของบุคคลต่าง ๆ ในสังคม

จากการศึกษาค้นคว้าพบว่า 'เศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง' โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่บ้านชนบท การผลิตและความสัมพันธ์ในการผลิตยังคงอาศัยรูปแบบของเศรษฐกิจสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ทรงมีบทบาทสูงสุดในทางเศรษฐกิจ / และได้รับผลประโยชน์มากมายจากระบบแรงงานเกณฑ์ ระบบภาษีอากร และส่วย ในขณะที่เจ้าขุนนายและขุนนางซึ่งเป็นชนชั้นสูงของสังคมและ เป็นชนชั้นผู้ปกครองด้วยต่างก็ได้รับผลประโยชน์อย่างมากมาจากร่างกายแรงงานการผลิตของไพร่พลในสังกัด และของกาน้ำดีจากไพร่ ส่วนไพร่ก็จะใช้เวลาอดเหนื่อยจากการเกณฑ์หรือทำงานในไร่นาของมูลนายทางานส่วนที่เป็นของตนเองโดยทำไร่ ทำนา ทำขายเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือรับจ้าง ส่วนทาส ซึ่งมีจำนวนมากพอควรในสังคมก็จะทำการผลิตให้นายทาสโดยเฉพาะ และได้รับเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และสิ่งจำเป็นในการดำรงชีพอื่น ๆ เป็นการตอบแทน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวจีนได้อพยพหลั่งไหลเข้าสู่เมืองไทยอย่างมากมาย ในระยะแรกก็ทำงานเป็นลูกจ้าง ต่อมาเมื่อมีทุนรอนมากขึ้นจึงประกอบการผลิตเพื่อขาย ซึ่งต่อมาชาวไทยก็ได้หันมาผลิตเพื่อขายเป็นจำนวนมาก ในขณะเดียวกันตลาดและเมืองได้เกิดขึ้นใหม่อย่างมากมาเพื่อรองรับสินค้าที่ผลิตขึ้น การใช้เงินตราได้แพร่หลายทั่วไป รวมทั้งการแบ่งหน้าที่ของแรงงานในการผลิตก็เกิดขึ้นเช่นกัน การจ้างแรงงานในการผลิตเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งในแวดวงธุรกิจของเอกชนและของรัฐ การค้าภายในได้ขยายตัวไปพร้อม ๆ กันกับการขยายของตลาด และเป็นผลทำให้การค้าระหว่างประเทศขยายตัวตามไปด้วย จากลักษณะดังกล่าวจะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้เริ่มก่อตัวขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

ถึงแม้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจะเริ่มปรากฏขึ้นก็ตาม แต่ก็มิได้มีความขัดแย้งระหว่างชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นนายทุนแต่อย่างใด ในทางตรงกันข้าม ชนชั้นผู้ปกครองต่างก็หันไปประกอบธุรกิจต่าง ๆ อย่างมากมายโดยหวังผลกำไรเป็นการตอบแทน ชนชั้นผู้ปกครองกับชนชั้นนายทุนต่างก็ประสานผลประโยชน์กันอย่างแน่นแฟ้น และชนชั้นผู้ปกครองได้กลายเป็นนายทุนด้วย ในขณะที่นายทุนชาวจีนต่างก็สามารถเข้ารับราชการเป็นขุนนางได้เช่นกัน

AN ANALYTICAL STUDY OF THAI ECONOMY IN EARLY RATTANAKOSIN
DURING B.E. 2325 - 2393

AN ABSTRACT

BY

SUPOT JIEMJAI

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

March 1984

The purpose of this study is to analyse Thai economy in the early Bangkok period from the reigns of King Rama I to that of King Rama III in terms of the system and the role people played.

The study shows that Thai economy in the early Bangkok period was categorically self - sufficient, particularly in the rural areas. The economic production and its relation were hardly different from those of Ayutthaya. The monarch played the greatest role in the economic system and also benefited most from corvee' labour and land revenue thereof, while the aristocracy and the ruling class gained great benefits from their serf production and tribute. The serf themselves spared their free time from their duty to lord to work for their own parts by planting, commercing or hiring. For the slaves, they had to work for the slaveholder only, in return of the basic needs in life.

In this period, a great number of Chinese immigrants resided in Thonburi and Bangkok. At first they were employees afterward they began to produce things for sale. Later on, many Thai produced goods for sale more and more. In the meantime markets and towns sprang up for transaction of the products. The use of currency became widely spread. The duties of the labour for production also were changed. The employment both in private and public sector was unherently the out come. The expansion of domestic trade was in response to the growing markets and, as a result, international trade correspondingly extensified. Capitalistic economy has since begun.

Though the Capitalism has developed, the conflict between the ruling class and the capitalist was rarely found. In fact, the ruling class came to join and ran their own business for returning benefit. These two group gained and shared interest reciprocally. As a result, the ruling class became the capitalist while the Chinese capitalist could get into official circle and became the aristocracy as well.

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำคณะนิติศาสตร์และคณะกรรมการสอบ ได้พิจารณาปัญหานี้จน
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน

..... กรรมการ

..... ประธาน

..... กรรมการ

..... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับสำเร็จเรียบร้อยด้วยความกรุณาจากบุคคลหลายท่าน ขอขอบคุณ
ท่านผู้ช่วยศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ ท่านรองศาสตราจารย์วี เกาหวัด ที่ให้ความ
กรุณาเป็นประธานกรรมการ และกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ตามลำดับ ท่านทั้งสอง
ได้ให้คำปรึกษาแนะนำและให้ข้อคิดเห็น รวมทั้งตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ จน
ปริญญานิพนธ์เสร็จสมบูรณ์ และขอขอบคุณท่านรองศาสตราจารย์ณอม อานามวัฒน์ ที่
กรุณาร่วมเป็นกรรมการสอบปากเปล่า

ขอขอบคุณองค์การบริหารส่วนจังหวัดบุรีรัมย์ที่อนุญาตให้ผู้เขียนเข้าศึกษาในระดับ
มหาบัณฑิต และขอขอบคุณสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดบุรีรัมย์ที่อนุญาตให้ผู้เขียนลา
ศึกษาต่อจนเขียนปริญญานิพนธ์เสร็จ นอกจากนั้นขอขอบคุณเพื่อนร่วมงานในสำนักงาน
การประถมศึกษาอำเภอเมืองบุรีรัมย์ทุกคน รวมทั้งในสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัด
บุรีรัมย์ที่ให้ความห่วงใย ให้กำลังใจในการเขียนปริญญานิพนธ์ ตลอดจนผู้บังคับบัญชาที่มี
ความเข้าใจ ส่งเสริม ให้กำลังใจในการเขียนปริญญานิพนธ์จนแล้วเสร็จ

ขอขอบคุณคุณวงศ์แซ่ ภักธนิกย์ ที่ให้ความช่วยเหลือติดต่อประสานงานกับบุคคล
และหน่วยงานต่าง ๆ รวมทั้งช่วยเหลือในเรื่องกระดาษอื่น ๆ ทำให้การจัดทำปริญญานิพนธ์
คล่องตัวสำเร็จลุล่วงลงด้วยดี

สุพจน์ เจียมใจ

แด่
คุณพ่อ คุณแม่
คุณอาประสิทธิ์
คุณอาพวงทอง เจียมใจ
ที่เคารพยิ่ง

สารบัญ

๖
หน้า

บทนำ		ก
บทที่ ๑		
1 เศรษฐกิจไทยก่อนสมัยรัตนโกสินทร์		1
สุโขทัย		1
อยุธยา		8
ธนบุรี		21
2 พื้นฐานทางด้านการเมืองการปกครองและสังคมไทย		26
สภาพทางการเมืองของไทย		26
การปกครอง		34
ลักษณะสังคม		41
3 วิธีการผลิตในระบบเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น		55
ผลิตผลและแหล่งผลิต		55
การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัว		73
การผลิตเพื่อตลาด		76
เทคนิคการผลิต		88
4 ความสัมพันธ์ในการผลิต		93
การสร้างผลผลิต		93
การแบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิต		107

บทที่	หน้า
5 บทสรุป	118
บรรณานุกรม	125
ภาคผนวก	135

บทนำ

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระหว่างปี พ.ศ. 2325 - 2393 เป็นช่วงเวลาที่น่าสนใจมากสมัยหนึ่ง (เนื่องจากสมัยนี้เป็นช่วงเวลาของไทยเริ่มฟื้นฟูเศรษฐกิจขึ้นมาใหม่หลังจากที่เศรษฐกิจประสบความเสียหายอย่างย่อยยับจากสงครามคราวเสียกรุงครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2307 - 2310)) และเป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญสมัยหนึ่ง เพราะในสมัยนี้เริ่มมีการก่อตัวของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เริ่มมีการแบ่งแรงในการผลิตโดยมีการผลิตเพื่อเป็นสินค้าจำหน่ายมากขึ้น

สงครามระหว่างไทยกับพม่าในปี พ.ศ. 2307 - 2310 เป็นสงครามครั้งสุดท้าย และกินเวลานานที่สุดในสมัยอยุธยา พม่ายกกองทัพเข้าสู่พระราชอาณาจักรอยุธยา เมื่อปี พ.ศ. 2307 จนกระทั่งสามารถตีกรุงศรีอยุธยาได้ในปี พ.ศ. 2310 กินเวลาถึง 3 ปี เฉพาะเวลาที่พม่าล้อมกรุงก็กินเวลาถึง 2 ปีเศษ ในช่วงเวลาแห่งสงครามนี้เศรษฐกิจของไทยแทบทุกด้านก็ต้องหยุดชะงักไปโดยปริยาย ราษฎรที่อาศัยอยู่ในรัศมีของสงครามทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง และภาคตะวันตก ต่างก็ไม่เป็นอันทำมาหากิน ถ้าไม่ถูกเกณฑ์มาราชการสงครามก็ถูกกวาดต้อนลงมาสู่กรุงศรีอยุธยา หรือไม่เช่นนั้นก็หลบหนีเข้าป่าซุกซ่อนตัวเองให้รอดพ้นจากการกวาดต้อนของพม่า ส่วนราษฎรนอกพื้นที่ของสงครามก็ต้องถูกเกณฑ์มาราชการเช่นเดียวกัน ดังนั้น 3 ปีแห่งสงคราม 3 ปีที่ราษฎรไม่ได้ทำไร่นา จึงทำให้เกิดความกระทบกระเทือนทางเศรษฐกิจเหลือคณานับ ชาวไทยเสียชีวิตจากสงครามถึง 200,000 คน ทั้งตายด้วยอาวุธและป่วยไข้ ออกโซตาย²

¹กรมศิลปากร พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับความสมเด็จพระ
ปรมานุชิตชิโนรส หน้า 277

²สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราช
หัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 1 หน้า 459

จะเห็นได้ว่าเมื่อพระยาตากไปถึงเมืองธนบุรีได้พบแต่ซากศพมากมาย¹ ในสมัย
ธนบุรีภาวะของสงครามก็มีอยู่ตลอดรัชกาล จากสงครามเพื่อรวบรวมพระราชอาณาจักร
ในทศวรรษรัชกาลก็เป็นสงครามเพื่อป้องกันพระราชอาณาจักรจากการรุกรานของพม่าใน
ตอนกลางรัชกาล และสงครามเพื่อขยายพระราชอาณาเขตในตอนปลายรัชกาล ดังนั้น
(การฟื้นฟูเศรษฐกิจในสมัยกรุงธนบุรีจึงไม่สามารถทำได้เต็มที่ จะเริ่มฟื้นฟูกันอย่าง
จริงจังก็ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั่นเอง)

เศรษฐกิจของ ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่จะยึดถือระเบียบทาง
เศรษฐกิจสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ยังคงเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ ที่ดิน
แรงงาน และทุนในการประกอบการ ดังในกฎหมายตราสามดวง พระอัยการเบ็ดเสร็จ
มาตรา 52 ที่ว่า "ที่ในแว่นแคว้นกรุงเทพมหานครศรีอยุธยามหาดิลกภพปรัตนราชธานี
บุรีรมย์ เปนที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลาย ผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่จะได้เป็น
ที่ของราษฎรหามิได้"² และมาตรา 42 ในกฎหมายเดียวกันว่า "ถ้าที่นอกเมืองหลวง
อันเป็นแว่นแคว้นกรุงศรีอยุธยาใช้ที่ของราษฎรอย่าให้ซื้อขายแก่กัน"³ ส่วนแรงงานใน
การผลิตนั้น ราษฎรในพระราชอาณาจักรทุกคนต้องทำงานให้พระมหากษัตริย์ภายใต้ระบบ
แรงงานเกณฑ์⁴ พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของชีวิตของราษฎรทุกคน จะให้ใครอยู่หรือ
ใครตาย หรือให้ทำอะไรก็ได้ตามพระราชประสงค์ นอกจากนั้นเนื่องจากพระ

¹ กรมหลวงนรินทรเทวี

² กฎหมายตราสามดวง

³ ฎ. หน้า 117

⁴ G.V. Smith The Dutch East

of Ayuthaya 1604 - 1694 p. 219

เป็นผู้กุมอำนาจรัฐ จึงได้รับผลประโยชน์อย่างมากมายมหาศาล ทั้งช่วยสาอากร
เครื่องราชบรรณาการ ผลประโยชน์จากการค้า ฯลฯ รายได้เหล่านี้หลังไหลเข้าสู่
ท้องพระคลังพระมหากษัตริย์ ทำให้พระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่มีมั่งคั่งที่สุดในพระราชอาณาจักร
ตามกฎหมายทรงเป็นเจ้าของทรัพย์สินทั้งปวงในแผ่นดิน ส่วนการประกอบการนั้นถึงแม้
พระมหากษัตริย์จะไม่ลงมาเป็นผู้ประกอบการเอง แต่ก็อยู่ในลักษณะผู้อำนวยการ หรือ มี
อิทธิพล ต่อ การประกอบการ ของขุนนาง และชาวจีน ความสัมพันธ์ในการผลิตก็ยังคง
เป็นแบบสังคมศักดินาอยู่ ราษฎรถูกแบ่งออกเป็น 2 ชั้นที่สำคัญ คือ มุลนาย และไพร่
หรือชนชั้นผู้ปกครองกับสามัญชน สามัญชนนอกจากจะมีหน้าที่ต่อรัฐ (พระมหากษัตริย์)
และผลิตเพื่อตนเองแล้ว นอกจากนั้นก็ต้องมีหน้าที่นำส่วยและของกำนัลมาถวายเจ้านาย
และให้ขุนนางที่ตนอยู่ใต้ปกครองอย่างสม่ำเสมอ¹ โดยจ่ายเป็นของกำนัลแก่มุลนาย
ของตน เช่น ข้าว ผลไม้ ยัก ปลา เป็นต้น² จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน
ตอนที่ 38 ว่า "ครานั้นผู้รังสุโขทัย...ไปเห็นของกำนัลล้นพันหน ฉวยไม้หนุนเข้าไป
หาวเคาะสองหน"³ แสดงว่าเป็นประเพณีที่ไพร่ต้องนำของกำนัลไปให้มุลนาย

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้สถานการณ์แห่งการเปลี่ยนแปลงทาง
เศรษฐกิจของไทยก็เริ่มปรากฏขึ้นแล้ว ที่สำคัญที่สุดคือ การเสื่อมของระบบแรงงานเกณฑ์
ซึ่งเป็นหัวใจของระบบการผลิตของเศรษฐกิจสมัยโบราณ การเกณฑ์ไพร่เข้ามารับราชการ
ปีละ 6 เดือน ก็เหลือเพียงปีละ 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1⁴ และเหลือเพียงปีละ

¹ อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 71

² มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร
หน้า 281

³ กรมศิลปากร เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 950

⁴ ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 35 (แต่สมเด็จพระยาคำวงศ์
ราชานุภาพ กล่าวว่าการลดอัตราการเข้าเวรเหลือเพียงปีละ 4 เดือน ในสมัยกรุงธนบุรี
โปรดฯ สมเด็จพระยาคำวงศ์ราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองของประเทศสยาม
แต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 14)

3 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 2¹ สาเหตุของการเสื่อมของระบบแรงงานเกณฑ์ สมเด็จพระยาคัณธาราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ("รัฐบาลต้องการตัวเงินใช้ยิ่งกว่าใครคน มาเข้าเวรจึงยอมอนุญาตให้ไพร่ซึ่งไม่ปรารถนาจะเข้าเวรเสียเงิน คาราชการ เหมือนอย่างจ้างคนแทนตัวได้ เมื่อมาถึงรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ ข้าราชการ ต้องเสียปีละ 18 บาท มีผู้สมัครเสียเงินคาราชการแทนเข้าเวรเป็นพื้น"² ในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้จึงเริ่มมีการจ้างแรงงานกรรมกรชาวจีนทำงานแทนการ เกณฑ์ อย่างกว้างขวาง เช่น ในการทำสวนอ้อยหลวง³ ในโรงงานน้ำตาลทรายหลวง⁴ ในการขุดคลอง การซ่อมแซมวัดวาอาราม เป็นต้น แสดงว่าแรงงานได้เปลี่ยนเป็น สินค้าชนิดหนึ่งขึ้นแล้ว ซึ่งเป็นลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ จุดมุ่งหมายในการผลิต ในบางส่วน โดยเฉพาะในหมู่ชาวจีนในประเทศไทยเริ่มผลิตเพื่อการค้า ผลิตเพื่อการส่งออกจำหน่าย แทนการผลิตเพื่อการบริโภคในครอบครัวอย่างเดิม ชาวจีนได้เริ่มทำการเกษตรขนาดใหญ่ เพื่อเป็นสินค้าออกบ้าง ขายในประเทศบ้าง ชาวจีนปลูกฝักสำหรับตลาดภายใน

¹ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 37

²สมเด็จพระยาคัณธาราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองของประเทศสยาม แต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 15

³กองหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 9

⁴กองหอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 5

พริกไทย และน้ำตาลสำหรับตลาดยุโรป ฝ่ายสำหรับตลาดเมืองจีน^๑ และยาสูบสำหรับ
ตลาดภายในและมาลายู^๑ (อุตสาหกรรมโดยเฉพาะอุตสาหกรรมน้ำตาลและเหมืองแร่ได้
เติบโตและเฟื่องฟูมากในสมัยนี้ จากการบันทึกของสังฆราชปาลเลกัวซ์ กล่าวว่า เฉพาะ
เมืองแปะริ้วมีโรงหีบอ้อยไม่ต่ำกว่า 20 โรง^๒) นครชัยศรีมีโรงหีบอ้อยเรียงรายอยู่
เป็นระยะไมชากสายนับได้ไม่น้อยกว่า 30 โรง^๓ เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันในสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าได้ขยายตัวขึ้นมากเนื่องจากความสนใจอย่างมากในกิจการ
พาณิชย์ของพระมหากษัตริย์ไทยทั้ง 3 พระองค์แรกของราชจักรีวงศ์^๔ จะเห็นได้ว่าเรือ
ของพ่อค้าในเมืองไทยอย่างเดียวกันที่ทำการค้าระหว่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 2 มีถึง
200 ลำ^๕ ส่วนเรือของต่างชาติที่ทำการค้าในระหว่างนั้นก็คงจะมีไม่น้อย (การขยายตัว
ด้านการค้าจึงทำให้การผลิตเพื่อการค้าได้ขยายตัวตามไปด้วย)

ดังนั้น ผู้เขียนจึงเห็นว่าสภาพเศรษฐกิจของไทยระหว่างปี พ.ศ. 2325 -
2393 เป็นเรื่องที่น่าสนใจมาก (เพราะนอกจากลักษณะเศรษฐกิจจะเป็นเศรษฐกิจแบบ
กึ่งเคมีแล้ว ยังมีแนวโน้มที่จะพัฒนาไปสู่ระบบทุนนิยมด้วย ไม่ใช่เป็นเพียงเศรษฐกิจ
แบบเก่าอย่างเดียวกันที่นักเศรษฐศาสตร์ หรือแม้แต่กับประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่มองเข้าไปอีก)
ซึ่งทำให้ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในสมัยนี้ไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร นอกจากนั้นสภาพ
บ้านเมืองจะเจริญก้าวหน้า หรือเสื่อมโทรมนั้นขึ้นอยู่กับสภาพเศรษฐกิจเป็นสำคัญ การศึกษา

¹ George William Skinner. Chinese Society in Thailand p. 111

² สังฆราชปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร

หน้า 74

³ ดู หน้า 95

⁴ George William Skinner. op.cit. p. 82

⁵ John Crawford Journal of an Embassy to the Courts of Siam
and Cochin China p. 415

สภาพเศรษฐกิจในสมัยนั้นจะสามารถสะท้อนภาพ กระบวนการ ความเคลื่อนไหวของ สังคม และความเป็นอยู่ของประชาชนในสมัยนั้น รวมทั้งระบบต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจซึ่งส่งผลต่อการพัฒนา หรือความล้าหลังของประเทศมาจนถึงปัจจุบัน ผู้เขียนจึงเห็นว่าควรจะมีการศึกษาค้นคว้าในเรื่องนี้อย่างละเอียด เพื่อประโยชน์ในการศึกษาประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจในช่วงต่อมา และเพื่อให้เหตุการณ์ตอนนั้นของ ประวัติศาสตร์ไทยกระจ่างชัดยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ก็มีผู้ให้ความสนใจศึกษาค้นคว้าในส่วนที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นบ้างพอควร เช่น เรื่อง "การปฏิรูป ภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ของ สมคิด ศรีสิงห์ "การเก็บส่วยในสมัย กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2411)" ของ บุญรอด แก้วกัณหา เรื่อง "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น" ของ ฑูดา ประภาพันธ์ เรื่อง "การค้าสาปของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ของ วราภรณ์ ทินานนท์ และเรื่อง "สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2398" ของ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา ซึ่งงานวิจัยเหล่านี้เป็นปริญาปีพนธ์ระดับมหาบัณฑิตของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทั้งสาขาประวัติศาสตร์ และสาขาเศรษฐศาสตร์ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยค้นคว้าเหล่านี้ต่างก็มุ่งศึกษาเศรษฐกิจเป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น ยังไม่ได้ศึกษาภาพรวมทางเศรษฐกิจ หรือถ้าจะพูดอีกทีก็เป็นการศึกษาเฉพาะเรื่องเกี่ยวกับการค้า และการคลังเท่านั้น ดังนั้นจึงยังไม่สามารถให้คำอธิบายที่เด่นชัดเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้

จุดมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาสภาพทาง เศรษฐกิจของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากพ.ศ. 2325 จนถึง พ.ศ. 2393
2. เพื่อศึกษาถึงอิทธิพลของสถาบันทางการเมือง การปกครอง และลักษณะ สังคมที่มีผลต่อการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยนี้

3. เนื้อหาผลกระทบบางอย่างของระบบเศรษฐกิจที่มีต่อประชาชนคนไทยในสมัย
ดังกล่าว

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะทำให้ได้ข้อมูลที่สำคัญเกี่ยวกับภูมิหลังทาง
โครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการ
วางนโยบายแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจของไทยในยุคปัจจุบัน

2. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะสามารถนำไปใช้ในการอ้างอิงสำหรับการเรียน
การสอนวิชาประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง และสังคมไทยในระดับต่าง ๆ ได้

3. ผลจากการศึกษาค้นคว้า จะเป็นพื้นฐานสำคัญให้กับนักวิชาการที่สนใจจะ
ศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจไทยในยุคหลังต่อมา

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ระยะเวลาที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะอยู่ในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นระหว่าง
ปี พ.ศ. 2325 – 2393 เป็นสำคัญ เหตุผลที่เริ่มต้นศึกษาในปี พ.ศ. 2325 เพราะ
เป็นปีที่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีใหม่ และการศึกษาค้นคว้าได้มาสิ้นสุด
ในปี พ.ศ. 2393 เพราะเป็นปีที่สิ้นสุดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่มีพระบรมราชโองบายทางด้านเศรษฐกิจที่แตกต่างไปจากรัชกาล
ที่ 1 – 3 อันเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ โดยมุ่งเน้นหนัก
การศึกษาถึงสภาพทางเศรษฐกิจของไทยจากสมัยรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ 3 อย่าง
ละเอียด ส่วนลักษณะเศรษฐกิจก่อนสมัยรัตนโกสินทร์จะศึกษาบ้างพอเป็นสังเขป เพื่อ
จะได้มองเห็นภาพของเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ชัดเจนยิ่งขึ้น นอกจากนั้น
ก็จะศึกษาถึงระบบการเมือง การปกครอง และลักษณะทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น ซึ่งส่งผลต่อสภาพทางเศรษฐกิจในสมัยดังกล่าว รวมทั้งศึกษาถึงผลกระทบทาง
เศรษฐกิจที่มีต่อประชาชนในสมัยนั้นด้วย

สมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. ลักษณะเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ในขณะที่เดียวกันก็เริ่มมีการก่อตัวของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม
2. พระมหากษัตริย์ทรงมีอิทธิพลที่สำคัญยิ่งต่อการประกอบการในทางเศรษฐกิจ
 - 2.1 พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่สำคัญ
 - 2.2 พระมหากษัตริย์ทรงได้รับผลประโยชน์จากการประกอบการของพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และชาวจีน
3. ชาวจีนมีบทบาทอย่างมากในทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการประสานผลประโยชน์กับพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางผู้ใหญ่ของไทย

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เป็นสำคัญ โดยทำการวิเคราะห์ข้อมูลทางเอกสาร (Documentary Research) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นสำคัญ และอาศัยข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอสมุดแห่งชาติ
2. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
3. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
4. หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
5. หอสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์
 - จดหมายเหตุการณ์ที่ 1
 - จดหมายเหตุการณ์ที่ 2
 - จดหมายเหตุการณ์ที่ 3
 - 1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว
 - ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1
 - กฎหมายตราสามดวง
 - จดหมายเหตุการณ์ที่ 2 จ.ศ. 1171 – 1173
 - จดหมายเหตุการณ์ที่ 2 จ.ศ. 1173
 - ทำให้การชาวกรุงเก่า
 - วรรณกรรมที่เขียนขึ้นในสมัยนั้น เช่น ขุนช้างขุนแผน นิราศของ

สุนทรภู่

ข้อเขียนของชาวต่างประเทศที่ได้เดินทางเข้ามาในเมืองไทย เช่น ซิมอง เดอ ลาลูแบร์ / นิโคลาส แวร์แวส / จอห์น ครอฟอร์ด / เฮนรี เบอรัม / สังฆราช ปาลเลกัวซ์ เป็นต้น

2. เอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ได้แก่

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 – 3

เอกสารการวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือประวัติศาสตร์ และวารสาร

ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง

เศรษฐกิจไทยก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

เศรษฐกิจในสมัยสุโขทัย

เกษตรกรรม เศรษฐกิจของไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบันจะขึ้นอยู่กับผลิตผลทางการเกษตรเป็นสำคัญ โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของคนไทย ในสมัยสุโขทัยนี้ก็ได้ให้ความสำคัญของข้าวไว้จนถึงกับมีการกล่าวไว้ในศิลาจารึกว่า "ในนามข้าว" อย่างไรก็ตามสุโขทัยก็คงไม่อุดมสมบูรณ์มากนัก เนื่องจากสภาพภูมิประเทศไม่ค่อยเอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูก พื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกได้ก็น้อย¹ แม่น้ำยม และแม่น้ำน่านก็ไม่สามารถใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูก เพราะไหลผ่านบริเวณที่เป็นภูเขา บริเวณที่เป็นเมืองหลวงของอาณาจักรก็เป็นที่ลุ่ม ตั้งแต่เมืองศรีสัชนาลัยลงมาจนถึงเมืองกำแพงเพชร และมีหนองบึงธรรมชาติอยู่ทั่วไป ถึงฤดูฝนน้ำจะค้างอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว และเอ่อล้นขึ้นมาตามลำน้ำทำให้บริเวณซึ่งควรจะทำการเพาะปลูกได้ก็กลับเพาะปลูกไม่ได้ผลเท่าที่ควร ส่วนทางทิศตะวันออกของตัวเมืองหลวงเป็นที่ราบเชิงเขายาวจนถึงเมืองกำแพงเพชร ก็เป็นที่ดอน และดินไม่ใคร่สมบูรณ์นักจึงไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ดีบริเวณซึ่งสามารถทำการเพาะปลูกได้ผลดีที่สุด คือ บริเวณรอบตัวเมืองสุโขทัยซึ่งเป็นเมืองหลวง คือ ทางตะวันออกและตอนเหนือของเมืองสุโขทัยเท่านั้น² พื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกข้าวได้นั้นจะเลี้ยงประชากรได้ไม่มากนัก ด้วยเหตุนี้สุโขทัยจึงต้องสั่งซื้อข้าวจากดินแดนทางใต้

¹จันทร์ฉาย ภักดีจิตม ประวัติศาสตร์ไทยสมัยแรกเริ่มจนถึงสมัยธนบุรี
การศึกษาเฉพาะประเด็น หน้า 70

²ลินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย หน้า 73

แถบลพบุรีขึ้นไปกิน¹

นอกเหนือจากการปลูกข้าวก็มีการปลูกพืชผลอย่างอื่น ดังศิลาจารึกกล่าวไว้ว่า "สร้างป่าหมาก ป่าพลู ทั่วเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลางก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้"² แต่พืชเหล่านี้ก็คงจะเป็นพืชสวนที่ปลูกเพื่อบริโภคภายในครอบครัวมากกว่าที่จะปลูกเพื่อซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน ส่วนการเลี้ยงสัตว์ ในสมัยสุโขทัยก็มีการเลี้ยงสัตว์ประเภท วัว ควาย ช้าง ม้า อย่างมากมาย จนถึงกับมีการส่งออกปศุสัตว์นอกอาณาจักร ดังศิลาจารึกกล่าวไว้ว่า "เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใครจักใคร่ค้าม้าค้า"³ นอกจากนั้นก็มีการผสมพันธุ์ม้า และวัว ไว้จำหน่ายด้วย⁴

ในสมัยสุโขทัยนี้ยังไม่สามารถพบหลักฐานที่แสดงแน่ชัดเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ไม่มีหลักฐานว่าที่ดินทั้งหมดในอาณาจักรทั้งหมดเป็นของรัฐ หรือของพระมหากษัตริย์ดังเช่นในสังคมศักดินาทั่วไป จากศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 93 (จารึกวัดคอโศการาม) กล่าวไว้ว่า "ท่านซื้อสวนทั้งหลาย ห้าล้านเป็นอุปถัมภ์ขุนการ"⁵ และจากศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 95 (ศิลาจารึกวัดหินตั้ง) กล่าวว่า "เมื่อซื้อนา (84120000) สร้างเป็นส่วน"⁶

¹ชาตวิทย์ เกษตรศิริ เรื่องของสองนคร หน้า 16 อ้างถึง เฉลิม ยามบุญเกิด "เมืองไทยในจดหมายเหตุจีน" ศิลปากร ปีที่ 7 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม 2506

²กรมศิลปากร ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 หน้า 20

³กรมศิลปากร ด.ก. หน้า 18

⁴ตรี อมาตยกุล "ประวัติศาสตร์สุโขทัย บทที่ 5 เศรษฐกิจและสังคม" แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารและโบราณคดี ปีที่ 8 เล่ม 1 - 3 หน้า 81

⁵ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย หน้า 131

⁶ก. หน้า 143

แสดงให้เห็นว่าที่ดินเป็นสิ่งที่ซื้อขายกันได้ แม้แต่บุคคลที่สำคัญของ รัฐก็ยัง ต้องซื้อที่ดิน ที่สวน ดังนั้นผู้ใดที่พยายามหักล้างทางพงปลูกพืชผลบนที่ดิน ก็คงมีกรรมสิทธิ์ครอบครอง เนื้อพื้นที่ที่ตนเองทำการเพาะปลูกนั้น ดังศิลาจารึกกล่าวไว้ว่า "ใครสร้างได้ไว้แก้มัน"¹ ในด้านพลังการผลิต ในสมัยสุโขทัยส่วนใหญ่ก็คงเป็นแรงงานของเจ้าของที่ดิน เจ้าของทุน ในการผลิต และแรงงานลี้ภัย ข้าง ม้า วัว ควาย เป็นสำคัญ นอกจากนั้นยังมี แรงงานอีกส่วนหนึ่งที่ช่วยในการผลิต คือ แรงงานทาส ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเชลยศึกเสีย ส่วนใหญ่ ดังศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 กล่าวว่า "ได้ข้าเลือก ข้าเลือก บ่ฆ่า บ่ตี"² การที่ไม่ฆ่าเชลยศึกดังที่ศิลาจารึกกล่าวไว้ ย่อมมีจุดประสงค์ที่จะนำเชลยศึกเหล่านั้นมาเป็น แรงงานในการผลิตนั่นเอง และในระยะหลังแรงงานประเภทนี้มีมากขึ้น เกิดปัญหากรรมสิทธิ์ กันมากจนต้องตรากฎหมายขึ้นเพื่อใช้ในการพิจารณาคัดสินกรณีพิพาทเกี่ยวกับทาสขึ้น³

บทบาทของรัฐบาลในสมัยนี้มีส่วนส่งเสริมและช่วยเหลือการผลิตทางการเกษตร พอสสมควร ผลผลิตที่ผลิตได้นั้นนอกเหนือจากการเสียภาษีแล้ว ราษฎรผู้ผลิตมีสิทธิใน ทรัพย์สินที่ตนผลิตอย่างเต็มที่ ดังศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 กล่าวว่า "สร้างป่าหมาก ป่าพลู ไว้ทั่วเมืองทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ ใคร สร้างได้ไว้แก้มัน"⁴ และ "ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล ล้มหายตายกว่า เหย้าเรือน พ่อเชื้อ เลือกกามัน ข้างขอ ลูกเบี้ย เบี้ยข้าว ไฟฟ้าข้าวไท ป่าหมากป่าพลู พ่อเชื่อมั่น ให้ไว้แก่ ลูกมันสิ้น"⁵ นอกจากการให้ความมั่นใจในทรัพย์สินแล้ว รัฐบาลยังช่วยเหลือการเกษตร

¹กรมศิลปากร ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 1 หน้า 20

²ค. หน้า 19

³ดูรายละเอียดใน ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย "ศิลาจารึกวัดพระมหาธาตุ วักพระศรี (หลักที่ 7ข) หน้า 45 - 61

⁴กรมศิลปากร ล.ค. หน้า 20

⁵ค. หน้า 18

ช่วยการสร้างเขื่อนเก็บน้ำเรียกว่า สรีกนก ซึ่ง เป็นเขื่อนดิน อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมืองสุโขทัย ซึ่งสามารถเก็บน้ำได้ราว 120,000 ลูกบาศก์เมตร¹ เขื่อนเก็บกักน้ำนี้ใช้บริโภคและการชลประทาน และอาจจะมีจุดประสงค์เพื่อกักน้ำไว้ทำนาหน้าแล้งก็ได้² นอกจากนี้ก็มีการชลประทานแบบเหมืองฝายในอาณาเขตกรุงสุโขทัย³ ซึ่งอาจจะอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐ ดังคำจารึกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร (หลักที่ 13) ว่า "อนึ่ง ห่อปุพระญาร่วง ทาเอน้ำไปเถิงบางพานนั้น ก็ถมหายสิ้น และเขาย่อนวานาทางฟ้า และหาท่อนั้นพบ กระทำท่อเอน้ำไปเลี้ยงนาให้เป็นนาเหมือง นาฝาย มิได้เป็นทางพำกับ"⁴

อุตสาหกรรม ในสมัยสุโขทัย นอกจากจะมีอุตสาหกรรมประเภทหัตถกรรม พื้นบ้านที่ผลิตเครื่องใช้ไม้สอยภายในครอบครัวแล้ว ก็ปรากฏว่ามีอุตสาหกรรมชนิดหนึ่งซึ่งเติบโตขึ้นมาอย่างฉับพลัน เป็นที่ขึ้นชื่อลือชามากในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ นั่นคือ อุตสาหกรรมผลิตภาชนะดินเผาเคลือบ หรือที่เรียกว่าเครื่องสังคโลก เครื่องสังคโลกนี้สามารถส่งออกไปขายยังต่างเมือง และต่างประเทศ เช่น มลายู เกาะบอร์เนียว ไซปรัส ฟิลิปปินส์ และญี่ปุ่น⁵ เนื่องจากพื้นฐานทางด้านการเกษตรไม่มั่นคงนักสุโขทัย

¹ สันชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย หน้า 76

² พรนิภา พถมินารากร และทวีศิลป์ สืบวัฒนะ "ข้าวในปลายสมัยอยุธยา พ.ศ. 2199 - 2310" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 4 เล่ม 3 (ก.พ. - พ.ค. 2518) หน้า 47

³ ชีเกฮารุ ทานาเบ "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 (ต.ค. 2518 - ม.ค. 2519) หน้า 77

⁴ ศูนย์สุโขทัยศึกษา จารึกสุโขทัย หน้า 108

⁵ ศรี อมาตยกุล "ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย บทที่ 5 เศรษฐกิจและสังคม" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร และโบราณคดี ปีที่ 8 เล่ม 1 - 3 หน้า 85

พยายามสร้างอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาเพื่อหารายได้เข้ารัฐ ประกอบกับในช่วงนั้น
จีนซึ่งเป็นผู้ครองตลาดดินเผาเคลือบต้องเผชิญปัญหาภายใน ทั้งสงครามกลางเมือง และ
ภัยธรรมชาติ ทำให้สุโขทัยสามารถส่งภาชนะดินเผาเข้าไปที่ตลาดบางส่วนของจีนได้¹
แหล่งที่ทำเครื่องเคลือบในอาณาจักรสุโขทัยที่สำคัญ ๆ คือ

1. ที่เมืองสุโขทัย ตั้งอยู่โดยรอบคันคู ตรงที่เรียกกันว่าแม่โจน มีเตาเผา
เครื่องเคลือบถึง 49 เตา ตั้งเป็นกลุ่มอยู่ 3 บริเวณ ด้านทิศเหนือมี 37 เตา ด้าน
ทิศใต้ข้างกำแพงเมืองมี 9 เตา และด้านทิศตะวันออกมี 3 เตา
2. ที่ป่ายาง เมืองศรีสัชนาลัย อยู่นอกกำแพงเมืองศรีสัชนาลัยไปทาง
ทิศตะวันออกเฉียงเหนือราว 500 เมตร
3. ที่ตำบลเกาน้อย ห่างจากเมืองศรีสัชนาลัยทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ
ไปราว 5 กิโลเมตร เป็นแหล่งที่มีเตาเผาเครื่องเคลือบนับร้อยเตา และเป็นแหล่งที่
ใหญ่ที่สุด
4. ที่บ้านเตาไห อยู่ทางทิศเหนือของเมืองพิษณุโลก ห่างจากกำแพงเมือง
พิษณุโลกราว 1 กิโลเมตร
5. ที่บ้านแก่ง ตำบลบ้านแก่ง อำเภอตรอน จังหวัดอุตรดิตถ์ มีเตาเผา
เครื่องเคลือบหลายเตา
6. ที่บ้านเตาไห ใต้แหล่งบ้านแก่งมาราว 3 กิโลเมตร ในอำเภอตรอน
จังหวัดอุตรดิตถ์ มีเตาเผาเครื่องเคลือบหลายเตา²

¹ชาณุวิทย์ เกษตรศิริ "เครื่องปั้นดินเผาสังคโลก : อุตสาหกรรมแห่งรัฐ"
เรื่องของสองนคร หน้า 33 - 34

²ลินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย หน้า 74 - 75

ถึงแม้จะไม่มีหลักฐานอย่างแน่ชัดว่าการผลิตเครื่องเคลือบดินเผาเหล่านี้เริ่มผลิตเมื่อใด และเลิกผลิตเมื่อไรก็ตาม แต่จากปริมาณของ เทาที่พบ และการที่ภาชนะดินเผาเคลือบเหล่านี้ไปปรากฏอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของเอเชียอาคเนย์ และญี่ปุ่น ก็พอจะกล่าวได้ว่าสุโขทัยมีการผลิตภาชนะเครื่องใช้ดินเผาเคลือบเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่จนสามารถส่งออกไปขายหารายได้เข้ารัฐได้เป็นจำนวนมาก

การค้า เนื่องจากผลิตผลทางการเกษตรไม่อุดมสมบูรณ์พอที่จะสร้างความมั่นคง และมั่นคงให้แก่อำนาจรัฐได้ สุโขทัยจึงต้องหันมาส่งเสริมการผลิตทางค้าอุตสาหกรรมทั้งที่ใดกล่าวมาแล้ว และส่งเสริมการค้าอย่างขนานใหญ่ ทั้งการค้าภายในและการค้าระหว่างประเทศ การค้าภายในจะมีตลาดที่เป็นศูนย์กลางการค้าที่เรียกว่า ตลาดปสาน¹ ซึ่งน่าจะเป็นศูนย์กลางในการซื้อขาย แลกเปลี่ยนสรรพสินค้าต่าง ๆ ทั้งสิ่งของที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน และสิ่งของอื่น ๆ ที่มาจากต่างเมือง² รัฐพยายามส่งเสริมการค้าโดยยกเลิกภาษีค่าน้ำ กังสีลาจารย์กล่าวว่า "เจ้าเมืองบ่เอาจากอบ ในไพร่ลูทาง"³ นอกจากนั้นก็ปล่อยให้การค้าเป็นการค้าแบบเสรี ไม่มีสินค้าต้องห้าม "ใครจักใครค้าข้าวค้า ใครจักใครค้าม้าค้า ใครจักใครค้าเงินค้าทองคำ"⁴ นโยบายเช่นนี้ทำให้พ่อค้าต่างเมืองเข้ามาค้าขายในสุโขทัยมากขึ้น ซึ่งนอกจากจะทำให้สุโขทัยมั่งคั่งยิ่งขึ้นสามารถขายสินค้าประเภทสัตว์เลี้ยง สินค้าอุตสาหกรรมแล้ว ยังเป็นแรงจูงใจให้พ่อค้าทางใต้แถบลพบุรีนำข้าวซึ่งสุโขทัยผลิตไม่พอเลี้ยงขึ้นไปจำหน่ายด้วย ยิ่งไปกว่านั้นนโยบายเช่นนี้จะไปประสานกับนโยบายการให้สิทธิในทรัพย์สินอย่างเต็มที่ จะเป็นการชักจูงให้

¹กรมศิลปากร ประชุมศิลปากรภาคที่ 1 หน้า 23

²ลินชัย กรธวณแสง ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย หน้า 77

³กรมศิลปากร ล.ก. หน้า 18

⁴น.ก.

ผู้คนนอกอาณาจักรอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งในสุโขทัยมากขึ้น อันจะส่งผลต่อความมั่นคงในทางการเมืองมากขึ้น รวมทั้งเป็นพลังในการผลิตให้แก่อาณาจักรอีกด้วย

ปัจจัยสำคัญที่เอื้อต่อการค้าประการหนึ่งคือ การคมนาคม การค้าภายในอาณาจักรจะอาศัยลำน้ำต่าง ๆ คือ แม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และแม่น้ำป่าสัก ส่วนเส้นทางการค้าทางบกก็สามารถเดินทางได้สะดวกมากโดยมีถนนที่สำคัญ คือ ถนนพระร่วง จากเมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย ถึงเมืองศรีสัชนาลัย และยังมีเส้นทางซึ่งจะสามารถติดต่อกับเมืองแถบลุ่มน้ำน่านได้¹ ส่วนเส้นทางการค้ากับอาณาจักรข้างเคียงมีดังนี้ คือ²

1. เส้นทางพาณิชย์ทางบก ระหว่างสุโขทัยกับเมาะตะมะ ซึ่งนับว่าเป็นเส้นทางที่สำคัญที่สุดแห่งหนึ่ง เพราะเป็นเส้นทางที่ติดต่อค้าขายกันมานานมาก และยังใช้กันอยู่ในปัจจุบันนี้ด้วย
2. เส้นทางพาณิชย์ทางบก ระหว่างสุโขทัยกับหัวเมืองต่าง ๆ ฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมืองเพชรบุรีลงไป นครศรีธรรมราช ปัตตานี ตลอดจนปลายแหลมมลายู เมืองมะริด ตะนาวศรี อาจเป็นเมืองท่าติดต่อกับอินเดีย เปอร์เซีย อาหรับ แอฟริกาในระยะนี้ด้วย
3. เส้นทางพาณิชย์ทางบก ระหว่างสุโขทัยกับเมืองหลวงพระบาง โดยผ่านเมืองฝางแล้วเก็บตามช่องเขาไปเมืองหลวงพระบาง
4. เส้นทางพาณิชย์ทางบก ระหว่างสุโขทัยกับเชียงใหม่ เส้นทางนี้นานเมืองศรีสัชนาลัย ผ่านเมืองครอกสลอบ (ในเขตอำเภอรังษี จังหวัคแพร่ในปัจจุบัน) ผ่านเมืองลอง ไปเมืองแพร่ เมืองน่าน จากเมืองน่านผ่านเมืองบัว เข้ามาเมืองเชียงคำ เมืองเชียงราย ถึงเมืองเชียงแสน

¹สินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย หน้า 77

²ขุนวิจิตรมาตรา ประวัติการค้าไทย หน้า 42 - 46 และสินชัย กระบวนแสง ล.ก. หน้า 77 - 79

5. เส้นทางพาณิชย์ทางบก ระหว่างสุโขทัยกับเชียงใหม่ เส้นทางนี้ผ่านเมือง
ศรีสัชนาลัย ผ่านเมืองตรอกสลอบ คัดไปเมืองลาปาง เมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่
หรืออาจจะเดินจากสุโขทัยไปเมืองตาก เมืองเถิน เมืองลาปาง เมืองลำพูน และเมือง
เชียงใหม่ได้

6. สันนิษฐานว่าอาจจะมีการเดินคนเฝ้าส่งไปขายยังดินแดนที่ห่างไกลเช่น
จีน เขมร เกาะสุมาตรา ชวา พิลิปปินส์ เกาหลี ญี่ปุ่น ลังกา อินเดีย โดยใช้
เส้นทางพาณิชย์ทางเรือ

เกรณกรกิจ โปสมัยอยุธยา

เกรณกรกรรรม สภาทางภูมิศาสตร์ของอยุธยาเหมาะสมอย่างยิ่งต่อการ เพาะปลูก
อยุธยาและเมืองบริวารตั้งอยู่บนใจกลางของที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ มีแม่น้ำสำคัญหลายสาย
ไหลผ่าน เช่น แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำป่าสัก แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำ
สุพรรณบุรี - นครชัยศรี - ท่าจีน และแม่น้ำบางกลอง แม่น้ำเหล่านี้ล้วนสามารถใช้
ประโยชน์ไปทางเกษตรได้ทั้งสิ้น โดยเฉพาะน้ำไหลจากแม่น้ำเจ้าพระยาจะไหลท่วมพื้นที่ราบ
สองฝั่งในฤดูน้ำหลาก เป็นผลให้ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอุดมสมบูรณ์ มีน้ำมากพอ มีปุ๋ย
เหมาะสมอย่างยิ่งต่อการปลูกข้าว

จากคำให้การของชาวจีนคนหนึ่งที่ได้ไว้ที่เมืองนางาซากิ เมื่อปี พ.ศ. 2233
กล่าวว่า

¹ ราชวัติ เภษกรศิริ "ชุมชนอยุธยา - อยุธยา : ปัญหาเรื่องวิวัฒนาการ
ทางเศรษฐกิจและสังคม" เรื่องของสองนคร หน้า 72 และ เกอ ลาลูแบร์
ราชอาณาจักรสยาม หน้า 65

ในสยามผู้คนสามารถเพาะปลูกข้าวกันมาตั้งแต่สมัยโบราณกาล โดยไม่ต้องกังวลกับน้ำฝน...ทุกปี นับตั้งแต่เดือน 5 น้ำในแม่น้ำจะค่อย ๆ สูงขึ้น จนกระทั่งอาณาจักรถูกน้ำท่วม และเมื่อสิ้นเดือน 8 น้ำจะท่วมสูงถึง 3 เมตร แต่มักไม่ค่อยทำความเสียหายให้กับที่คินัก นับแต่สมัยโบราณแล้ว...ทั้งนี้ผู้คนก็ปลูกข้าวกันได้โดยไม่ต้องกังวลกับฝน ถ้าหวานพันธุ์ข้าวไว้ก่อนน้ำหลากมา ต้นกล้าก็จะโตขึ้นในเมื่อน้ำสูงขึ้น และในที่สุดข้าวก็จะสูงขึ้นถึง 3 เมตร และหนีน้ำขึ้นมาได้ เนื่องจากปลูกข้าวกันไถ่ขายที่นั่น ราคาข้าวจึงต่ำกว่าในประเทศอื่น ๆ และมีอันตรายจากการขาดแคลนอาหารน้อย¹

บาทหลวง เคอ ชัว ลี ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์บันทึกไว้ว่า

ห่างจากหมู่บ้านเหล่านี้ออกไปสักหน่อยก็มีทุ่งนากว้างใหญ่...ธรรมชาติต้นข้าวจะโผล่ขึ้นพ่นน้ำเสมอ มีต้นไม้ใหญ่ ๆ กันเป็นเขตมุ่งนาอยู่ไกลลิบ ๆ สุดสายตา ราวกับว่าจะจกขอบฟ้าอัน ที่ในทุ่งนานั้นก็ดูเหมือนคินาเป็นขอบทุ่ง เป็นทอน เป็นระยะตลอดคียาวไปทีเดียว²

ยอร์ช ไวท์ นักการค้าชาวอังกฤษ ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาสมัยแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เป็นเวลาถึง 4 ปี ก็บันทึกไว้ว่า เมืองไทยเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์มาก บรรดา

¹ชาวนุวัติ เกษตรศิริ "ประวัติศาสตร์ไทยกับพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม" เรื่องของสองนคร หน้า 51 - 52

²ยอร์ช รัตนากิชาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง หน้า 59

หัวเมืองที่ใกล้เคียงทั้งหลายตลอดถึงแหลมมลายูก็ได้ส่งข้าวเป็นประจำทุกปีเรื่อยมา ถ้าหากปีใดข้าวแพง เนื่องจากฝนฟ้าอากาศผิดปกติ เมืองไทยราคาข้าวสูงก็จะพลอยทำให้ราคาข้าวเมืองมะละกา เมืองชวา และหัวเมืองอื่น ๆ ต้องประสบกับข้าวแพงของแพงตาม ๆ กันไปด้วย¹

นอกจากข้าวซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจอันดับหนึ่งแล้ว ในสมัยอยุธยาที่มีการเพาะปลูกพืชผลอย่างอื่นมากพอสมควร ดังที่ ลาซุแบร์ บันทึกไว้ว่า "ชาวสยามมีความสนใจในการทำสวนมากเท่า ๆ กับการทำไร่นาเหมือนกัน"² พืชที่ปลูกก็ได้แก่ผลไม้ต่าง ๆ ผัก พริกไทย เครื่องเทศ ใบชา และฝ้าย เป็นต้น ส่วนสัตว์เลี้ยงนอกจากเลี้ยงวัวควาย ช้าง ม้า ไว้เป็นพาหนะและใช้งานแล้ว ก็มีการเลี้ยงหมู เป็ด ไก่ ไว้เป็นอาหารในครัวเรือนบ้าง กรอบครัวหนึ่ง ๆ ก็ไม่มากนัก

เนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของที่ดิน ที่ดินจึงมีความสำคัญมากกว่าอาณาจักรสุโขทัย ในทางนิติบัญญัติ พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของที่ดินภายในราชอาณาจักรทั้งหมด ดังในกฎหมายตราสามดวง พระอัยการเบ็ดเสร็จ มาตรา 52 ที่ว่า "ที่ในแว่นแคว้นกรุงเทพมหานคร ศรีอยุธยา ทากิลกพนพรรัตนราชธานีบุรีรมย์ เปนที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลาย ผู้เปนข้าแผ่นดินอยู่จะได้เป็นที่ของราษฎรหามิได้"³ และมาตรา 42 ในกฎหมายเดียวกันว่า "ถ้าที่นอกเมืองหลวง อันเปนแว่นแคว้นกรุงศรีอยุธยา ไร่นาของราษฎร อย่าให้ซื้อขายแก่กัน"⁴ ที่ดินเหล่านี้พระมหากษัตริย์จะให้พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และ

¹ รัช รัตนวิชาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง หน้า 87 - 88

² เคว ลาซุแบร์ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 88

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 115

⁴ ฎ. หน้า 117

สามัญชน ตามลำดับ นำไปสร้างผลิตผลขึ้นมา แต่ไม่ถือเป็นกรรมสิทธิ์ พระมหากษัตริย์จะเรียกคืนเมื่อไหร่ก็ได้ตามพระราชหฤทัยทุกขณะ"¹ หลังจากนั้นพระมหากษัตริย์ก็เก็บผลประโยชน์ในรูปของภาษี อากร และถ้วย

ในค่านแรงงานการผลิตนั้น ราษฎรก็จะใช้แรงงานของตนเป็นหลักในการผลิต นอกจากนั้นก็ใช้ชา หาส สัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย ม้า ช่วยผ่อนแรงในการผลิต ส่วนขุนนางก็จะใช้แรงงานทาส รวบรวมไพร่ซึ่งจะต้องใช้เวลาส่วนหนึ่งช่วยทำนาให้แก่ขุนนาย² สำหรับเมืองหลวงแล้วไพร่จะต้องชว่รงานโยธาต่าง ๆ ตามความต้องการของพระมหากษัตริย์อีกปีละ 6 เดือน ภายใต้ระบบแรงงานเกณฑ์³ นอกจากนี้ไพร่อีกส่วนหนึ่งที่ไม่ต้องเกณฑ์งานโยธา ก็จะต้องหาสิ่งของต่าง ๆ ที่ต้องใช้ในกิจการของพระมหากษัตริย์ เช่น ทองคำ ฝิ่นกุด ทองแดง เหล็ก เนื้อไม้ กายาน ศิลา งาช้าง ฝาง กำมะถัน กินประสิ่ว น้ำมัน น้ำมัน แล่ต่าง ๆ ไม้แดง ไม้ค่า เลื่อหวาย ไม้ไผ่ ถ่าน เป็นต้น⁴

เพื่อความมั่นคงและมั่นคงทางเศรษฐกิจ รวมทั้งผลประโยชน์ที่จะเข้ารัฐมีมากขึ้น รัฐก็พยายามสนับสนุนให้ประชาชนมีความมานะ อุทิศสาหะในการเพาะปลูก โดยให้ความสนับสนุนในการเพิ่มผลผลิต ซึ่งในสมัยนั้นทำได้วิธีเดียว คือ การขยายพื้นที่

¹เคอ ลาตูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 233

²สมสมัย ศรีสุทรพรรณ (จิตร ภูมิศักดิ์) โฉมหน้าศักดินาไทย หน้า 216

³G.V. Smith The Dutch East India Company in the Kingdom of Ayutthaya 1604 - 1694 p. 219

⁴กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 276 - 278

เพาะปลูก กฎหมายตราสามดวงตราไว้ว่า "อนึ่ง ป่าดง ห้วยวัง ไร่ร้างเหินร้างอยู่
ทำกินมิได้ และผู้ใดชักชวนให้ราษฎรเข้ามาทำมาหากิน เอาส่วยขึ้นพระคลังบ้านนา
เป็นลหุ"¹ และ "แลซึ่งผู้มีชื่อไถ่ร้างทำนาขึ้นใหม่ แลร้างนาเนาต้นไม้ถ่อขึ้นใน
ท้องนาใหญ่รวมสองกำขึ้นไปนั้น ให้ยกอากรค่านา หางเข้าเสียสองปี ต่อถ้าสามปีแล้ว
จึงให้เรียกเอาอากรค่านาหางเข้าเสียไป"² ส่วนที่ดินที่ทำการบุกเบิกแล้ว "อย่าละไว้
เป็นท่าเนเปล่า ๆ แลให้นายบ้าน นายอำเภอ ร้อยแขวง และนายอากรจัดคนเข้าอยู่ใน
ที่นั้น"³ และเนื่องจากปัจจัยสำคัญในการผลิตในสมัยนั้น คือ แรงงานมนุษย์⁴ จึงต้อง
ทำสงครามแบบกบฏกรำกับอาณาจักรข้างเคียง เพื่อเพิ่มพลังการผลิตในอาณาจักร
ตัวอย่างเช่น กองทัพไทยยกไปตีเขมรในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 กวาดต้อนเชลยศึก
ได้ถึง 120,000 คน⁵ นอกจากนั้นก็พยายามให้ความคุ้มครองการผลิตในด้านการเกษตร
ค่านกฎหมายอีกด้วย การปล่อยสัตว์เข้าไปกินพืชผลในไร่นา หรือทำให้พืชผลเสียหายโดย
เจตนา หรือไม่ก็ตาม จะต้องถูกปรับตามลำดับความเสียหาย ตัวอย่างเช่น ถ้าจับวัวได้
คันนา วัวลุยข้าวผู้อื่น ปรับ 11000 เบี้ย สุ่มปลาแทงปลาในนาข้าวผู้อื่น ให้ปรับ
33000 เบี้ย ถ้าฟันคันนา คักลอบคักไซในนาผู้อื่น ปรับ 11000 เบี้ย ถ้าคักลอบคักไซ

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 154

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 122

³กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 117

⁴G.V. Smith The Dutch East India Company in the Kingdom of Ayuthaya 1604 - 1694 p. 218

⁵กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 447

คักซุกคักลันในนาข้าวผู้อื่น ถ้าข้าวหักเสียหาย ปรับ 1000 เบี้ย ลักแอกลักไถให้ปรับแอก 11000 เบี้ย ไถ 33000 เบี้ย ถ้าลักกราก ให้ปรับปรับแอกสามพัน ๆ ละ 11000 เบี้ย ลักไข่น้ำออกจากนาผู้อื่น ให้ปรับ 120000 ถ้าพันกันนาให้น้ำไหลออก ปรับ 130000 เบี้ย ลักคักถอนคันทุเรียนเล็ก ให้ปรับคันละ 80000 เบี้ย ถ้าลักคักคันใหญ่มีผล ให้ปรับคันละ 200000 เบี้ย ถ้าลักคักคันไกร่น ให้ปรับคันละ 100000 เบี้ย ถ้าลักคักหรือถอนมังคุด มะม่วง ลางสาบ หนาก มะพร้าว พลุ พริกไทย คันเล็ก ให้ปรับคันละ 22000 เบี้ย ถ้าลักคักคันใหญ่มีผล ให้ปรับคันละ 55000 เบี้ย ถ้าลักคักคันใหญ่ไกร่น ให้ปรับ 33000 เบี้ย ถ้าลักคักหรือถอนต้นไม้มีผลที่ไม่เสียภาษีอากร เล็กให้ปรับคันละ 10000 เบี้ย ถ้าลักคักคันใหญ่มีผล ให้ปรับคันละ 44000 เบี้ย ถ้าลักคักคันใหญ่ไกร่น ให้ปรับคันละ 33000 เบี้ย ถ้าเล็กปลูกในปืหนึ่งให้ปลูกชกใช้ ถ้าลักคักคันพลูรังแร่กางหนึ่ง ให้ปรับ 55000 เบี้ย ถ้าเผาที่คนแลไฟลามไปไหม้กล้วยอ่อนผู้อื่น ให้ปรับไร่หนึ่งเป็นเงิน 555000 เบี้ย¹ ส่วนสัตว์เลี้ยงที่ใช้ในการเกษตรรัฐบาลก็ให้ความคุ้มครองหลายประการ เช่น

มาตราหนึ่ง โค กระบือท่านอยู่ไกลกันถึง 5 เส้น เชือกขาดไป และมีผู้ทอนไล่ให้สู้ชนกัน แลโค กระบือนั้นล้มตาย ท่านให้ผู้ทอนไล่ไปนั้นใช้โคกระบือท่าน แลให้โอบอาญาแก่ผู้ทอนไล่ไปนั้นอย่าให้มันเคยตัว ถ้าโคกระบือท่านมาชเจ็บใช้ ท่านให้ผู้ทอนไล่ นั้นช่วยพิทักษ์รักษา ครั้นถอยแล้วให้คืนของท่านให้แก่ท่าน ถ้ามันมิรักษาใช้ท่านให้ตีค่าโคกระบือที่ท่านถึงหนึ่ง ถ้าไม่ถอยคลายเสีย โค กระบือ ท่านใช้ให้ใช้ของท่าน²

¹ดูรายละเอียดใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 94 - 110 และ หน้า 276 - 279

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 170

มาตราหนึ่ง โศกระบือท่านใส่ถอกผู้ไว้สการที่โค แลปล่อยอยู่ใน
 หงไ มีผู้ร้ายลักไป จับได้พิจารณาเป็นสัจ ท่านว่ามันเป็นโจรลักสัตว์มีคุณ
 ให้เอาพิกักโค กระบือทั้งใหม่โกผู้ตัวละ 3| นางโกกาตัวละ 4|2
 ลูกตามแม่ผู้คาตัวละ 1|2 ตัวเมียคาตัวละ 2|1 กระบือผู้คาตัวละ 6|
 นางกระบือคาตัวละ 2| ลูกตามแม่ผู้คาตัวละ 3| ตัวเมียคาตัวละ 4|2*
 ได้ตัวคืนใหม่สองต่อทั้ง มิได้ตัวคืนใหม่สามต่อทั้ง ให้หักสิ่งอันลักไว้บอก
 ให้รู้ว่าโจร เอาตัวจำใส่คุกไว้ ให้เอาบุตรภรรยามาเร่งเอาสินไหมพิไย¹

ฯลฯ

อุตสาหกรรม ถึงแม้อาณาจักรสุโขทัยจะเสื่อมอำนาจลง แต่การผลิตเครื่องปั้น
 ดินเผาเคลือบของไทยก็ยังคงดำเนินต่อมาอีกระยะหนึ่ง ในรัชสมัยสมเด็จพระอินทราชา
 คงจะมีการผลิตเครื่องเคลือบดินเผาเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ เช่นเดียวกับสุโขทัย
 เนื่องจากพระองค์เคยเสด็จไปเมืองจีนเมื่อครั้งเป็นอุปราชเมืองสุพรรณบุรี และได้นำ
 ข้างทำถ้วยชามชาวจีนเข้ามาถวาย แล่งผลิตที่พบคือ ที่ตำบลบ้านเตาหม้อ ริมแม่น้ำน้อย
 แขวงจังหวัดสิงห์บุรี² อย่างไรก็ตามการผลิตเครื่องปั้นดินเผาเคลือบก็คงจะซบเซาลง
 ตามลำดับ เพราะเมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ปรากฏว่า เครื่องลายครามที่เป็น

* $\frac{ก. บ.}{ฟ. ส.}$ ก. = คำสั่ง บ. = บาท ส. = สิ่ง ฟ. = เพื่อ
 ถ้าตัวเลขปรากฏอยู่ในวงโคก็ให้ค่าเป็นหน่วยในช่วงนั้น

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 170

²รอง ศยามานนท์ และวิลาสวงศ์ นพรัตน์ "ประวัติศาสตร์สมัยกรุง
 ศรีอยุธยา" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร และโบราณคดี ปีที่ 1 เล่ม 2
 พฤษภาคม 2510 หน้า 90

ที่นิยมในตลาดอยุธยาขึ้นผลิตขึ้นจากประเทศจีน¹ และมีการนำเครื่องถ้วยชามจากญี่ปุ่น
เข้ามาขายในเมืองไทยอย่างมากมาย² ดังนั้นอุตสาหกรรมส่วนใหญ่ของอยุธยาก็คง
เหลือเพียงหัตถกรรมพื้นบ้านที่ผลิตกันเพื่อใช้สอยภายในครอบครัวหรือผลิตเพื่อขายภายใน
บริเวณใกล้เคียง (อุตสาหกรรมเหล่านี้ผลิตกันเป็นหมู่บ้าน หรือตำบล ตำบลใดผลิตสิ่งใด
ก็มักจะให้ชื่อเหมือนสิ่งที่ตนผลิต เช่น ตำบลที่ทำกระเบื้องขายก็ให้ชื่อว่าบ้านกระเบื้อง
ตำบลที่เผาปูนขาย ก็ให้ชื่อว่าบ้านศาลาปูน ตำบลที่เผาถ่านขายก็ให้ชื่อว่าบ้านป่าถ่าน)
ตำบลที่ทำเครื่องตะกั่วขายก็ให้ชื่อว่าตลาดป่า ตลาดตะกั่ว เป็นต้น³ จากคำให้การชาว
กรุงเก่ากล่าวถึงอุตสาหกรรมไว้ว่า "ฝูงชนพลเมือง รู้จักทำมาหากิน...ทำการช่าง
หัตถกรรม เป็นต้นว่า จัก สาน ทำหม้อ ไห ถัง โอ่ง ใช้ไม้ซ่าวใส่น้ำมากมุล ชื้อขาย
แก่กัน..."⁴ นอกจากนั้นก็มีเหมืองแร่ดินบุก บ่อแร่เงิน มีผลิตภัณฑ์ที่ผลิตจากทองแดง
เหล็ก ทองเหลือง ทองขาว ส่งไปขายยังต่างประเทศอีกด้วย⁵

การค้า

1. การค้าภายใน เอนเยนเบิร์ต แกมป์เฟอร์ แพทย์ชาวเยอรมันประจำ
คณะทูต ฮอลันดาที่เข้ามาในเมืองไทยสมัยสมเด็จพระเพทราชา ได้กล่าวถึงตลาดการค้า
ในกรุงศรีอยุธยาไว้ตอนหนึ่งว่า

¹ รัช รัตนิกชาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง หน้า 63 - 65

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 หน้า 315 - 317

³ รอง ศยามานนท์ และวิลาสวงค์ นพรัตน์ "ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา"
แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร และโบราณคดี ปีที่ 1 เล่ม 2 พฤษภาคม 2510
หน้า 89

⁴ กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า หน้า 57 - 58

⁵ รัช รัตนิกชาติ ล.ค. หน้า 72

ตามริมถนนทั้งสองฟาก มีอาคารร้านค้า ร้านช่างศิลปกรรม และร้าน
หัตถกรรมต่าง ๆ กับทั้งมากมาย มีทั้งบ้านเรือนและที่ประกอบการค้าของ
ชาวไทยและชาวต่างประเทศด้วย

ถนนในกรุงเทพฯ ทั้งสองสายที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ในครั้งนั้นนับเป็น
สายที่กว้างใหญ่ และสำคัญมาก เป็นถนนที่คับคั่งไปด้วยประชาชนทั้งชาวไทย
และชาวต่างประเทศ เฉพาะบ้านเรือนและสถานที่ประกอบการค้าของชาว
ต่างประเทศนั้น มีมากกว่า 100 หลัง¹

ส่วนการค้าขายนอกจากในอยุธยาแล้วเป็นกิจการเล็ก ๆ ไม่ใหญ่โตนัก มีตลาด
ตั้งอยู่แต่ละตำบล ๆ ไป แต่ละตำบลก็ทำสินค้าขึ้นแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน² ลาลูแบร์ ก็
กล่าวถึงตลาดหรือปสานไว้เช่นกัน แต่การค้าก็ "เป็นสิ่งที่เล็กน้อยเหลือเกิน ไม่ทำให้
ใครสร้างสมบัติได้มากมายเลย"³ ผู้ประกอบการค้าก็เข้าใจว่าเป็นเมื่อกำลังเสียส่วนใหญ่
เพราะผู้ขายจะต้องถูกเกณฑ์ไปราชการทำให้การค้าเป็นเรื่องของผู้หญิง ส่วนคนจีน
ก็เข้ามามีบทบาทในการค้าขายระหว่างเมืองต่อเมือง⁴ เงินตราที่ใช้ซื้อขายก็ใช้เบี้ยซึ่งทำ
จากเปลือกหอย และเงินפקกวงราคาต่าง ๆ

¹ รัช รัตนากิชาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง หน้า 164

² รอง ศยามานนท์ และคณะ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา หน้า 42

³ เกอ ลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า

⁴ พรณี อวนสกุล "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา" วารสาร
ธรรมศาสตร์ ปีที่ 4 เล่มที่ 3 (ก.พ. - พ.ค. 2518) หน้า 22

2. การค้าระหว่างประเทศ ในสมัยอยุธยา การค้าระหว่างประเทศได้ขยายวงกว้างออกไปอีกนอกจากจะค้ากับจีน และการค้ากับรัฐต่าง ๆ ในเอเชียแล้วก็ได้มีพ่อค้าตะวันตกเข้ามาติดต่อค้าขาย เริ่มด้วยชาติโปรตุเกส สเปน ฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศส ตามลำดับ ทำให้การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาเฟื่องฟูขึ้นอย่างมากโดยเฉพาะจากราชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 จนถึงรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ และจากการติดต่อค้าขายกับยุโรปนี้เอง พระคลังสินค้าก็ได้เข้ามามีบทบาทควบคุมสินค้าเข้า ออกทางชนิดกำหนดให้เป็นสินค้าต้องห้ามสำหรับรัฐโดยพระคลังสินค้าเท่านั้นที่เป็นผู้ค้าได้ ดังกฎหมายในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิบัญญัติเรื่องสินค้าต้องห้ามไว้ว่า "มาตราหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวท่านห้ามมิให้ซื้อขายสิ่งของต้องห้ามจากผู้มาจากเมืองต่างแดน"¹ การฝ่าฝืนก็มีโทษตั้งแต่เฆี่ยน 50 ที จนถึงฟันคอริบเรื่อน ในระยะแรก ๆ การผูกขาดก็เป็นเพียงผูกขาดซื้ออาวุธเท่านั้น² ต่อมารายชื่อสินค้าต้องห้ามก็มากขึ้นทุกทีตามความสำคัญ และความต้องการของพ่อค้าต่างประเทศ คำให้การชาวกรุงเก่าพูดถึงเรื่องสินค้าต้องห้ามว่า "แต่ส่วนเงาข้างฝาง ตะกั่ว หนม ไม้คำ ไม้แคง ชัน รัก จันทน์ชะมด ครั้ง ไนสิ่งของ 9 สิ่งนี้ในการที่จะส่งลงเรือไปจำหน่ายต่างประเทศ ห้ามมิให้ผู้อื่นส่งไป นอกจากพระคลังสินค้า"³ ส่วนยอร์ช ไวท์ กล่าวว่า สินค้าซึ่งพระคลังสินค้าผูกขาดในการซื้อและจำหน่ายนั้น ได้แก่สินค้าต่อไปนี้ คือ สินค้าประเภทเนื้อไม้ ไม้ฝาง หนาม กัญญา ตะกั่ว เปลือกสนเรียว ช้าง

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 86

²พรณี อวตกุล "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 4 เล่มที่ 3 (ก.ศ. - พ.ศ. 2518) หน้า 24 - 25

³กรรณิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า หน้า 278

งาช้าง ส่วนสีเก๋อื่น ๆ ซึ่งไม่มีการผูกขาด และให้ประชาชนพลเมืองทำการซื้อขายกันได้ ตามใจชอบโดยเสรี คือ สีนก้าประเภทขาว เต็ก น้ำตาล ไม้ซุง เกลือธรรมชาติ น้ำมันมะพร้าว เชาสัตว์ และสินก้าอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

หลังจากรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์แล้ว การค้าระหว่างประเทศก็เริ่มซบเซาลง ตามลำดับ ทั้งนี้เนื่องจากกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฮอลันดาตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ กรณีพิพาทระหว่างไทยกับอังกฤษตอนกลางรัชกาล และกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสต้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ประกอบกับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปต้องวุ่นวาย กับสงครามที่เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นเวลานานในภาคพื้นยุโรป เช่น สงครามสืบนิบาค ออกซ์เบิร์ก (พ.ศ. 2231 - 2240) สงครามชิงราชสมบัติสเปน (พ.ศ. 2245 - 2247) สงครามชิงราชสมบัติออสเตรีย (พ.ศ. 2283 - 2291) สงครามเจ็ดปี (พ.ศ. 2299 - 2306) ทำให้การค้าของยุโรปพลอยซบเซาลงไปด้วย

รายได้รายจ่ายแผ่นดิน

รายได้ของรัฐ (พระมหากษัตริย์) มาจากหลายทาง คือ

1. ภาษีอากร ปรากฏหลักฐานว่าในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ อากรก่านา ไร่ละ 1 สลึง ภาษีท่อเรือวาละ 1 บาท อากรสุรา เกละ 1 บาท อากรทุเรียน เก็บจากต้นที่ไผ่ผลแล้ว ต้นละบาท ยังไม่ออกกันและครึ่งบาท ต้นพลูกลังละ 1 บาท ต้นหมากหะกายละ 3 - 6 ผล อากรมะพร้าวต้นละครึ่งบาท ส้ม มะม่วง มังคุด พริก ต้นละ 1 บาท² จำนวนรายได้แต่ละปีจากค่าให้การชาวกรุงเก่า มีดังนี้ อากรสวน 3000 ชั่ง อากรสุรา 2500 ชั่ง อากรบ่อนเบี้ย 2500 ชั่ง ภาษีค่านขนอบ 800 ชั่ง อากรสมภักบร 200 ชั่ง อากรตลาด 300 ชั่ง

¹ วิชา รัตนกิจชาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง หน้า 92

² เคน จาลูแบร์ ราชอาณาจักรอยุธยา แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร

ภาษีสาเกาซาเข้า ซึ่งเก็บไปเสมอกัน ถ้าเป็นเรือของเมืองที่มีพระราชไมตรีต่อกัน และไปมาค้าขายไม่ขาด เก็บภาษีตามราคาสินค้าซาเข้า 100 ชัก 3 ค่าปากเรือคิดแต่กว้าง 4 วา ขึ้นไป เก็บวาละ 2 บาท ถ้าเป็นเรือเมืองอื่น 100 ชัก 5 ค่าปากเรือเก็บวาละ 20 บาท ถ้าเป็นสินค้าต้องพระราชประสงค์ไปเก็บภาษีสินค้าเก็บแต่ค่าปากเรือ 500 ชั่ง ภาษีหมาก 500 ชั่ง ภาษีหม่อนน้ำ 500 ชั่ง รวมเงินภาษีอากรผลประโยชน์ที่เก็บได้เป็นเงินปีละ 13,800 ชั่ง¹ อย่างไรก็ตามตัวเลขเหล่านี้บางแห่งอาจจะคลาดเคลื่อน เพราะอากรบางอย่างสูงเกินไป เช่น อากรทุเรียน ส้ม มะม่วง มังคุด พริก เป็นต้น

2. ส่วย มีอยู่ 2 ประเภท คือ เครื่องราชบรรณาการที่หัวเมืองประเทศราชส่งมาถวาย และเงินหรือสิ่งของที่ไพร่ส่งมาแทนการเกณฑ์ เช่น ทองคำ ถิ่นบุก รังนก พลอยต่าง ๆ ไม้แคง ไม้ค่า เสื่อหวาย ไม้ ไม้ไผ่ ถ่าน²

3. ค่าธรรมเนียม ค่าปรับ และจากการวิภาษบาท ค่าธรรมเนียมเก็บจากราษฎร ในการให้บริการของรัฐ ค่าปรับได้จากการปรับผู้กระทำความผิดกฎหมายทั่ว ๆ ไป เช่น "มาตราหนึ่ง โจรลักทรัพย์สิ่งใด ๆ จับรู้ประจักษ์ได้มาทนายให้พิพากษาคทาทรัพย์นั้นมาตั้งไหม้โจร เป็นสินไหมให้แก่เจ้าของพิไนายเข้าพระคลังหลวง"³

การวิภาษบาท เป็นการริบทรัพย์สิ้นเชิง ผิดของผู้ที่มีความผิดโทษถึงตายหรือโทษฉกรรจ์ โดยเฉพาะความผิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์

¹กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ หน้า 279 - 281

²ก. หน้า 276 - 278

³กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 288

4. รายได้จากการค้า พระคลังสินค้าทำการค้าขายสิ่งของต่าง ๆ ได้กำไรอย่างมากมาย โดยเฉพาะสิ่งของต้องห้าม พระคลังสินค้าจะกำหนดราคาซื้อขายเองตามความพอใจ เช่น ถ้าผู้ใดมีไม้ฝางต้องการจำหน่ายก็ต้องขนไม้ฝางมาส่งที่พระคลังสินค้า และพระคลังสินค้าจะกำหนดราคาให้ขายละ 2 สลึง เพียง เมื่อพระคลังสินค้าจัดส่งไม้ฝางไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ก็กำหนดราคาขายเป็นทาบละ 6 สลึง¹ จากกำไรให้การชาวกรุงเก่าบอกว่ารายได้จากการค้าสินค้าต้องห้ามได้พระราชทรัพย์ราวปีละ 5000 ชั่ง² นอกเหนือจากการค้าสินค้าต้องห้ามแล้ว การค้าสินค้าอื่น ๆ ก็ทำกำไรให้แก่พระคลังสินค้าอย่างมากมายเช่นกัน

รายจ่ายของรัฐ รายจ่ายของพระมหากษัตริย์ประจำปี ในกิจการต่าง ๆ นั้น ในคำให้การชาวกรุงเก่าได้บอกรายการและจำนวนเงินไว้ดังนี้ คือ³

1. พระราชทานนิกยภัตร และอาหารบิณฑบาตแก่พระสงฆ์ เป็นเงิน 100 ชั่ง
2. ในการสมโภชพระพุทธบาท เป็นเงิน 75 ชั่ง
3. สมโภชพระพุทธสิริธร และปฏิสังขรณ์วัดพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก และเมืองนครศรีธรรมราช เป็นเงินทั้งหมด 9 ชั่ง
4. พระราชทานพระกฐินเป็นเงินปีละ 100 ชั่ง
5. พระราชทานค่าข้าวสารเลี้ยงพระทุกวัดรวมปีละ 100 ชั่ง
6. พระราชทานปฏิสังขรณ์พระอารามที่ปรักหักพังปีละ 102 ชั่ง
7. พระราชทานในเวลานักขัตฤกษ์สงกรานต์ และมีสุริยุปราคา จันทรุปราคา รวมปีละ 25 ชั่ง

¹ รัช รัตนภิชชาติ เมืองไทยในทัศนะของฝรั่ง หน้า 90

² กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 279

³ ฎ. หน้า 280 - 283

8. พระราชทานแก่บรรดาผู้นานาถูปภาพปีละ 10 ชั่ง
9. พระราชทานเป็นเงินอุทิศในการปฏิสังขรณ์พระพุทธบาทปีละ 100 ชั่ง
รวมพระราชทรัพย์ที่พระราชทานในพระราชกุศลปีละ 619 ชั่ง
นอกจากจ่ายพระราชทรัพย์ในการพระราชกุศล พระราชทานเบี้ยหวัดแก่พระราช
วงศานุวงศ์ และข้าราชการโดยอัตราดังนี้

1. พระมหาอุปราช ปีละ 500 ชั่ง
2. พระอัครมเหสี ปีละ 300 ชั่ง
3. พระราชโอรส ธิดา ที่ทรงพระกรุณา ปีละ 100 ชั่ง
4. พระราชโอรส ธิดารองลงมา ปีละ 50 ชั่ง
5. พระราชนัดดาองค์ละ 20 ชั่ง
6. พระสนม รวมเงินปีละ 200 ชั่ง ไก่คนละ 50 ชั่งบ้าง 40 ชั่งบ้าง
30 ชั่งบ้าง 20 ชั่งบ้าง 10 ชั่งบ้าง 5 ชั่งบ้าง
7. เบี้ยหวัดพระราชทานข้าราชการฝ่ายหน้า รวมเงินปีละ 1500 ชั่ง มีอัตรา
ต่างกัน ข้าราชการผู้ใหญ่ ไก่คนละ 50 ชั่งบ้าง 40 ชั่งบ้าง 30 ชั่งบ้าง 20 ชั่งบ้าง
10 ชั่งบ้าง

ส่วนข้าราชการผู้น้อย มีอัตราได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดคนละ 5 ชั่งบ้าง
4 ชั่งบ้าง 3 ชั่งบ้าง 2 ชั่งบ้าง 1 ชั่งบ้าง

นอกจากเงินที่พระราชทานประจำปีดังกล่าวมาแล้ว ยังมีเงินคงพระคลังไว้สำหรับ
เตรียมใช้ในราชการ คือ

1. เตรียมไว้ใช้ในราชการทัสสี 5000 ชั่ง
2. เตรียมไว้ใช้ในการพระราชพิธีพิเศษ มีการพระเมรุเป็นต้น 4000 ชั่ง

เศรษฐกิจสมัยธนบุรี

ความเสียหายจากสงคราม การสงครามกับพม่าช่วงเวลาก่อนหน้ากรุงศรีอยุธยา
จะตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าเมื่อปี พ.ศ. 2310 ได้นำมาซึ่งความเสื่อมโทรม

ทางเศรษฐกิจของไทยอย่างมากมาย เศรษฐกิจทุก ๆ ด้านต้องหยุดชะงักนับเป็นเวลาหลายปี เริ่มตั้งแต่พ่ายกองทัพเข้าสู่เมืองไทยปี พ.ศ. 2307 จนกระทั่งกรุงศรีอยุธยาแตกปี พ.ศ. 2310 และหลังจากนั้นก็มีการรบราฆ่าฟันกันระหว่างชุมนุมต่าง ๆ ภาวะสงครามเช่นนี้ทำให้การประกอบอาชีพของประชาชนพลเมืองต้องหยุดชะงักหมด เมื่อพระเจ้าตากสินสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี ความอดอยากหิวโหยและการขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคได้ปรากฏอยู่ทั่วไป ดังพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวว่า "...ซัดสนด้วยข้าวปลาอาหารและเกลือไม่มีจะกิน ต่างรบพุ่งชิงอาหารแก่กัน"¹ และ "สมณาจารย์ และราชตระกูลสุรยวงศาอามาตย์ ปรุชารามภวังกิจซึ่งพินาศนิภัย พม่ากวาดเอาไปเป็นอันมาก ที่เหลืออยู่ก็ได้อาหารทุกเช้าจากกองอาหารล้มตาย และฆ่าฟันกันอยู่ทุกตำบล"² นอกเหนือจากนี้สงครามครั้งนี้ทำให้ชาวไทยเสียชีวิตมากกว่า 200,000 คน³ และถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยไม่ต่ำกว่า 30,000 คน⁴ เนื่องจากแรงงานมนุษย์ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตถูกฆ่าตาย และถูกกวาดต้อนไปมากมายเช่นนี้ ประกอบกับการที่ราษฎรไม่ได้ทำไร่นานาเป็นเวลาหลายปี ย่อมส่งผลให้เกิดความตกต่ำทางเศรษฐกิจของประเทศอย่างมหาศาลทีเดียว

เกษตรกรรม ในสมัยนี้ที่กินไม่ได้เป็นปัญหาในการผลิตทางการเกษตร แต่ปัญหาที่สำคัญคือ การขาดแคลนแรงงานมนุษย์เนื่องจากถูกฆ่า กวาดต้อน และหลบหนีเข้าป่า

¹กรมราชบัณฑิต พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 25

²สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 1 หน้า 493

³ก. หน้า 459

⁴ชัย เรื่องกิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ หน้า 1

รัฐบาลพยายามเรียกร้อง ให้ประชาชนออกจากป่ากลับมาประกอบอาชีพดั้งเดิม พระมหากษัตริย์
 จูงใจประชาชนด้วยการออกพระราชทรัพย์ซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคจากพ่อค้าต่างชาติมา
 พระราชทานแก่ราษฎร กังพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวว่า

...ทรงพระกรุณาให้แจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรทั้งหลาย ซึ่งอดโศกนาถา
 หัวสีมามลพล เคลื่อนกล่นกันมารับพระราชทานมากกว่าหมื่น บรรดา
 ข้าราชการฝ่ายทหาร พลเมืองได้รับพระราชทานข้าวสารเสมอคนละถึง
 กินคนละยี่สิบวัน ครั้นนั้นยังหาไม้ไผ่ไค้ทำไร่นาไม่ อาหารกันคนรัก และ
 สำเภาบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองพุทไธมาศ จำหน่ายถึงละสามบาทสี่บาท
 ห้าบาทบ้าง ทรงพระกรุณาให้ซื้อแจกคนทั้งปวง...แล้วแจกจ่ายเสื้อผ้า
 เงินตราแก่ไพร่ฟ้าประชาชนจกนับมิได้ ¹

เนื่องจากข้าว ในสมัยนั้นราคาแพงมากอาณาจักรทั้งหลายต้องหาของอย่างอื่น
 เช่น รากไม้ หน่อไม้ ผลไม้ หัวเผือก หัวกลอย กินแทนข้าว เพื่อรักษาประทังชีวิต
 ให้อยู่รอด² การที่พระมหากษัตริย์ซื้อเครื่องอุปโภค บริโภค แจกจ่ายแก่ราษฎรครั้งนี้ทำให้
 ประชาชนหลังไถลเข้ามาหาหากินเป็นจำนวนมาก ซึ่งทำให้เศรษฐกิจของธนบุรีกระเตื้องขึ้น
 นอกเหนือจากการชักชวนให้ราษฎรกลับเข้ามาหาหาหาแล้ว พระมหากษัตริย์ยังให้
 ข้าราชการใหญ่น้อยทวนาปรังกันทุกตำบล³ รัฐบาลได้ให้ความสำคัญผลประโยชน์ของ

¹ กรมราชบัณฑิต พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 37 - 38

² ติย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนเศรษฐกิจ

³ ฎ. หน้า 7

ราษฎรในค่านเศรษฐกิจอย่างเต็มที่ เช่น บางครั้งส่งกองทัพไปคุ้มครองดินแดนบางแห่ง ในระยะเก็บเกี่ยว ลงโทษผู้กระทำผิด คอรัปชั่นโกงแผ่นดินอย่างฉฉฉฉฉฉ เช่น กรณี ชุนอินทรไกลาศ นายส่วปีพาทย์ นายน้อยชนะ คมกันลอบลักทำเงินตอกตราพดด้วง (ทำเงินปลอม) ให้ลงโทษประหารชีวิต¹ เป็นต้น

อุตสาหกรรม เมื่อเกิดสงครามใหญ่ในปี พ.ศ. 2310 ประชาคมอุตสาหกรรม ย่อย ๆ แต่ละชนิดในแต่ละหมู่บ้านก็เลิกล้มไปชั่วคราว เนื่องจากหนีภัยสงคราม และถูกเกณฑ์ นอกจากนั้นการกวาดต้อนคนไทยไปเป็นเชลยนั้น ข้าศึกพยายามอย่างยิ่งที่จะจับคนที่มีฝีมือ ทางช่างแขนงต่าง ๆ เช่น ช่างเขียน ช่างแกะสลัก ช่างไม้ ช่างก่อสร้าง ช่างหล่อ ช่างต่อเรือ ไปเป็นเชลยทำให้เกิดการขาดแคลนช่างหลายสาขาในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี² ดังนั้นอุตสาหกรรมในสมัยธนบุรีจึงตกต่ำลงไปยิ่งกว่าสมัยใด

การค้า ในสมัยธนบุรีการค้าได้มีบทบาทในการช่วยฟื้นฟูเศรษฐกิจมากที่สุดที่เกี่ยว พระมหากษัตริย์ทรงพยายามให้พ่อค้าต่างเมืองเข้ามาค้าขาย เพื่อจะได้ซื้อหาเครื่องอุปโภค บริโภคแจกจ่ายแก่ประชากรราษฎรทั้งปวง ในระยะแรก ๆ พ่อค้าก็ยังไม่มั่นใจในความ ปลอดภัย ไม่ให้ความร่วมมือ ต้องใช้กำลังบังคับให้เรือที่ทอดสมอยู่ปากอ่าวให้เข้ามาขาย สินค้า³ ต่อมาเมื่อพระองค์สามารถสร้างฐานอำนาจมั่นคงขึ้นก็มีพ่อค้าต่างชาติโดยเฉพาะ พ่อค้าจีนได้หลั่งไหลเข้ามาค้าขายกับธนบุรีมากขึ้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะประการแรกพ่อค้า เหล่านี้ได้รับข่าวการรับซื้อสินค้าเครื่องอุปโภคบริโภคของ พระมหากษัตริย์ไทยเพื่อแจกจ่าย แก่ราษฎรด้วยราคาสูง ประการที่สอง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีเชื้อสายจีน ทำให้ชาวจีน ทั้งที่เป็นพ่อค้าและไม่ใช่พ่อค้าเมื่อทราบข่าวว่าชาวจีนได้เป็นใหญ่ต่างพากันหลั่งไหลเข้ามา

¹นคร พันธรงค์ ประวัติศาสตร์ไทย 2 หน้า 23 - 24

²ชัย เรื่องกิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ค่านเศรษฐกิจ

³กรมราชบัณฑิต พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี หน้า 23

ฟังพระบรมโศกสัพการอย่างมากมาย ประกอบกับชนบุรีตั้งอยู่ในทำเลที่เพาะแก่การค้า เพราะอยู่ใกล้ปากน้ำ จึงทำให้การค้าของฉะบุรีขึ้นตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว และมีที่ท่าว่าจะเจริญรุ่งเรืองเหมือนเดิม

จากที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าเศรษฐกิจของไทยก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นเศรษฐกิจที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง ผลผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคที่จำเป็นได้เอง โดยมีการเกษตรกรรมเป็นแกนหลักของเศรษฐกิจ ส่วนอุตสาหกรรมและการค้าจะเป็นเครื่องมือสร้างความมั่งคั่งให้แก่รัฐ แต่ในขณะที่การค้าเฟื่องฟูทางเศรษฐกิจขึ้นเรื่อย ๆ อุตสาหกรรมกลับทรงกันขำ ชะงักลงตามลำดับ รัฐเป็นองค์กรที่มีบทบาทสูงสุดในการกำหนดระเบียบทางเศรษฐกิจ ในสมัยสุโขทัยเนื่องจากพื้นที่ในการปลูกข้าวมีน้อย รัฐจึงไปให้ความสนับสนุนทางด้านอุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาและการค้า ออกกฎหมายให้ความมั่นใจในทรัพย์สิน ให้เสรีภาพในการค้า ยกเลิกภาษีศุลกากร เป็นต้น พอถึงสมัยอยุธยา พื้นที่ที่เคยเพาะสลับกับการเพาะปลูกมีมาก รัฐเริ่มเข้าไปอ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินภายในอาณาจักร แต่รัฐก็ยังพยายามได้ราษฎรเพิ่มผลผลิตโดยการเกษตรด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูก ให้สิทธิพิเศษบางประการแก่ผู้ที่บุกเบิกที่ใหม่ และในสมัยนี้เองเมื่อการค้าได้ขยายตัวมากขึ้น รัฐก็เริ่มเข้าไปมีบทบาทในการควบคุมการซื้อขายอาวุธ ซึ่งก็ได้พัฒนาการมาเป็นการผูกขาดการค้าสินค้าต้องห้ามของพระคลังสินค้า ในสมัยธนบุรีสงครามคราวเสียกรุงทำให้เกิดความแตกฉานแตกขาด เศรษฐกิจจะชะงักงัน จึงเป็นภาระกิจของกษัตริย์ที่จะเป็นผู้นำในการฟื้นฟูเศรษฐกิจ ขึ้นแรกก็ด้วยการชักจูงให้ราษฎรกลับเข้ามาทำมาหากินดังเดิมโดยซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคแลกจ่ายแก่ราษฎร ต่อมาก็พยายามฟื้นฟูการค้าให้รุ่งเรืองเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา

ถึงแม้สงครามใหญ่ในปี พ.ศ. 2310 จะก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจอย่างมากมาย และสงครามตลอดรัชกาลในสมัยธนบุรีทำให้ไม่สามารถฟื้นฟูเศรษฐกิจขึ้นได้มากนัก แต่ระเบียบทางเศรษฐกิจ เป็นต้นว่า กฎหมายที่ดิน กฎหมายคุ้มครองผู้ผลิต บทบาทของพระคลังสินค้า ฯลฯ และวิถีการผลิตที่อาศัยแรงงานผลิตอันจำกัด ก็ยังปฏิบัติสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

พื้นฐานทางด้านการเมืองการปกครองและสังคมไทย

สภาพทางการเมืองของไทย

สถาบันอันทรงอำนาจสูงสุดในทางการเมืองของไทยสมัยก่อนก็คือ สถาบันพระมหากษัตริย์ องค์พระมหากษัตริย์ของไทยทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดยิ่งกว่าสังกมใดในเอเชีย ดังที่ นิโกลาส แชรแวงส์ กล่าวว่า "ไม่มีรัฐใดในชมพูทวีปที่จะเป็นราชาธิปไตยเท่ากับประเทศสยาม พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงครองราชย์มาจนกระทั่งบัดนี้ได้รับการยกย่องเกียรติเสมอด้วยพระผู้เป็นเจ้าที่เดียว"¹ สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยมีอำนาจทางการเมืองสูงสุดสืบต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ถึงแม้จะเปลี่ยนตัวบุคคล เปลี่ยนราชวงศ์ เปลี่ยนสถานที่ตั้งราชธานี อำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ก็ยังคงอยู่ได้อย่างมั่นคง แนวความคิดทางการเมืองของไทยที่คำจุนสมบูรณาญาสิทธิราช กำหนดโลกทัศน์และกำหนดรูปแบบการปกครองอยู่บนพื้นฐานของปรัชญาพุทธศาสนา และฮินดู ในรูปของลัทธิเทวราชา และลัทธิธรรมราชา

ลัทธิเทวราชา ลัทธิเทวราชาแบบอินเดียไทยได้รับจากเขมรซึ่งเขมรได้รับอิทธิพลจากอินเดีย² การรับเอาลัทธิเทวราชาจากเขมรน่าจะรับมาใช้ก่อนหน้าที่จะตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทย เพราะอิทธิพลของเขมรครอบคลุมบริเวณที่

¹นิโกลาส แชรแวงส์ ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติ และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 69

²คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 6

รวบรวมภาคกลางอยู่ก่อนแล้ว อาณาจักรสุโขทัยในระยะหลัง ๆ ก็นำเอาความคิดแบบ
เทวราชมาใช้เช่นเดียวกัน¹ ไทยจะรับวัฒนธรรมของเขมรมากขึ้นหลังจากที่สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่ 2 ขึ้นครองราชย์ และกวาดต้อนข้าราชการชาวเขมรเข้ามาอย่าง
มากมาย แต่การรับวัฒนธรรมของไทยก็มีใช้ลอกแบบทั้งหมดทีเดียว เป็นการปรับปรุง
เปลี่ยนแปลงให้เข้ากับสภาพสังคมไทย หรือบางทีก็รับเอามาใช้โดยไม่เข้าใจระจำงนัก
ดังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมีรับสั่งให้คนไปทำลายศิวิลิ่ง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ
หรือพระนารายณ์ โดยทรงดำริว่าศิวิลิ่งเป็นของที่คนพาลหยาบช้าทำขึ้นล้อเลียนหญิงแพศยา
และแม่คหมอนี่ ต่อมาผู้ที่ไม่รู้ก็ถือเป็นเยี่ยงอย่างสืบต่อกันมา เป็นของที่เทวดาอันศักดิ์สิทธิ์
จะรังเกียจ เหมาะแก่กับพวกผีสา่งชั้นต่ำเท่านั้น² ลัทธิเทวราชนี้มีความเชื่อว่าพระ
มหากษัตริย์ คือ พระผู้เป็นเจ้า³ จะต้องมีการประกอบพิธีให้ยกย่องพระมหากษัตริย์ให้
เสมอเหมือนดังเทพเจ้า⁴ เทพเจ้าที่ถูกนำมาใช้กับพระมหากษัตริย์ไทยมี 2 องค์ คือ
พระอิศวร (ศิวะ) กับพระนารายณ์ (วิष्ณู) พระมหากษัตริย์บางองค์ก็อ้างพระองค์เป็น
ตัวแทนพระอิศวร ดังเช่น พระเอกาทศรถ ใช้พระนามว่า "พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถ
อิศวรบรมนาถบรมพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว"⁵ บางครั้งก็เป็นทั้งพระอิศวร ทั้งพระนารายณ์

¹ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย
กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 24

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 324

³คี. จี. ฮอลด์ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 คุณวรุณยุภา
สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ แปล ชาวุธย์ เกษมศิริ และอานันท์ กาญจนพันธ์
บรรณาธิการ หน้า 131

⁴ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล "ระบบกษัตริย์สมัยโบราณบนภาคพื้นแผ่นดินเอเชีย
อาคเนย์" วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 ค.ศ. - ธ.ศ. 2520
หน้า 6

⁵กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 272, 197

โดยใช้พระนามว่า "รามเอศวร" แต่ที่เป็นที่นิยมมากที่สุด คือ พระนารายณ์ภาคที่อวตารลงมาเป็นพระราม ะเห็นได้จากพระนามของพระมหากษัตริย์หลายองค์หลายพระองค์ใช้คำว่า "รามาชิตี" พระนามของรัชกาลที่ 1 ที่จารึกในพระสุพรรณบัฏมีว่า "พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราช รามาชิตี ศรีสินทรมหามหาจักรพรรดิ ราชาธิบดินทร์..."¹ ส่วนพระนามของรัชกาลที่ 2 ที่จารึกในพระสุพรรณบัฏก็เหมือนกับรัชกาลที่ 1 ทุกประการ² น่าจะเป็นไปได้ที่ว่าพระนามของพระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่สมัยพระรามาชิตีที่ 1 เป็นต้นมา จะใช้รามาชิตีทั้งสิ้น ส่วนเมืองของกษัตริย์ไม่ว่าจะเป็นสมัยอยุธยา ธนบุรี หรือรัตนโกสินทร์ ก็เรียกว่า กรุงเทพมหานครหรือศรีอยุธยาทั้งนั้น แสดงว่าเป็นเมืองของเทวคา และเมืองของพระรามด้วย ในสมัยธนบุรี เมื่อทรงตั้งเจ้าพระยาจักรีเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกก็ตั้ง ณ กรุงเทพมหานครบรรพตราชวดีศรีอยุธยา ในสมัยรัตนโกสินทร์พระมหากษัตริย์ก็ครองราชย์ ณ กรุงเทพมหานครบรรพตราชวดีศรีอยุธยามหาดิลกพนพัตนราชธานีบุรีรัมย์เช่นกัน ในพระราชสาส์นถึงพระเจ้ากรุงจีนใช้คำแทนพระนามของพระมหากษัตริย์ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาทุกฉบับ

เมื่อพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าอันศักดิ์สิทธิ์ ทุกคนจะต้องให้ความเคารพจึงมีการเน้นความสำคัญและอำนาจของพระมหากษัตริย์โดยการสร้างกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่จะทำให้นักมีความเห็นคล้อยตามลัทธินี้ ทำให้คนคิดว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าจริง ๆ³ วิธีการ

¹สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 9

²สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 25

³คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 11

ที่ใช้ประการแรกก็คือ พระมหากษัตริย์จะไม่คอยปรากฏพระองค์ต่อสาธารณชนให้คนเห็น เพื่อไม่ให้ราษฎรประวัคหัวอันเจ้าชีวิตของตนนั้น ที่แท้ก็ก่อบนุญชัทธิกรรมกาสามัญที่มีความขาดตกบกพร่อง และลุกอ่อนอยู่¹ แต่ถ้าหากพระมหากษัตริย์จำเป็นจะต้องเสด็จพระราชดำเนินไปที่ใดก็จะห้อมล้อมด้วยข้าราชการบริพารมากบวย ประกอบด้วยกระบวนพระราชอิสริยยศเป็นอย่างดีทำให้เห็นคล้ายกับเทพเจ้าเสด็จมา² ส่วนพระราชราษฎรทั้งหลายนั้นเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จผ่านจะต้องปิดประตูหน้าต่างลงมาหมอบรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัวตามริมถนนจะเงยหน้ามององค์พระมหากษัตริย์ไม่ได้ แม้แต่การแอบมองตามช่องประตูหน้าต่าง หรือรอยแตกของฝาเรือนก็ไม่สามารถทำได้ เพราะจะมีผลกระทบที่มีสายตาและความแม่นยำเป็นเปี่ยมยิ่งกระสุนใส่ลูกตาของผู้ที่บังอาจมององค์พระเจ้าอยู่หัว วิธีการเช่นนี้จึงจะได้รับการยกเลิกในสมัยรัชกาลที่ 4 นี้เอง นอกจากนั้นพระราชพิธีต่าง ๆ เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ก็เน้นความเป็นเทพเจ้า เช่น ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระมหाराษฎรก็ถวายพระสังวาลพราหมณ์ซึ่ง สมมติว่าเป็นของพระอิศวรทรง³ เวลาเสด็จออกก็มีทั้งเป่าสังข์อันแสดงว่าพระวิญญูขึ้นจากบรรพต และมีการขับนักเขาสดับแสดงว่าพระอิศวรเสด็จมา⁴ คำพูดที่ใช้กับพระมหากษัตริย์ก็ให้ต่างจากการพูดกับคนธรรมดา ต้องใช้ราชาศัพท์ คำพูดของพระมหากษัตริย์ถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นพระราชโองการ และเป็นกฎหมายไปในตัวด้วย ดังกฎหมายตราไว้ว่า

¹นิโกลาส์ แชรแอส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติ และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 70

²คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 13 - 14

³สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 36

⁴คึกฤทธิ์ ปราโมช ล.ก. หน้า 15 - 16

ด้วยเหตุว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้นเป็นสมมุติเพศ จะให้ใหญ่
เป็นผู้ย่อย ๆ เป็นผู้ใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มีพระราช
โองการด้วยกิจสิ่งใด ๆ ก็ดี คุณทั้งขวณฟ้า ถึงมาทว่ามาถูกต้องคนไม่
แลดูเขามีอำนาจสาบถนหนานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราช
โองการตรัสสั่งให้ห้ามสิ่งใดก็ขาดเป็นสิทสิ่งนั้น¹

สถานที่อยู่ของพระมหากษัตริย์ก็ถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เปรียบเสมือนสถานที่อยู่ของ
เทพเจ้า ทั้งราษฎร ข้าราชการต้องให้ความเคารพถึงที่ซึ่งพระราชปาลเลกัวชกล่าวไว้ว่า
"เมื่อผู้ใดผ่านไปทางพระบรมมหาราชวัง (ที่สวมหมวกอยู่) ก็จะต้องถอดหมวก ชาวเรือ
ที่พายเรือผ่านเรือพระที่นั่งซึ่งจอดอยู่ตรงพระบรมมหาราชวังก็ต้องถอดเครื่องสวมหรือ
ครอบศีรษะออกและคุกเข่าลง หรือหมอบจนกว่าเรือของพระองค์จะผ่านพ้นไปแล้ว"² นอกจากนั้น
ก็มีการตรากฎหมายเพื่อบาลเพื่อแสดงความรักถึงสิทธิ์ และบางพระองค์ยังอาจลดหลั่นความ
ศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ *

ส่วนแนวความคิดแบบธรรมราชาเริ่มเข้ามาในสมัยสุโขทัย และปรากฏเด่นชัดใน
รัชสมัยพระมหาธรรมราชาธิราชที่ 1 (ลิไท) ประชาชนทั่วไป และพระสงฆ์จะนับถือ

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 152

²มงเซญอร์ปาลเลกัวช เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
หน้า 250

* ฎรายละเอียดยใน กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 96 - 101

พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์¹ ซึ่งอยู่ในระหว่างการสะสมบารมีเพื่อการบรรลุพระโพธิญาณในชาติโคชาติหนึ่งข้างหน้า ความชอบธรรมของกษัตริย์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับอำนาจอันยิ่งใหญ่ทั้ง เช่นแนวความคิดแบบเทวราชา แต่ขึ้นอยู่กับ "ธรรม" ของกษัตริย์ว่าปฏิบัติครบถ้วนหรือไม่ หลักธรรมที่กษัตริย์จะต้องปฏิบัติ ได้แก่ ทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร² ถ้าหากพระมหากษัตริย์ปฏิบัติได้ไม่ขาดตกบกพร่องก็จะทำให้ประชาชนเลื่อมใสศรัทธาต่อองค์พระมหากษัตริย์ อันหมายถึงความมั่นคงแห่งพระราชอำนาจของกษัตริย์นั่นเอง พระมหากษัตริย์ตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่างก็พยายามประกาศว่าพระองค์ปกครองประชาราษฎร์ด้วยทศพิธราชธรรม ครองราชย์ด้วยธรรม หรือเป็นยุพทรงพระราชคุณธรรมอันประเสริฐ ในขณะที่เดียวกันก็ประกาศพระองค์เป็นโพธิสัตว์ "มีพระราชปรณิธานปรารภนาพระพุทธานุโพธิญาณ"³ ตัวอย่างที่เด่นชัดที่สุดอันหนึ่งปรากฏในคำอธิษฐานขอฝนของรัชกาลที่ 1 ที่ว่า

ข้าพระพุทธเจ้า กทำสัจจาธิฐาน ประกาศอุทิศผลกุศลนี้ให้แก่เทพเจ้า
ทั้งปวง เณระพระภิกษุพระพุทธิเปตติมากรแลพระสงฆ์วิภิกขาคูเจ้า ด้วยข้า
พะเจ้าบำเพ็ญพระบารมีแต่ชาติหลังมาคราบเท้าถึงชาตินี้มีไภปรารภนาจะ
ให้สำเร็จโลกียสมบัติแท้นั้นหามิได้ ตั้งใจปรารภนาพระบรมบาภิเษกสมโพธิ
ญาณโลกุตรสมบัติเพื่อที่จะได้โปรดเวไนยสัตว์ทั้งปวงให้พ้นจากสังสารทุกข์³

¹ คอวรัช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย
กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 25

* ฎรายละเอียดยจาก ณรงค์ พวงพิศ "บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจ
ทางการเมืองของผู้นำไทยระหว่าง พ.ศ. 1893 - 2310" วารสารประวัติศาสตร์
ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม - สิงหาคม 2522 หน้า 3 - 4 และศิฤทธิ์ ปราโมช
สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 42 - 47

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 326

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 7

ธรรมเนียมที่พระมหากษัตริย์โพธิสัตว์ของไทยปฏิบัติมากกว่าอย่างอื่น คือ การให้ทาน ซึ่งอาจจะเลียนแบบพระเวสสันดร ซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ที่รู้จักกันมากที่สุดในหมู่คนไทย เป็นชาติที่ทรงบำเพ็ญทานบารมีโดยเฉพาะก่อนที่จะเกิดเป็นพระพุทธรูปเจ้าในชาติต่อมา พระราชทรัพย์จำนวนมากภายในแต่ละปีจะถูกนำไปใช้ในการบริจาคทาน บูรณะวัดวาอาราม ถวายนิภัทรแก่พระสงฆ์ ในสมัยอยุธยาพระราชทรัพย์ที่พระราชทานในพระราชกุศล เป็นจำนวนปีละ 49,520 บาท¹ ในสมัยรัชกาลที่ 1 เงินส่วนที่ถวายนิภัทรแก่พระสงฆ์ในปี พ.ศ. 2336 มีถึง 61,947 บาท² รัชกาลที่ 3 ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ทำสังฆกรรมหาทานเป็นเงิน 80,000 บาท³ ส่วนธรรมเนียมอื่น ๆ พระมหากษัตริย์ก็ได้ปฏิบัติอย่างเคร่งครัดนัก และก็มีได้มีมาตรการอันใดที่ตรวจสอบพฤติกรรมของพระมหากษัตริย์ว่า "ทรงพระราชกุศลธรรมอันประเสริฐ" เพียงใด

ปรัชญาทางการเมืองทั้งสองลัทธินี้โดยตัวมันเอง ถึงแม้จะขัดแย้งกันบ้างก็ตาม แต่ไทยกลับรับมาใช้โดยไม่มีข้อขัดแย้งกันเลย สามารถผสมผสานเข้ากันได้อย่างสมบูรณ์ พระมหากษัตริย์ไทยเป็นทั้งพระอิศวร พระนารายณ์ และพระโพธิสัตว์ในพระมหากษัตริย์พระองค์เดียว ทฤษฎีทั้งสองทฤษฎีนี้จึงรวมกันเข้าซึ่งอิทธิพลต่อแนวความคิดสมบูรณ์ทางสิทธิราชย์ของไทยอย่างแน่นแฟ้นยิ่งผลให้พระมหากษัตริย์ไทยทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์เขมรและอินเดียน⁴ ทั้ง ๆ ที่ใช้ลัทธิเทวราชาเหมือนกัน

¹กรมศิลปากร คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ หน้า 281

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1155 เล่มที่ 3

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 หน้า 120

⁴กวอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และบุพา ชุมจันทร์ หน้า 25

อานาจทางการเมือง เป็นเรื่องเกี่ยวกับอำนาจและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ
อย่างแยกกันไม่ออก ในสังคมไทย ค่ายการอ้างถึงอำนาจจากเทพทำให้สถาบันกษัตริย์
เป็นที่ยอมรับจากประชาชน พระมหากษัตริย์เป็นผู้กุมอำนาจการปกครอง และเศรษฐกิจ
ได้อย่างเบ็ดเสร็จ พระมหากษัตริย์เป็นทั้งรัฐ และรัฐบาลในตนเอง พระมหากษัตริย์เป็น
เจ้าชีวิตของทุกคนภายในพระราชอาณาจักร เป็นเจ้าของแผ่นดินทุกตารางนิ้วในพระราช
อาณาจักร จึงได้ผลประโยชน์อย่างมากมายมหาศาล ทั้งส่วนราชการ เครื่องราชบรรณาการ
ผลประโยชน์จากระบบแรงงานเกณฑ์ ผลประโยชน์จากการค้า การผูกขาดสินค้าต้องห้าม ฯลฯ
รายได้จากผลประโยชน์เหล่านี้หล่อเลี้ยงเข้าสู่ท้องพระคลังของพระมหากษัตริย์ทำให้พระ
มหากษัตริย์กลายเป็นผู้ที่มั่งคั่งที่สุดภายในพระราชอาณาจักร บันทึกของ นิโกลาส์ แชรแวงส์
กล่าวว่า "พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชทรัพย์อยู่แปดหรือสิบท้องพระคลังที่มีทรัพย์สินอัน
ล้ำค่ามากกว่าท้องพระคลังอื่น ๆ ในห้องหรือท้องพระคลังแห่งหนึ่งมีไพร่เป็นอันมากตั้งเรียง
สลับชั้นนอนอยู่จนถึงหลังคาเต็มไปด้วยเงินเหรียญบาทและทองคำแท่ง..."¹ หลังจาก
กรุงศรีอยุธยาแตกระยะแรก ๆ ผลประโยชน์ที่เข้าสู่ท้องพระคลังอาจจะลดลงไปบ้างเพราะ
แรงงานมนุษย์เสียชีวิตและถูกกวาดต้อนไปอย่างมากมาย การค้าก็ซบเซาอยู่ระยะหนึ่ง แต่
เมื่อเริ่มสมัยรัตนโกสินทร์ เศรษฐกิจของไทยก็เริ่มฟื้นตัวขึ้นเรื่อย ๆ การค้าก็เฟื่องฟูกลายเป็น
รายได้หลักของกษัตริย์ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 รายได้ที่เข้าสู่ท้องพระคลังมีถึงปีละ
25,000,000 บาท² สังฆราชปาลเลกัวซ์บันทึกไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงร่ำรวยมาก
เพราะเงินภาษีอากร เครื่องราชบรรณาการจำนวนมากมาย รวมทั้งเหมืองทองคำ ทองแดง
คิงบุก ซึ่งบุกเบิกขึ้นเพื่อพระองค์อีก³ ผลประโยชน์ของท้องพระคลังเหล่านี้พระมหากษัตริย์

¹นิโกลาส์ แชรแวงส์ ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติ และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 278 - 279

²ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 338

³มงเซญูร์ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 246

จะใช้สอยกิจการใด ๆ ก็ได้ตามพระราชอัธยาศัย รายได้ของท้องพระคลังเหล่านี้ไม่ต้อง
กลับคืนไปสู่ประชาชนในรูปของการบริการสาธารณะต่าง ๆ และการพัฒนาประเทศเช่นกับ
ในปัจจุบัน¹ พระมหากษัตริย์จึงสามารถแสวงประโยชน์จากความมั่งคั่งเหล่านี้ได้อย่าง
เต็มที่ สามารถสร้างฐานอำนาจทางการเมืองทั้งภายในและภายนอกพระราชอาณาจักร
ทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ใช้อาวุธยุทโธปกรณ์จู่โจมป็น เรือรบ ท่อเรือ สร้าง
วัดวาอาราม และบริจาคทาน ตั้งโรงงานตามความเชื่อในการสะสมบุญของชาวพุทธ
รวมทั้งการจ่ายพระราชทรัพย์แก่ผู้มีศักดิ์และความชอบ แสดงความจงรักภักดี เป็นต้น

การปกครองของไทย

การปกครองของไทยในสมัยก่อนนั้นเป็นการปกครองแบบรวมศูนย์ รวมอำนาจ
มาอยู่ที่ศูนย์กลาง โดยมียกพระมหากษัตริย์เป็นประมุขสูงสุดทั้งทางนิติบัญญัติ และพฤตินัย
การปกครองก็ปกครองด้วยระบบแห่งความกลัวดังที่นิโกลาส แชรแวงส์กล่าวไว้ว่า
"พระองค์เลือกเอาผลประโยชน์ทางบ้านเพื่อพระองค์ให้เป็นที่ยเกรงกลัวแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
ยิ่งกว่าทรงพอพระราชหฤทัยให้เป็นที่รักแก่เขาเสียอีก"² ชัย เรื่องศิริม ให้ความเห็น
ว่าการที่ใช้ระบบนี้ปกครองก็เนื่องจากไม่มีอะไรที่จะทำให้คนเคารพพระองค์ และกฎหมาย
แผ่นดินก็เท่ากับความกลัวตาย การที่จะขว้างขวาราชการไม่ให้เบียดเบียนรักไถราษฎร
หรือขอร้องไม่ให้ราษฎรทิ้งวิ่งราวเพื่อนบ้าน ไม่ให้ลักโค กระบือของชาวบ้านโดยคำนึงถึง

¹ณรงค์ พวงพิศ "บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของ
ผู้นำไทยระหว่าง พ.ศ. 1893 - 2310" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 2
(พ.ศ. - ส.ศ. 2522) หน้า 21

²นิโกลาส์ แชรแวงส์ ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติ และการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และบุษพา ชุบจันทร์ หน้า 70

กิลธรรมหรือเพื่อให้เห็นแก่ชาติบ้านเมืองนั้นเป็นภาษาที่เข้าใจได้ยาก เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินจึงต้องเอาอำนาจการฆ่าฟันข่มขู่ให้ชาแผ่นดินเกรงกลัว ความกลัวเท่านั้นที่ทุกคนเข้าใจ และความกลัวอย่างเดียวกันเท่านั้นที่ทำให้ราษฎรยอมตัวเป็นไพร่ ทำงานโยธาให้แก่รัฐบาล และยอมเสียส่วย เสียภาษีอากรตามกฎหมาย การใช้อำนาจข่มขู่ให้ราษฎรเกรงกลัวจึงใช้เพื่อจะได้ปกครองโดยสะดวก¹ เมื่ออำนาจการเมืองการปกครองรวมศูนย์อยู่ที่องค์พระมหากษัตริย์ ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงมีพระราชกรณียกิจอย่างมากมายนานแต่ละวัน เรื่องราวต่าง ๆ ที่สำคัญต้องผ่านพระราชวินิจฉัยและสั่งการจากพระมหากษัตริย์ ผู้ช่วยเหลือพระมหากษัตริย์ ได้แก่ บรรดาขุนนางระดับต่าง ๆ ทำหน้าที่ช่วยปกครองดูแลทุกข์สุขของประชาราษฎรต่างพระเนตรพระกรรณ และเป็นผู้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ของแผ่นดินเข้าสู่ห้องพระคลังแทนพระองค์ โดยทั่วไปการปกครองแผ่นดินของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอาจจะแบ่งออกเป็นกรปกครองส่วนกลาง การปกครองส่วนภูมิภาค และการปกครองทั่ว เมืองประเทศราช

1. การปกครองส่วนกลาง การปกครองแผ่นดินในส่วนกลางของไทยในสมัยโบราณมีหน่วยราชการที่สำคัญอยู่ 4 กรม ซึ่งเรียกว่า จตุสดมภ์ วันใดก็ได้แก่ กรมเบื้องมีหน้าที่ปกครองท้องที่ รักษาสันติสุขโดยทั่วไป กรมวังมีหน้าที่ดูแลกิจการในราชสำนัก และทำหน้าที่ตัดสินคดีต่าง ๆ กรมคลังมีหน้าที่เก็บรักษาพระราชทรัพย์ เก็บภาษีอากร รวมทั้งดูแลการต่างประเทศด้วย กรมนามีหน้าที่เกี่ยวกับการทำนาโดยเฉพาะ ส่งเสริมการทำนาของประชาชน และเก็บทางข้าวขึ้นฉางหลวง² ในยามสงครามเหล่านี้ก็จะปฏิบัติหน้าที่ของตนเอง แต่เมื่อเกิดสงครามต่าง ๆ ก็จะไปแสดงภาพเป็นกองทหารสามารถออกรบได้ทุกกรม ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มีการปรับปรุงการปกครองครั้งใหญ่แบ่งส่วน

¹ ชัย เรื่องกิลป์ ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25 หน้า 135

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 18 - 21

ราชการแผ่นดินออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายทหาร และพลเรือน โดยให้สมุหกลาโหมเป็น
 อัครมหาเสนาบดีฝ่ายทหารควบคุมดูแลกำลังพลเพื่อการสงคราม ให้สมุหนายกเป็น
 อัครมหาเสนาบดีฝ่ายพลเรือนควบคุมจตุสดมภ์อีกชั้นหนึ่ง อย่างไรก็ตามการจัดแบ่งส่วน
 ราชการออกเป็นฝ่ายทหารและพลเรือนเช่นนี้ก็มีได้หมายความว่า จะแยกกันอย่างเด็ดขาด
 ในเวลาสงครามฝ่ายพลเรือนก็จะถูกเรียกให้ไปรบด้วยจะเห็นได้จากบรรดาแม่ทัพที่มีชื่อเสียง
 หลายท่านเป็นเสนาบดีฝ่ายพลเรือน เช่น พระยาจักรี (สมุหนายก) พระยาโกษาธิบดี
 (เสนาบดีกรมคลัง) พระยาอมราช (เสนาบดีกรมวัง) เป็นต้น

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระเพทราชา พระองค์ทรงไม่ไว้วางพระราชหฤทัยใน
 อัครมหาเสนาบดีเห็นว่ามีความมากเกินไป จึงเปลี่ยนพระแม่ทัพเดิมแบ่งหัวเมืองออกเป็น
 2 ภาค บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือให้มหาดไทยบังคับบัญชาทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน
 บรรดาหัวเมืองฝ่ายใต้ให้กลาโหมบังคับบัญชาทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเช่นกัน ต่อมา
 ปี พ.ศ. 2276 เมื่อพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศขึ้นครองราชย์ปรากฏว่าอัครมหาเสนาบดี
 กลาโหมมีความฉึก พระองค์จึงโปรดให้ย้ายการบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายใต้จากกลาโหม
 ไปขึ้นกับเจ้าพระยาอานาญบริรักษ์ซึ่งว่าราชการคลัง ตั้งแต่นั้นมาหัวเมืองฝ่ายใต้ก็ขึ้นกับ
 กรมพระคลังตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาและธนบุรี¹

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดให้หัวเมืองฝ่ายใต้ไปขึ้นกับกลาโหมตามเดิม
 แต่ยังคงให้หัวเมืองท่าขึ้นกับกรมพระคลัง ดังนั้นการปกครองของไทยยุคนั้นจึงมีข้าราชการ
 ที่สำคัญที่สุดสามตำแหน่ง คือ อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย อัครมหาเสนาบดีกลาโหม
 เสนาบดีพระคลัง เสนาบดีทั้งสามมีอำนาจหน้าที่ในเขตแดนหรือหัวเมืองของตนเต็มที่
 ไม่ว่าจะเกิดความยุ่งยากจากศึกสงคราม หรือเกิดจลาจลในเขตที่อยู่ภายใต้การดูแล
 ของตน เสนาบดีแต่ละคนยังมีศาลสถิตยุติธรรมรับฟังฎีกาจากศาลของเจ้าเมืองในท้องที่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย "คำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย
 ราชานุภาพทอปัญหาพระยาอินทรมนตรีศรีจันทร์กุมาร" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 6
 ฉบับที่ 1 (ม.ค. - เม.ย. 2524) หน้า 28

ของตน และเก็บภาษีซึ่งหัวเมืองต่าง ๆ จะต้องส่งส่วนกลางอีกด้วย¹ ส่วนกรมเมือง
กรมวัง และกรมนา ก็ยังคงมีอำนาจหน้าที่เช่นเดิม

นอกจากกรมใหญ่ ๆ ทั้ง 6 กรมแล้วก็ยังมีกรมอื่น ๆ อีกมากมาย กรมใหญ่บ้าง
เล็กบ้าง กรมเล็กบางกรมก็ขึ้นกับกรมใหญ่ บางกรมก็ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง^{*}
ตัวอย่างกรมเหล่านี้ ได้แก่

กรมขรรพการ ดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร

กรมภูษามาลา ดูแลเกี่ยวกับเรื่องส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ เช่น พระราช
ภูษา เครื่องราชกกุธภัณฑ์ อาวุธ เครื่องหอม และของจำเป็นอื่น ๆ ซึ่งแบ่งเป็นกรม
ย่อย ๆ อีกหลายกรม

กรมพระสุรัสวดี เป็นผู้ดูแลรักษาบัญชีพลเมือง และสักระไฟพล แบ่งออกเป็น
กรมสุรัสวดีซ้าย กรมสุรัสวดีขวา

กรมพระคชบาล ดูแลช้างคน

กรมอัครราช ดูแลม้าคน

กรมล้อมพระราชวัง มีหน้าที่รักษาพระราชวัง และคุ้มครองความปลอดภัยให้กับ
องค์พระมหากษัตริย์

กรมพระอาลักษณ์ มีหน้าที่จารึกบรรดาศักดิ์ของข้าราชการลงบนสุพรรณบัฏ
เขียนพระราชกฤษฎีกา และพระราชโองการแต่งตั้งขุนนาง รวมทั้งการรักษากฎหมาย
และเอกสารทางราชการอื่น ๆ ฯลฯ

¹ อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 140

^{*} ไพรกัญญา กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 224 - 312 และควอริช เวลส์
การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และ
ยุพา ชุมจันทร์ หน้า 146 - 157

ในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา โปรดให้มีการควบคุมการปกครองส่วนกลาง โดยแต่งตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ดำรงตำแหน่งผู้กำกับราชการประจำกรมที่สำคัญ ๆ อีกชั้นหนึ่ง เช่น เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์โปรดให้กรมขุนพิทักษ์มนตรีทรงกำกับ ราชการกรมมหาดไทย และกรมวัง ให้กรมหมื่นพะยาบดินทร์กำกับราชการกรมคลัง¹ เป็นต้น

2. (การปกครองส่วนภูมิภาค) หัวเมืองต่าง ๆ ของไทยเมื่อเริ่มตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ แบ่งออกเป็น 3 ฝ่ายดังนี้ คือ หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก คือ นครศรีธรรมราช สงขลา พัทลุง ถลาง ไชยา ประทิว จันทพร คลองวาน กุย ปราณ ตะนาวศรี มะริด และเพชรบุรี อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของสมุหพระกลาโหม¹ หัวเมืองตะวันออก 9 เมือง คือ นนทบุรี สมุทรปราการ สาครบุรี ชลบุรี ระยอง บางละมุง จันทบุรี ตราก และสมุทรสงคราม อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของกรมท่า (ในกรมพระคลัง) (ส่วนหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงรวมทั้ง กาญจนบุรี ไทรโยค และฉะเชิงเทรา อยู่ภายใต้การปกครองดูแลของสมุหนายกมหาดไทย²) ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ได้มีการตั้งเมืองขึ้นใหม่อีก 28 เมือง คือ ประจันตคาม กระบินทรบุรี อรัญประเทศ วัฒนานคร ศรีโสภณ อำนาจเจริญ เสนานิคม ลำเนาพนองปรือ ภูแล่นช้าง ท่าขอนยาง

¹แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พัฒน์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 หน้า 14

ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หน้า 9 กล่าวว่า เมืองขึ้นกับกลาโหมมี 20 เมือง โดยรวมหลังสวน กระ ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง พังงา กาญจนบุรี และไทรโยค เข้าไปด้วย

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1144 เล่มที่ 1

แขวงบาดาล กุณินารายณ์ เรณูนคร รามราช อาทมาต อากาศอำนวยการ หนองคาย
โพนพิสัย ไชยบุรี คำเขื่อนแก้ว สะเมิงะ ภูเวียง เขียวกาน คาทองน้อย
เซด้าเกา กำเนิดคนพคุณ พันธ์นิคม เปื่องพระรถ¹

หัวเมืองทั้งหมดเหล่านี้แบ่งออกเป็นหัวเมืองชั้นใน และหัวเมืองชั้นนอก (หัวเมือง
ชั้นในเป็นหน่วยการปกครองที่อยู่ไม่ไกลจากเมืองหลวงนักถือเป็นเมืองบริวารของเมืองหลวง
ฐานะของเมืองเป็นหัวเมืองจัตวา ข้าราชการผู้ใหญ่ของเมืองอยู่ในตำแหน่งเจ้าเมืองหรือ
ผู้รั้ง²) ส่วนหัวเมืองชั้นนอกแบ่งออกตามขนาดและความสำคัญ เป็นเมืองเอก โท ทรี ตาม
ลำดับ เมืองชั้นเอก ได้แก่ พิษณุโลก นครศรีธรรมราช นครราชสีมา* หัวเมืองชั้นโท
ได้แก่ เมืองสวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร เพชรบุรี และตะนาวศรี หัวเมือง
ชั้นตรี ได้แก่ เมืองพิษณุ นครสวรรค์ จันทบุรี ไซยา พัทลุง และชุมพร หัวเมือง
เหล่านี้จะประกอบด้วยหัวเมืองย่อย ๆ เป็นเมืองบริวารซึ่งเทียบเท่าหัวเมืองจัตวา³
ตัวอย่าง เช่น เมืองนครราชสีมา จะมีเมืองขึ้นคือ เมืองพุทไธสง ภูเขียว ชัยภูมิ
รัตนบุรี พิมาย นางรอง เมืองตลุง เมืองปัก เมืองสิมม เมืองแปะ เมือง
บำเหน็จณรงค์ เมืองจัตุรัส เมืองนครจันทก⁴ อย่างไรก็ตามในทางปฏิบัติบรรดา

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1
หน้า 361 - 362

² แสงโสม เกษมศรี วิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 หน้า 142

* นครราชสีมาได้รับการยกฐานะเป็นหัวเมืองชั้นเอกในสมัยรัชกาลที่ 3

³ ควอริช เวลส์ การบริหารและการปกครองของไทยสมัยโบราณ แปลโดย
กาญจณี สมเกียรติกุล และบุพา ชุมจันทร์ หน้า 171

⁴ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1192 เลขที่ 10 และ
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1190 เลขที่ 8

เจ้าเมืองและกรมการของหัวเมืองเหล่านั้นก็มีสิทธิขาดในเขตการปกครองของตน ทั้งใน
 ด้านบริหาร กระบวนการยุติธรรม และแสวงหาผลประโยชน์ในกรณีที่ไม่ขัดต่อระเบียบ
 กฎเกณฑ์ของส่วนกลาง หรือกรณีซึ่งกรณีการร้องเรียนไปถึงเมืองหลวง ในแต่ละเมือง
 ก็จะแบ่งส่วนราชการออกไปมีขุนนางปกครอง คล้ายคลึงกับในเมืองหลวง มีปลัด ยกกระบัตร
 พล (กลาโหม) มหาดไทย วัง แอ่ง จำ เมือง คลัง สัสดี ท้าวเพี้ย ฯลฯ ซึ่งจะมีศักดินา
 และยศสูงต่ำแตกต่างกันไปในแต่ละเมืองตามความสำคัญของเมืองนั้น ๆ ว่าเป็นเมืองเอก
 โท หรือตรี¹ ส่วนการปกครองส่วนท้องถิ่นของแต่ละเมืองก็จะแบ่งออกเป็นแขวง (อำเภอ)
 กำบลด และหมู่บ้าน โดยมีหมื่นแขวง (นายอำเภอ) พัน (กำนัน) ผู้ใหญ่บ้านตามลำดับ
 ทำหน้าที่ปกครอง นอกเหนือจากนั้นในแต่ละเมืองก็จะมีกองนอก เช่น เมืองสุพรรณบุรี
 ปี พ.ศ. 2392 มีกองนอก 8 กอง คือ กองขุนไกรตรีท่า กองขุนอาสาสงคราม กอง
 ขุนรามรพรพ กองขุนยศพิชัย กองขุนพิทักษ์ภูผา กองขุนศรีสงคราม กองขุนกำแพงฤๅ
 กองขุนปราบสรวล เมืองนครไชยศรี มี 6 กอง คือ กองขุนจบใจจง กองขุนพิฤๅภยาเดช
 กองขุนวิเสสสังหาร กองขุนณรงค์พิทักษ์ กองขุนศรีนครไชย กองขุนชำนาญภักดี²
 ภายในกองแต่ละกองจะมีนายกอง ปลัดกอง นายร้อย ปลัดร้อย นายหมวด สารวัตร
 สมุ่บัญชี และไพร่ในสังกัด หน้าที่ของกองนอก คือ จักหา ผลิตสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง
 ส่งเป็นส่วยตามความต้องการของกษัตริย์

¹ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย
 กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 179 - 183 และหอสมุดแห่งชาติ
กฎหมายแพ่งรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 หน้า 75 - 123

²หอสมุดแห่งชาติ กฎหมายแพ่งรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1121 เล่มที่ 101

3. การปกครองหัวเมืองประเทศราช ประเทศราชเป็นดินแดนที่ทางเมืองหลวง ถือว่าเป็นดินแดนของชนชาติอื่นที่ทองทกมาอยู่ภายใต้อำนาจของไทยอาจจะด้วยการใช้กำลัง รุกราน หรือประเทศนั้น ๆ เข้ามาสวามิภักดิ์เอง ประเทศราชของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนต้นนั้นมีมากยิ่งกว่าสมัยก่อนของไทย ประเทศราชเหล่านี้ได้แก่ ไทบุรี กลันตัน ตรัง กานู ปลิส เปรัก ปัตตานี สตูล กะบัง ปาสุ หนองจิก สายบุรี ยะหริ่ง ยะลา รามันห์ ระแงะ เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน แพร่ น่าน ลำปาง อุคงธานี สืบมราช พระตะบอง อุบลราชธานี นครพนม สุวรรณภูมิ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ หลวงพระบาง เป็นต้น การปกครองหัวเมืองประเทศราชนั้นจะให้หัวเมืองเอกในแต่ละภาค ควบคุมดูแล¹ เช่น เมืองนครศรีธรรมราช ควบคุมหัวเมืองประเทศราชมลายู นครราชสีมา ควบคุมหัวเมืองลาว ความเป็นอิสระหัวเมืองประเทศราชมีสูงมาก กฎหมาย วัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ รวมทั้งการปกครองภายในจะไม่ถูกแทรกแซงจากเมืองหลวง ยกเว้นการ แยกเมืองอำนาจทางการเมือง เจ้าเมืองประเทศราชมีพันธะที่สำคัญที่สุดกับรัฐบาลกลาง คือ ต้องส่งบรรณาการเป็นประจำ บางเมืองส่ง 3 ปี ทุกครั้ง บางเมืองก็ส่งทุกปี² บางเมืองอาจจะถูกเกณฑ์ในบางครั้ง และจะต้องส่งกองทัพมาช่วยราชการสงคราม เมื่อ ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ

ลักษณะสังคมไทย

ถึงแม้ไทยจะไม่ได้นำเอาระบบวรรณะจากอินเดียมาใช้ก็ตาม แต่ก็เป็นเรื่อง ลำบากมากถ้าหากจะพูดว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่ปราศจากชนชั้น เนื่องจากฐานะทาง

¹ ทั่วศักดิ์ ล้อมลัม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
หน้า 35

² ก. หน้า 30 - 31

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1203 เลขที่ 26

เศรษฐกิจ อำนาจทางการเมือง สิทธิพิเศษในค่านกฎหมาย หรืออิทธิพลความใกล้ชิดกับ
 ภักทริย์ของแต่ละคนที่ต่างกันจะทำให้ฐานะของบุคคลในสังคมไทยแตกต่างกัน ในสมัย
 สุโขทัยถึงแม้จะมีพ่อขุน ชุน ไพร และทาสก็ตาม แต่หน้าที่และความสำคัญของบุคคลต่าง ๆ
 เหล่านี้ก็ยังไม่ว่างกำหนดให้แตกต่างกันมากนัก แต่เมื่อถึงสมัยอยุธยาพระราชอาณาเขต
 และจำนวนประชากรได้ขยายและเพิ่มทวีมากขึ้น การควบคุมบุคคลในสังคมจะต้องมี
 ระเบียบกฎเกณฑ์มากขึ้น ระบบราชการจึงได้ขยายตัวออกอย่างมากมาเป็นอัตราส่วน
 สัมพันธ์กับจำนวนประชากรและพระราชอาณาเขต ฐานะและอำนาจหน้าที่ของบุคคลใน
 ระดับต่าง ๆ ก็ถูกกระตุกเจียนขึ้น หากจะแบ่งชนชั้นของบุคคลในสังคมไทยตั้งแต่สมัย
 อยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยใช้ฐานะทาง เศรษฐกิจและการ เบื้องก็จะแบ่ง
 ออกเป็น 4 ชั้นใหญ่ ๆ คือ เจ้านาย ชุนนาง ไพร และทาส

1. เจ้านาย ได้แก่ บรรดาผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากภักทริย์ หรือร่วมสกุลร่วม
 เชื้อสายกับภักทริย์ทั้งในอดีตและปัจจุบัน บรรดาเจ้านายเหล่านี้จะได้รับการยกย่องให้มียศ
 เกียรติยศยิ่งกว่าพลเมืองอื่น ๆ เกียรติยศของเจ้านายมี 2 ประการ คือ สกุลยศ และ
 อิศริยยศ สกุลยศมีอยู่ 3 ระดับด้วยกัน คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ส่วน
 หม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง เพิ่งเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว และไม่จัดอยู่ในฐานะที่เป็นเจ้า¹ เจ้าฟ้ามี 2 ระดับ คือ เจ้าฟ้าชั้นที่ 1
 ได้แก่ พระราชโอรส หรือพระราชนัดดาของภักทริย์ เจ้าฟ้าชั้นที่ 2 คือ เจ้าฟ้าซึ่งประสูติ
 จากพระบิดาและมารดาที่เป็นเจ้าฟ้า ในบรรดาพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีเจ้าฟ้าอยู่ 10 พระองค์ ซึ่งประสูติแต่พระมเหสี คือ สมเด็จ
 กรมพระอมรินทรามาตย์เป็นส่วนใหญ่ ในบรรดาโอรสธิดาสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 มีอยู่ 7 พระองค์ 3 พระองค์ประสูติแต่พระมเหสี และ 4 พระองค์ประสูติแต่เจ้าฟ้าหญิง
 กุญชร พระราชโอรสธิดาในสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ปรากฏว่ามีเจ้าฟ้าเลย เพราะไม่ได้

กึ่งผู้ใดเป็นอัศวมเหสี พระองค์เจ้ามี 3 ชั้น คือ พระองค์เจ้าชั้นที่หนึ่ง เป็นพระราชโอรส ประสูติแต่เจ้าจอม พระองค์เจ้าชั้นที่สอง คือ พระองค์เจ้าที่มีพระบิดาเป็นเจ้าฟ้า และ บารดาเป็นเจ้า ในชั้นนี้รวมทั้งพระราชโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์ด้วย พระองค์เจ้า ชั้นที่สามเป็นพระองค์เจ้าที่พระบิดาเป็นพระองค์เจ้าทั้งสองพระองค์ หรือพระบิดาเป็น เจ้าฟ้า แต่มารดามีได้เป็นเจ้า พระองค์เจ้าในสมัยรัตนโกสินทร์คงจะมีจำนวนมาก เนื่องจากบรรดาข้าราชการต่าง ๆ ได้ถวายธิดาให้เป็นเจ้าจอมกันอย่างมากมาย สดุดยศ อันดับสุดท้ายคือ หม่อมเจ้า ได้แก่ บรรดาโอรสธิดาของพระองค์เจ้า

อิสริยยศของเจ้านายเกิดจากการตรากฎหมายศักดินาให้แก่เจ้านายตามลำดับชั้น ของราชสกุลยศทั้งที่เป็นเจ้าทรงกรมและมีไศยทรงกรม การที่เจ้าทรงกรมก็ก็ได้รับการ แต่งตั้งให้ควบคุมไพร่พลหมวดใดหมวดหนึ่ง เช่นเดียวกับขุนนาง และเมื่อทรงกรมไพร่ ภายใตกรมจะกลายเป็นไพร่สมของเจ้านายพระองค์นั้นในกรมต่าง ๆ ก็จะมีข้าราชการ ตำแหน่งต่าง ๆ ลดหลั่นกันลงไป อันได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหนุชชิงไปจนถึงไพร่ เจ้านายที่อยู่ในระดับสกุลยศเดียวกันองค์ที่ทรงกรมจะมีศักดินาสีสูงกว่าองค์ที่มีไศยทรงกรม กรมต่าง ๆ ของเจ้านายมีอยู่ 7 ระดับ อันดับแรกคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือที่เรียกว่า วังหน้า ซึ่งชาวต่างประเทศมักจะเรียกว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สอง เป็นกรมที่มีอำนาจ ความมั่งคั่ง และไพร่พลมากที่สุดรองจากกษัตริย์ ทรงมีศักดินาสีสูงสุด คือ 100,000 ภายใตกรมจะมีการแบ่งส่วนราชการออกเป็นหมวดหมู่เช่นเดียวกับของ พระเจ้าแผ่นดิน มีจุฬศกมภ์ และกรมอื่น ๆ แต่ฐานะต่ำกว่าของกษัตริย์ อันดับที่ 2 ได้แก่ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือเรียกกันว่า วังหลัง อันดับ 3 คือ กรมสมเด็จพะ อันดับ 4 กรมพระ อันดับ 5 กรมหลวง อันดับ 6 กรมขุน อันดับสุดท้ายคือกรมหมื่น¹

¹ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 42 - 43

เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าเท่านั้นที่จะได้รับพระราชทานให้ทรงกรม โดยชั้นเจ้าฟ้าจะได้รับตำแหน่งกรมหลวงในชั้นแรก ส่วนพระองค์เจ้าจะได้รับพระราชทานตำแหน่งกรมหมื่นในชั้นแรก¹

สิทธิพิเศษของเจ้านายก็คือ ประการแรก จะพิจารณาศักดิ์ของเจ้านายในศาลใด ๆ มิได้นอกจากศาลของกรมวัง และเมื่อเกิดคดีก็ไม่ต้องไปศาลเอง เจ้านายมีสิทธิแต่งตั้งทนายไปแทนตัว ประการที่ 2 จะนำตัวเจ้านายไปขายเป็นทาสไม่ได้ เพราะเจ้าหน้าที่จะไม่ยอมทำสัญญาซื้อขายเช่นนั้นได้อย่างถูกต้อง ตามกฎหมาย² และนอกจากนั้นเจ้านายจะไม่ถูกเกณฑ์แรงงานด้วยประการใด ๆ ทั้งสิ้น ไม่ต้องถูกลักข้อมือเพื่อส่งกักขังเหมือนกับไพร่ทั่วไป มีสิทธิได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดเป็นประจำ รวมทั้งเครื่องอุปโภคบริโภคอื่น ๆ เช่น ข้าวสาร น้ำมันมะพร้าวซึ่งใช้ทาน้ำมันตะเกียง เป็นต้น รวมทั้งสามารถแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากไพร่ในสังกัด เช่น การเกณฑ์แรงงานของกำนัน เป็นต้น

2. ขุนนาง ได้แก่ บรรดาข้าราชการที่ได้รับการแต่งตั้งจากกษัตริย์ทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค อำนาจและเกียรติภูมิของขุนนางมีความเกี่ยวข้องกับศักดินา ยศราชทินนาม และตำแหน่ง ขุนนางมีศักดินาตั้งแต่ 400 ถึง 10,000 ถือเป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร ได้รับการแต่งตั้งจากกษัตริย์ ขุนนางที่มีศักดินาค่ากว่า 400 แต่สูงกว่า 25 ถือว่า เป็นขุนนางชั้นประทวน และมีสิทธิพิเศษเพียงเล็กน้อย ต้องถูกเกณฑ์แรงงานและเข้าเวรหมุนเวียนเหมือนราษฎรทั่วไป แต่มีสิทธิเลื่อนชั้นเป็นขุนนางชั้นสูงได้ ยศของขุนนางแบ่งออกเป็นหลายระดับ ได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยา พระยา พระ จมื่น หลวง ขุน จา หมื่น พัน ราชทินนาม เป็นนามที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งให้ เช่น ธรรมาธิกรณ์

¹ อकिन รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416

หน้า 204 - 205

² มงเซญูร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร

หน้า 279

เพชรพิชัย เทพภักดิ์ รามเกษ เป็นน้า ตาแห่งคือ เครื่องขีระดับ และหน้าที่ของขุนนาง เช่น เสนาบดี ปลัด ทูลฉลอง จางวาง เจ้าเมือง สมุหนายก เป็นต้น ศักดิ์ทั้ง 4 นี้มีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดและสัมพันธ์กัน เช่น ตำแหน่งเสนาบดีกลัง จะบียศเป็นเจ้าพระยา ราชทินนามโกษาธิบดีศักดินา 10,000 ตำแหน่งเจ้ากรมฉาง มียศหลวง ราชทินนามพิพิธสาลี ศักดินา 1,400 ตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลก จะมียศเป็นเจ้าพระยา ราชทินนามสุรสีห์ ศักดินา 10,000 ตำแหน่งเจ้าเมืองวิจิตร มียศพระยา เทพาธิบดี ศักดินา 5,000 เป็นต้น นอกจากนี้แล้วอำนาจและเกียรติยศของขุนนางก็มีสิ่งเสริมเกียรติยศ โดยสิ่งของพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ ได้แก่ พงกถาหมาก คนโททอง เรือกัญญา เสื้อ กระบี่ ฯลฯ ดังเช่น เจ้าพระยาอัครมหาเสนาฯ เจ้าพระยาอภัยภูธร รัชกาลที่ 3 โปรดพระราชทานให้เสื้อฝ้ายงา กั้นกลด เป็นเกียรติยศอันยิ่ง¹ ในเสภาขุนช้างขุนแผน เมื่อพลายแก้วมีความชอบในการศึกก็

ประทานของต้องตามความชอบมี	เจ้ายศกระบี่เสื้อใส่ใ้ประทาน
ตัวอ้ายพลายให้ทั้งเป็นขุนแผน	อยู่รักษาเขตแดนที่ปลายค่าน
กุมไพร่ฟ้าทหารอย่คอยเหตุการณ	แล้วประทานเรือยาวเกี้ยว
ทั้งพระยากำแพงระแหงเถิ	ไ้รางวัลนั้นเกินที่อาสา
ถาหมากคนโททองของนานา	บังคมลาพร ่องคณูทรงธรรม ²

สิทธิพิเศษของขุนนางศักดินา 400 ขึ้นไปก็คือ ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน ไม่ต้องถูกสักข้อมือเหมือนไพร่ สิทธิที่ครอบคลุมไปถึงคนในครอบครัวของขุนนางด้วย ได้รับสิทธิเข้าเฝ้าในเวลากษัตริย์เสด็จออก ได้รับอนุญาตให้คนอื่นไปศาลแทนตนได้เมื่อเกิดคดี ได้รับการยกเว้นภาษีบางชนิด นอกจากนั้นขุนนางก็จะได้รับเบี้ยหวัดประจำปีจากพระเจ้าแผ่นดินอีกด้วย สังฆราชปาลเลกัวซ์ บันทึกไว้ว่า เสนาบดีจะได้รับเบี้ยหวัดปีละ 1,600 บาท

¹ หอสมุดแห่งชาติ จหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 37

² กรมศิลปากร ขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 273

พระยา 960 บาท พระ และหลวงได้รับพระราชทานตั้งแต่ 120 บาทลงมาถึง 60 บาท ขุนนางชั้นผู้น้อยได้รับปีละ 40 บาทลงมาถึง 16 บาท¹ แต่รายได้ส่วนใหญ่ของขุนนางจะมาจากตำแหน่งทางราชการ ขุนนางทั้งหลายจะได้รับการรับใช้ส่วนตัวและจะได้รับผลประโยชน์จากแรงงานค่านายหน้ากรรมจากไพร่ที่อยู่ในสังกัด และยังได้รับส่วนแบ่งจากภาษีซึ่งตนทำหน้าที่เก็บอยู่ หรือถ้าหากอยู่ในตำแหน่งผู้พิพากษาก็จะได้รับส่วนแบ่งจากค่าปรับ ค่าธรรมเนียม จากการประทัมตรา เป็นต้น

3. ไพร่ ได้แก่ บรรดาบุคคลธรรมดาที่ไม่ได้สืบเชื้อสายมาจากเจ้าหรือขุนนาง ไพร่เป็นพลเมืองส่วนใหญ่ของประเทศ และมีความสำคัญมากที่สุดในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น เพราะไพร่เป็นพลังการผลิตที่สำคัญในยุคนั้น ไพร่แบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ ไพร่หลวงและไพร่สม ไพร่หลวง คือ ไพร่ที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ ไพร่สม คือ ไพร่ที่สังกัดต่อเจ้าชายหรือขุนนาง ชายฉกรรจ์ทุกคนจะต้องขึ้นทะเบียนไว้กับมูลนายจะเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมก็ตาม หากผู้ใดไม่มีทะเบียน และถูกจับได้จะต้องถูกลักขึ้นทะเบียนเป็นไพร่หลวงทันที กฎหมายลักษณะรับฟ้องระบุไว้ว่า "ราบฎบาร้องเรียนก้วยคดีประการใด ๆ และมีได้สังกัดมูลนาย อย่าฟังรับไว้บัง คืบ ๆ เปนวันซากที่เดียว ให้ส่งตัวผู้ต้องหาสังกัดมูลนายมิได้นั้นแก่สัสดีเอาเปนคนหลวง"² ไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์มา "รับราชการ" ทำงานโยธา สร้างพระบรมมหาราชวัง วังของเจ้านาย สร้างป้อม ชุกคลอง สร้างวัด เจดีย์ และอื่น ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมืองโดยไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทน ในสมัยกรุงศรีอยุธยาและธนบุรี ไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์ปีละ 6 เดือน คือ เข้าเดือนนอกเดือน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 1 ลดลงเหลือปีละ 4 เดือน และลดลงเหลือปีละ 3 เดือนสมัยรัชกาลที่ 2³ ส่วนไพร่สมก็จะถูกเกณฑ์ปีละ 1 เดือน ถ้าหากไม่ต้องการจะเข้ามารับราชการอาจจะเสียเงินแทน

¹มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 278

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 32

³ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 37

ปีละ 18 บาท สำหรับไพร่หลวง และ 6 บาท สำหรับไพร่สม¹ เงินเหล่านี้เรียกว่า เงินแทนตัวเข้ารับราชการ หรืออาจจะหลีกเลี่ยงโดยจ่ายเงินจำนวนหนึ่งให้แก่หัวหน้าผู้ควบคุมงาน หัวหน้าหรือขุนนางก็จะเก็บไว้เสียเองหรือจ้างผู้อื่นทำแทนก็ได้ ซึ่งสังฆราช ปาลเลกัวซ์เรียกวิธีฉ้อราษฎร์บังหลวงเหล่านี้ว่า การทำนาบนหลังไพร่² นอกจากนั้นแล้วไพร่ที่อยู่ห่างกันมีความลำบากที่ต้องถูกเกณฑ์มาทำงานโยธาในเมืองหลวง หรืออยู่ในบริเวณที่สามารถผลิตสิ่งของที่ทางราชการต้องการรัฐบาลก็จะให้จัดหาสิ่งของตามที่รัฐบาลกำหนด เช่น อาจจะเป็นทองคำ ถั่วลิสง ไข่ เส้า กระเบื้อง ดินเผา เร่ว กระวาน ฯลฯ ส่งเข้ามาเป็นรายงวด ปีละ 2 – 3 งวด ภายใต้การควบคุมของนายกองต่าง ๆ และเจ้าเมืองถ้าหากหาสิ่งของไปไม่ได้ตามกำหนดก็ต้องส่งเงินแทนสิ่งของที่ขาดนั้นในราคาที่รัฐบาลกำหนด ดังในใบบอกของพระยากำแพงเพชร ที่ส่งเข้ามายังสมุหนายกที่ว่า

...ด้วยมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นไปถึงข้าพเจ้า และกรมการว่าให้ข้าพเจ้าและกรมการเกณฑ์ออกเก็บผลกระวาน ๓ ป่าแขวงเมืองกำแพงเพชรยี่สิบคนเก็บให้ได้สิบคนทอหาบให้ได้ผลกระวาน ปีละ 2 หาบ...ถ้าผลกระวานเก็บไม่ครบจำนวน เจ้าพนักงานจะกักเอาผลกระวานให้ครบจำนวนตามราคานั้น³

¹ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 44

²มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกบจุทร หน้า 279

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 72

หรือกรณีเมืองพุทไธสงซึ่งถูกเกณฑ์ให้เก็บผลเร็วส่งมาให้ไต้ปีละ 50 หาบ ในปี พ.ศ.

2378 ส่งเงินแทนกำพลเร็วคิดหาบละ 5 ตำลึง เป็นเงินสิบสองชั่งสิบตำลึง (1000 บาท)¹

ความสำคัญของไพร่คือ เป็นชนชั้นที่ทำการผลิตให้แก่สังคมคือผลิตทั้งเพื่อตนเอง เพื่อภักษัตริย์ รวมทั้งมูลนายด้วยในขณะที่เจ้านาย และขุนนางเป็นชนชั้นที่ควบคุมไพร่ในการผลิตไพร่จะไม่ได้รับสิทธิพิเศษเช่นเจ้านายและขุนนางนอกจากไพร่หลวงบางประเภทจะได้รับตราภูมิคุ้มห้ามมีสิทธิได้รับการยกเว้นภาษีบางชนิด และเมื่อถึงรัชกาลที่ 3 ไพร่หลวงทุกคนที่เข้าเคื่อน (ผ่านการเกณฑ์) จะได้รับตราภูมิคุ้มห้าม² การเลื่อนฐานะจากไพร่เป็นขุนนางนับว่าเป็นการยากมากหรืออาจจะเรียกว่าแทบเป็นไปไม่ได้เลย เว้นแต่ยามสงครามไพร่ที่มีความสามารถเด่นในการศึกก็อาจจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง หรือทำความดีความชอบเป็นพิเศษ เช่น สามารถหาช้างเผือกเข้ามาถวายได้³ ซึ่งเป็นโอกาสที่หาได้ยากเต็มที ในเวลาปกติแล้วมีกฎหมายห้ามมิให้ไพร่ถวายตัว⁴ และมีกฎเกณฑ์มากมายสำหรับบุคคลที่จะได้รับตำแหน่งทางราชการ เช่น ต้องมีเชื้อสายของขุนนางชั้นสูง มีความรู้สูง ความซื่อสัตย์และบุคลิกภาพของเจ้านายและขุนนางก็มีมากมายเกินกว่าตำแหน่งทางราชการอยู่แล้ว ดังนั้นฐานะของบุคคลในสังคมจึงถูกกำหนดเมื่อเริ่มคลอดแล้ว

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 73

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 7 - 30 และ จ.ศ. 1203 เลขที่ 96

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุการณ์รัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1174 เลขที่ 21 และ 23/ก

⁴มงเซญัวร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร

4. ทาส ทาสเป็นชนชั้นที่ไร้เสรีภาพในสังคม ทาสในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีประมาณหนึ่งในสี่ของประชากรทั้งหมด¹ กฎหมายลักษณะทาสได้แบ่งทาสออกเป็น 7 ประเภท คือ 1. ทาสสินไถ่ 2. ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย 3. ทาสได้มาแต่บิดามารดา 4. ทาสทอนให้ 5. ทาสอันได้ช่วยช่วยกังวลแห่งคนต้องทัณฑ์โทษ 6. ทาสที่ได้เลี้ยงไว้ในกาลทุกข์ภิกขะ (ข้าวยากก็หมากแพง) 7. ทาสเชลย² ทาสเป็นชนชั้นผลิตที่สำคัญรองลงมาจากไพร่แต่ผลิตผลที่ออกมาเป็นของนายทาส ทาสจะทำงานสัปดาห์ละ 6 วันตามความต้องการของนายทาส งานจะหนักหรือเบาก็แล้วแต่นายทาสของทาสจะเป็นบุคคลที่มีความเมตตาปรานีเพียงใด นายทาสบางคนก็มีความกรุณามาก ถึงขนาดให้ออกไปประกอบอาชีพส่วนตัวในบางเวลา³ โดยทั่วไปทาสก็จะต้องได้รับการปฏิบัติค่อนข้างมีมนุษยธรรมพอสมควร ถึงที่สังฆราชปาลเลกัวซ์ กล่าวว่า "ชะตาชีวิตของพวกเขาก็พอจะเทียบได้กับทาสในยุโรป"⁴ และกล่าวอีกว่า "ทาสในเมืองไทยได้รับการปฏิบัติดีกว่าทาสในฝรั่งเศสเสียอีก"⁵ อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการขายลูกเมียและขายตนเองให้เป็นทาสอยู่เสมอ ราคาทาสแตกต่างกันไปตามวัยและเพศ ทาสอายุตั้งแต่ 12 ปี ถึง 16 ปี ราคา 40 - 60 บาท ชายฉกรรจ์ ราคา 80 - 160 บาท⁶ ตัวอย่างเช่น ทาสของนายพักอำแดงแก้วคนหนึ่ง ชื่อ ม้วย มีค่าตัว 1 ชั่ง 10 ตำลึง (120 บาท)⁷

¹ มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 214

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 หน้า 281

³ พระมหามนตรี (ทวีป) บทละครเรื่องระเด่นลันได หน้า 23

⁴ มงเซญอร์ปาลเลกัวซ์ ล.ก. หน้า 213

⁵ ค. หน้า 282

⁶ ค. หน้า 281

⁷ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 100

ในสังคมไทยยังมีบุคคลที่อยู่นอกเหนือจากการจัดระเบียบทางสังคมทั้ง 4 ชั้นชั้นใหญ่ ๆ ที่กล่าวมาแล้วซึ่งมีความสำคัญต่อสังคมและเศรษฐกิจมาก คือ พระสงฆ์ และชาวจีน

เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา ดังนั้นจึงมีพระสงฆ์เป็นจำนวนมากมายกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในราชอาณาจักร จากการบันทึกของ จอห์น กรอฟอร์ด พระภิกษุสงฆ์ในเมืองหลวงมีถึง 5,000 รูป และทั่วประเทศจะมีประมาณ 50,000 รูป¹ พระสงฆ์ในเมืองไทยเป็นชนชั้นที่มีอิทธิพลมากมาย (จากขุนนางขุนแผนตอนหนึ่งสภารพูกกับเกรแก้วที่ทองการจะเสก)

"ฮารวาสันชาติมันชั่วนัก
ข้อมือกำแล้วระกำทุกเวลา
ถ้ามูลนายรักมันจะยังชั่ว
แม้ชั่วก็จะใช้ให้เจ็บใจ

จะลิกไปให้เขาลักเอ็งหรือหา
โผล่กับบ่าแบกกันจนบรลัย
เ็นคูตัวหาให้ทำการหนักไม่
เลื่อยไม้ตากซุงสารพา"²

คำว่า ชั่ว ในที่นี้คงจะหมายถึงความยากลำบากต่าง ๆ เช่น ถูกลัก ถูกเกณฑ์ ถูกขูดรีดต่าง ๆ นานา พระสงฆ์นั้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ไม่ต้องถูกลักข้อมือ ไม่ต้องเสียภาษีอากรทุกชนิด นอกจากนั้นยังได้รับการดูแลจากกษัตริย์อย่างดี พระเจ้าแผ่นดินจะถวายอัฐบริวารจตุปัจจัย ข้าวปลาอาหารแก่พระสงฆ์ในพระอารามต่าง ๆ เป็นประจำมิได้ขาด บางครั้งก็ถวายเงินเป็นกรณีพิเศษ ดังเช่น เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงประจวร ทรงโปรดให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอรรรณพ ซึ่งว่าการพระสงฆ์เบิกเงินในท้องพระคลังถวายพระสงฆ์ในอารามหลวง ซึ่งมี 7,359 รูป ถวายรูปละ 5 ตำลึง (20 บาท) เป็นเงิน 1,839 ชั่ง 15 ตำลึง³

¹จอห์น กรอฟอร์ด เอกสารของกรอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ หน้า 125

²กรมศิลปากร เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 130

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 189

(1,654 บาท) ยิ่งกว่านั้นพระสงฆ์ยังได้รับศักดิ์นาเช่นเดียวกับขุนนาง โดยใช้คำว่า "เสมอนา" ค้ำยอภิลิขิตให้ไพร่จำนวนหนึ่งหลีกเลี่ยงการถูกเกณฑ์ด้วยการ ออกบวช อย่างไรก็ตาม เมื่อสีก่อออกมาจะต้องเข้าสังกัดมูลนายเหมือนเดิม พระสงฆ์ มีอิทธิพลต่อความเชื่อและศรัทธาของประชาชนสูงมาก แต่อย่างไรก็ตามพระสงฆ์หรือ ฝ่ายศาสนาวัชรก็ไม่ได้เข้าไปมีบทบาทในทางการเมืองนัก เพราะฝ่ายอาณาจักรหรือองค์ พระมหากษัตริย์ควบคุมศาสนาจักรอย่างเคร่งครัด พระมหากษัตริย์มีอำนาจแต่งตั้งหรือ ถอนถอนสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ได้ ตัวอย่างเช่น รัชกาลที่ 2 ทรงถอดสมเด็จพระวันรัตน์ (อาก) วัดสระเกศ หรือแต่งตั้งสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธารามเป็นสมเด็จพระสังฆราช¹ นอกจากนั้นพระมหากษัตริย์ยังตรากฎหมายควบคุมความประพฤติของ พระสงฆ์ เป็นผู้นำในการชำระพระไตรปิฎก ชำระบทสวดมนต์ เป็นต้น

ชาวจีนเป็นกลุ่มชนที่มีบทบาทมากในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกานเศรษฐกิจ ชาวจีนได้อพยพเข้ามาเมืองไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว และได้ เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัตนโกสินทร์ จอห์น ครอฟอร์ด กล่าวว่า "เมื่อประมาณ 30 ปีก่อนนั้น คนไทยลูกครึ่งจีน (พระเจ้าตากสิน) ก็ได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์สยาม และโดยที่พระองค์ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์เป็นพิเศษแก่ชาวจีน จึงปรากฏว่าได้มี ชาวจีนมาสู่กรุงสยามนับเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มีขึ้นในพระราชอาณาจักรสืบต่อมา นับเป็นเวลาหลายร้อยปี"² เขาประมาณว่าในปลายสมัยรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนอพยพมาสู่ เมืองไทยปีละ 7,000 คน และในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ได้เพิ่มเป็นปีละ 15,000 คน³

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 63

² จอห์น ครอฟอร์ด เอกสารของครอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 96 - 97

³ John Crawford Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China p. 350

และอัตราการเพิ่มของชาวจีนอพยพมีสูงกว่าอัตราการเพิ่มของประชากรทั้งหมดในประเทศไทย¹
จำนวนชาวจีนในประเทศไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่สกินเนอร์รวบรวมไว้มีดังนี้²

พ.ศ. โดยประมาณ	ชาวจีน	ประชากรทั้งหมด (ทุกเชื้อชาติ)	แหล่งที่มา
2365	440,000	2,790,500	Crawford 1830, II, 224
2370	800,000	3,252,650	Malloch 1852, 73
2378	500,000	3,620,000	Edmund Roberts, from Malcom 1839, 146
2382	450,000	3,000,000	Malcom 1839, 145
2392	1,100,000	3,653,150	Malloch 1852, 73
2397	1,500,000	6,000,000	Pollegoux 1854, I, 8

ส่วนจำนวนชาวจีนในกรุงเทพฯ นั้น สกินเนอร์กล่าวว่า มีมากกว่าครึ่งประชากรทั้งหมด
ทั้งตารางที่เขารวบรวมไว้ ดังนี้³

¹George William Skinner. Chinese Society in Thailand p. 80

²Ibid. p. 68

³Ibid. p. 87

พ.ศ.	ชาวจีน	ประชากรทั้งหมด	แหล่งที่มา
2365	31,000	50,000	Crawford (1830, II, 121, 215)
2369	60,700	134,000	Malloch (1852, 70)
2371	36,000	77,000	Tomlin (1844, 184)
2382	60,000	100,000	Malcom (1839, 139)
2386	70,000	350,000	Noalo (1852, 29)
2392	81,000	160,000	Malloch (1852, 70)
2397	200,000	404,000	Pallegoix (1854, I, 60)
2398	200,000	300,000	Bowring (1857, I, 85, 394)

จากจำนวนชาวจีนที่วิลเลียม สกินเนอร์รวบรวมไว้จะเห็นได้ว่าอัตราส่วนชาวจีนต่อประชากรทั้งหมดในเมืองไทยสูงมาก โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ จะมีมากกว่าครึ่งของประชากรในเมืองหลวงทั้งหมด ชาวจีนเหล่านี้ได้รับอภิสิทธิ์มากกว่าไพร่ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่เสียอีก คือ ไม่ต้องสังกัดมูลนาย ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน¹ เพียงแต่ถูกขอแรงจากนักรบ 3 ปีต่อ 1 เดือน โดยที่ค่าเบี้ยเงินและเก็บเป็นตัวเงินคนละ 1 ตำลึง 2 บาท (6 บาท)² ซึ่งเรียกว่าการผูกปิ่นเอง วิธีการผูกปิ่นคือเอาค้ายี่สาวผูกข้อมือและตรงเงื่อนที่ผูกนั้นต้องมีรูปร่างประตัมตรา และเจ้าหน้าที่ก็จะออกไปเสิร์ฟให้ เนื่องจาก

¹George William Skinner. Chinese Society in Thailand p. 97

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เล่มที่ 17

ความเป็นอิสระในการประกอบอาชีพไม่ต้องสังกัดมูลนาย ชาวจีนจึงสามารถประกอบ
กิจการค้า เกษตร อุตสาหกรรมได้อย่างเต็มที่ และร่ำรวยไปตาม ๆ กัน นอกจากนั้น
ก็สามารถเข้ารับราชการเป็นขุนนางและอาจเป็นขุนนางระดับสูงได้ ตัวอย่างเช่น
คอซิมเจียงเป็นเจ้าเมืองระนอง คอซิมเต็กเป็นเจ้าเมืองหลังสวน และคอซิมบี้เป็น
เจ้าเมืองตรัง¹ เป็นต้น

ลักษณะการเมือง การปกครอง และสังคมเหล่านี้ส่งผลต่อสภาพเศรษฐกิจและการ
จักระเบียบทางเศรษฐกิจของไทยในยุคนั้นเป็นอย่างยิ่ง การที่พระมหากษัตริย์มีอำนาจ
ทางการเมืองสูงทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นตัวกำหนดสภาพทางเศรษฐกิจที่สำคัญยิ่ง
อย่างหนึ่ง ในระบบราชการเนื่องจากตำแหน่งข้าราชการของไทยในสมัยนั้นไม่มีเงินเดือน
ประจำตำแหน่ง เช่นปัจจุบัน เพียงแต่ได้เบี้ยหวัดประจำปี เป็นค่าของเงินทองซึ่งมีจำนวน
ไม่มากนัก ดังนั้นข้าราชการจึงต้องแสวงหาผลประโยชน์ในตำแหน่งของตัวเอง ข้าราชการ
เหล่านี้ได้รับอนุญาตให้เก็บเงินค่าธรรมเนียมทุกชนิดจากการที่ตนเองตัดสินใจ 'หาหน้าที่
จุกตะเบียดที่กิน จุกตะเบียดที่ไพร่ ฯลฯ' รวมทั้งของกำนัลที่ได้รับจากไพร่ของตน ข้าราชการ
เหล่านี้สามารถทำการฉ้อโกงและทำการค้าได้ และยังสามารถสั่งให้ไพร่ทำงานธุรกิจ
ส่วนตัวให้ตนได้² ในด้านสังคม ชนชั้นต่าง ๆ ก็มีสิทธิและหน้าที่ในสถานะของตนเองซึ่งจะ
ส่งผลให้สามารถกอบโกยเอาผลประโยชน์ หรือถูกเบียดบังขูดรีดเอาผลประโยชน์ทาง
เศรษฐกิจในแต่ละชนชั้นที่แตกต่างกัน

¹สิริลักษณ์ ทักกี้เกรียงไกร คนกำเนิชนชั้นนายทุนในประเทศไทย

หน้า 91 - 92

²อดิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416

หน้า 151

วิถีการผลิตในระบบเศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ผลิตผลและแหล่งผลิต

เมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรต่าง ๆ มากมาย ทั้งพืชพันธุ์ธัญญาหาร สัตว์ต่าง ๆ รวมทั้งแร่ธาตุนานาชนิด จอห์น ครอฟอร์ด นักการทูตชาวอังกฤษที่เข้ามาเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ 2 ได้กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของเมืองไทยสมัยนั้นว่า "อาณาจักรอันกว้างใหญ่ไพศาลของกรุงสยามมีดินและการเพาะปลูกนานาชนิด ข้าพเจ้าเชื่อว่าคงจะไม่ผิดที่จะกล่าวว่า ไม่มีประเทศใดในโลกที่สมบูรณ์เช่นนี้ เพราะไม่แต่จะอุดมไปด้วยแร่ธาตุ พืชพันธุ์ธัญญาหาร และปศุสัตว์นานาชนิด แต่ยังอุดมไปด้วยผลิตผลที่จะช่วยกระตุ้นให้มีการค้าพาณิชย์เกิดขึ้น และเป็นที่น่าสนใจของชาวต่างชาติที่จะเข้าไปทำนักอาศัย"¹ สังฆราชปาลเลอกัวซ์ ซึ่งเข้ามาอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลามากกว่า 30 ปี ก็กล่าวไว้ว่า "ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าในโลกนี้ยังจะมีประเทศใหนบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ไปกว่าประเทศสยามหรือหาไม่ โคลนผืนของแม่น้ำไคทำให้แผ่นดินแดนดินอุดมไปด้วยพืชทุกปีโดยแทบไม่ต้องบำรุงดินเลย ก็ไคชาวกอใหญ่อันมีรสวิเศษ ซึ่งไม่เพียงแต่เลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้นยังส่งไปขายยังเมืองจีน และที่อื่น ๆ อีก"² ทรัพยากรอันอุดมและหลากหลายเช่นนี้ จะเป็น

¹จอห์น ครอฟอร์ด เอกสารของครอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณกิจ
หน้า 100

²มงเซญอร์ ปาลเลอกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.
โกมลบุตร หน้า 13

พื้นฐานในการประกอบอาชีพทั้งด้านเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และพาณิชยกรรม
ของคนไทยในสมัยนั้นเป็นอย่างดี

ผลิตภัณฑ์ที่สำคัญดังนี้ คือ

๑. ข้าว) เป็นพืชผลที่สำคัญที่สุดของเมืองไทย เนื่องจากข้าวเป็น
อาหารหลักของคนไทย ดังนั้นคนไทยไปค้าขายจะ 95 ของพลเมืองทั้งประเทศ
จึงหาได้ยังชีพด้วยการทำนาเป็นหลัก คนไทยส่วนใหญ่จะไม่หันไปประกอบอาชีพอย่าง
อื่นจนกว่าจะมั่นใจกว่าได้ค่านา มีข้าวพอกินแล้ว ความผูกพันกับข้าวนี้ยังคงติดฝัง
ในความรู้สึกของชาวนาไทยจนถึงปัจจุบัน ข้าวที่ปลูกโดยทั่วไปแบ่งออกตามอายุการ
เก็บเกี่ยวได้ 3 ชนิด คือ ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวหนัก ข้าวเบา คือ
ข้าวที่ปลูกโดยใช้ระยะเวลาสั้น ๆ คือ หลังจากปักดำได้สามเดือนครึ่งก็สามารถ
เก็บเกี่ยวได้ ข้าวกลางจะเก็บเกี่ยวได้ภายในสี่เดือนถึงสี่เดือนครึ่ง ส่วนข้าวหนัก
เป็นข้าวที่ใช้ระยะเวลาผลิตรายมากที่สุดบางพันธุ์นานกว่าห้าเดือน บางพันธุ์นานกว่า
หกเดือนจึงเก็บเกี่ยวได้ ชาวนามักจะปลูกข้าวทั้ง 3 ชนิด เพื่อที่จะได้มีเวลา
เก็บเกี่ยวทัน เริ่มด้วยข้าวเบา ต่อมาก็เก็บเกี่ยวข้าวกลาง แล้วจึงเก็บเกี่ยว
ข้าวหนัก การปลูกข้าวมีอยู่ทั่วไปทุกส่วนของประเทศ ~~มี~~แหล่งปลูกข้าวที่สำคัญที่สุด
คือ บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลาง อันได้แก่ ปทุมธานี กรุงเทพฯ นนทบุรี นครชัยศรี
กรุงเทพฯ ชลบุรี สุพรรณบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี สระบุรี ลพบุรี ชัยนาท
นครสวรรค์ เมืองเวียง เมืองอินทร์ จันทน์ กรองโกรก กล่าวหา "เนื้อที่ที่
ปลูกข้าวเป็นบริเวณกว้างใหญ่นำความถึงได้ อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนส่วนนี้
ของประเทศเป็นส่วนของลุ่มสมบรูณ์มาก สามารถปลูกข้าวได้ผลผลิตสูง โดยใช้

๑๕๖ เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ

แรงงานเพียงแต่น้อย^๑ ฉะนั้นจึงไม่มีที่ไหนที่จะสามารถปลูกข้าวได้ในราคาถูกกว่าที่
 กรุงเทพมหานคร"¹ เจมส์ ซี. อินแกรม (James C. Ingram) คำนวณปริมาณข้าวที่ผลิต
 ได้ในปี พ.ศ. 2393 โดยถือเกณฑ์ประชากร 6 ล้านคน แต่ละคนผลิตข้าวได้ประมาณ
 3.4 หาบ (1 หาบ เท่ากับ 60.48 ก.ก.) จะได้ข้าวทั้งหมดประมาณ 20.4 ล้านหาบ²
 ปริมาณข้าวที่ผลิตได้ในแต่ละปีคงจะพอเพียงที่จะเลี้ยงประชากรไว้ตลอดปี และอาจจะถึง
 2 หรือ 3 ปี ในกรณีที่ไถ่ผลเต็มที่ ปีใดที่ฝนแล้งหรือน้ำท่วมก็สามารถนำข้าวที่ผลิตได้
 มาบริโภคได้อย่างเพียงพอ แต่ราคาข้าวก็จะแพงมากกว่าปกติ ในท้องที่ที่ผลิตข้าวได้
 มากที่สุด คือ กรุงเทพฯ ออยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี นครชัยศรี สามโคก
 นนทบุรี สาครบุรี ชัยนาท อุทัยธานี เมืองสรรค์ เมืองสิงห์ เมืองอินทร์
 เมืองพรหม เมืองมโนรมย์ ลพบุรี ปราชินบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา ชลบุรี
 สระบุรี เพชรบุรี และสมุทรปราการ รัฐบาลจะเก็บค่านาเป็นข้าวไร่ละ 2 ถึง
 และบังคับซื้ออีกไร่ละ 2 ถึง รวมเป็น 4 ถึง ขึ้นฉางหลวงไว้เพื่อใช้ในราชการ³
 อันได้แก่ เป็นเสบียงในยามสงคราม เป็นเสบียงแก่ผู้เดินทางไปมาติดต่อราชการ ส่งไป
 ขายยังต่างประเทศ ขายให้ราษฎรยามขาดแคลนแจกจ่ายเป็นเสบียงแก่ราษฎรที่อพยพ
 เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เป็นต้น เมืองอื่น ๆ ก็เก็บเฉพาะค่านาไร่ละ 2 ถึง หรือ
 เก็บเป็นหัวเงินไร่ละสลึง⁴ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายลักษณะการเก็บ

¹จอห์น ครอฟอร์ด เอกสารของครอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ
 หน้า 102

²James C. Ingram. Economic Change in Thailand. p. 9

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 - จ.ศ. 1173 หน้า 40

⁴ก. หน้า 40 - 41

กำหนดของรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 2 ว่าแบ่งเก็บตามชนิดของนา นาในที่ใดอาศัยได้
ทั้งนาฝนและนาตาซึ่งหลากหลายตามฤดูกาล ก็เรียก นาเช่นนี้ว่านานาตา จะต้องเสีย
ภาษีทุกปีไม่ว่านาหรือไม้ก็ตาม ส่วนนาอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งอาศัยน้ำฝนอย่างเดียว
คือ เป็นนาที่ค่อนข้างนาตาขึ้นไม่ถึง เรียกนาชนิดนี้ว่านาฟางลอย การเก็บภาษี
กำหนดเอาท้องไร่ที่ใดทานาจริง ๆ จึงต้องเสียกานา ถ้าปีใดไม่ไค่ดำก็ไม่ต้องเสีย
กานา¹ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 กานางจะเพิ่มไปอีก เพราะปรากฏว่ารัฐบาลเรียก
เก็บค่านาจากราษฎรเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นนาฟางลอย ไร่ละสลึงเฟื้อง²

รัฐบาลในสมัยนั้นห่วงใยและกังวลต่อปริมาณข้าวที่ผลิตได้เป็นอย่างมาก
(รัฐบาลกลางจะให้หัวเมืองต่าง ๆ บอกรายงานจำนวนที่ฝนและต้นข้าวเข้ามาอย่าง
สม่ำเสมอทุก ๆ เดือนในฤดูทำนาเดือนละครั้งบาง 2 ครั้งบาง 3 ครั้งบาง การ
ละเอียดไม่บอกรายงานนาฝนเป็นประจำ นาน ๆ บอกเข้าไม่ครั้งหนึ่งรัฐบาลกลางก็
จะถือว่า "มีกวางหมื่นมรมาทกับราชการ...มีความผิดอยู่เป็นอันมาก³ หัวเมือง
ต่าง ๆ จะได้รับการตักเตือนให้ดูแลให้ราษฎรตาไร่นาอยู่เบื้อง ๆ ที่แห่งใด ตำบลใด
ว่างเปล่าอยู่พอจะทำนาได้" "ให้เจ้าเมือง กรมการ และราษฎรก็อดอันหักร้าง
แผ้วถางที่นา ทานาปี และยอศชาวไร่นาเพิ่มเติมออกไปอีกอย่าให้กร้างว่างเปล่า
อยู่ได้"⁴ บางครั้งเมื่อราษฎรขาดแคลนควายไถนาที่มีการแจกจ่ายควายให้ราษฎร

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชานุศาสน์ ศุภราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 70 - 71

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211 เลขที่ 124

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206 เลขที่ 165

⁴หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1212 เลขที่ 48

ขึ้นไปทำนาด้วย¹ ท้องที่ใดที่มีการทำนาปีละ 2 ครั้ง หรือทำนาปรังก็จะได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่จากรัฐบาลกลาง กังทองตราถึงเมืองกรุงเก่าว่า

...ทรงพระกรุณาเหนือเกล้าสั่งว่า ข้าราชการวิจิตร กรมการจักแจ้งให้
ราษฎรทำนาปรัง ณ แขวงกรุงเก่านั้นก็ชอบอยู่แล้ว เกลือกว่าราษฎรเกี่ยว
ข้าวทำนาปีเสร็จแล้วจะไม่กลับมาทำนาปรังที่ปักกรุยฆ่า เลือกทางพงไว้
พญาไชยวิจิตรจะละเลยไปก็ก่อกวนให้ราษฎรมาทำนาปรังต่อไป ราษฎร
ทั้งที่นาเสีย ให้พญาไชยวิจิตร กรมการ แต่งกรมการ กำหนด
นายอาเภอดอกทรวงจตรากุลแลคอยระวังพวกราษฎรที่เกี่ยวข้าวแล้วให้เร่งรัด
ตักเตือนราษฎรเจ้าของนาปรังที่ปักกรุยฆ่าและเหยียบฆ่าที่กล่าวไว้แต่ก่อน
ให้กลับมาทำนาปรังให้สิ้นที่วงโค...²

บางปีก็ถึงกับบังคับให้ทำนาปีละ 2 ครั้ง กังเช่น พ.ศ. 2387

...โปรดเกล้าให้หา หลวงปลัดเมืองอ่างทอง พระยาคมนบุรี พระอินท
บุรี พระสรร พญาไชนาถ พญาอุทัยธานี พระสิงหนบุรี เมืองมโนรม
พระณคอรนายก พระปลัดเมืองสระบุรี พระปลัดเมืองสุพรรณ พระสพบุรี
ลงมา ณ กรุงเทพฯ จะได้โปรดเกล้าให้เจ้าเมืองกรมการกีดขวางจัดแจงทำ
ไร่นาในปีมะโรง ฉอศก ปีหนึ่งจะหาได้ 2 ครั้ง...³

ปีใดเกิดการขาดแคลนข้าวมาก รัฐบาลก็เกณฑ์ให้ราษฎรทำนาส่งให้รัฐบาลตามกำหนด
กังเช่น ทองตราส่งไปยังหัวเมืองต่าง ๆ 21 หัวเมือง ใน พ.ศ. 2375 กังนี้

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 123

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 61

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 47

หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงเจ้าเมือง กรมการฯ คอยทรงพระกรุณา
 ตรัสเมื่อเกล้าถึงว่า ณ ปีเถาะตรีศกบังเกิดน้าภทวนคนขาวในนาของ
 ราษฎรแขวงกรุง และแขวงหัวเมือง คนขาวเฝ้าไปโดยละเมิดช้วนอย
 ขาวมีราคาแพงกว่าทุกปี ถาอนาพระราชราษฎรตั้งใจทำนาในปีมะโรง
 จัตุศกนี้ทั่วกันแล้วจะโดยละเมิดช้วนมาก ขาวก็จะหาปราศแพงทดไปไม่
 จึงโปรดให้ให้ตราประกาศไปถึงเจ้าเมือง กรมการให้วางกล่าวรับรอง
 ราษฎรทำไรนาให้พร้อมมูลกับ แดพรงพระราชดำริว่า แดกอร ๆ มาถึง
 เสนอการหาไรนาก็ต้องเป็นพระ-ราชธุระโดยทรงพระมหากรุณากับไพร่ฟ้าชา
 แ่นดิน โปรดให้ให้ตราไปถึงเจ้าเมือง กรมการให้ตั้งเพื่อนอนาประชา
 ราษฎรทำนาทุกปี ดังปีก็ทำเต็มภูมิทั่วกัน ดังปีก็เบาบางตามรอบมูล
 ทั่วกันไป แล ณ ปีมะโรงจัตุศกนี้ ขาวเกาเม้น้อยกว่าทุกปี ทรงพระ
 วิตุกอยู่เกลือกอนาพระราชราษฎรจะทำนาไม่ทั่วกัน สมณชีพรามณ์ ราษฎร
 ไพร่ฟ้าชาแผ่นดินจะไคความอดหยากทั่วกันจะตองคิดอานาให้ราษฎรทำนาใน
 ปีมะโรง จัตุศกนี้ให้จงมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้คิดเกณฑ์เอาเม็ดข้าว
 กับข้าวเล็ก เจ้าตวงกรม ผากรมมิได้ ข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน
 เล็กเจ้าเมือง กรมการ ตามบัญชีจำนวนเล็ก ซึ่งจะมีตัวอยู่ ตัวเล็ก
 ผู้ตองเกณฑ์จะไคชวามชวามทำไรนาทั่วกันแต่พอผลเบ็ดขาวจะไคบริบูรณ์ขึ้น
 ทั้งประโยชน์จะมีกับผู้ค่านา จะไคชอชวยเลียงบุตร ภรรยา แดทำบุญ
 ไคทาน ไพร่บ้านพลเมืองจะไคอยู่เย็นเป็นสุข จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอน
 เกณฑ์เอาเม็ดข้าว แดทนตอเกียร กำหนดไคเอาเม็ดข้าวมาส่งตอไคขาว
 ในนาเกี่ยววนคณแล้ว...¹

¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194 เลขที่ 8

การที่รัฐบาลต้องให้ความสนใจ และห่วงใยต่อการทำนาของราษฎร เนื่องจากชาวนานี้ นอกจากจะเป็นปัจจัยการบริโภคที่สำคัญที่สุดของไทยแล้ว ชาวยังเป็น ยุทธปัจจัยที่สำคัญที่สุด นอกจากนั้นยังเป็นเงินก้ำออกที่สำคัญอีกด้วย และที่สำคัญอีก ประการหนึ่งก็คือยิ่งราษฎรสามารถเพิ่มผลผลิตได้มากเท่าใดผลประโยชน์ของรัฐบาล ในรูปของภาษีผลผลิต ภาษีการค้า และกำไรที่รัฐบาลนำชาวนำไปขายก็ย่อมเพิ่มขึ้นตามไปด้วย

2. ออ. เป็นพืชที่เริ่มมีความสำคัญขึ้นมาในต้นรัชกาลที่ 2 ชาวจีน อพยพโยกย้ายให้โดยกลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญขึ้นมา ชาวจีนแต่จวบเป็นกลุ่มที่เริ่ม ปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลขาย หลังจากนั้นการปลูกอ้อยก็ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว แหล่งที่ปลูกก็กระจายอยู่ทั่วไป แต่แหล่งที่ปลูกมากที่สุดก็ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ บริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาบุรีระเชิงเทรา และนครปฐมในปัจจุบัน¹ เมื่อพื้นที่ปลูกอ้อย ขยายออกมากขึ้นรัฐบาลก็ให้ความสนใจมากขึ้นตามไปด้วย หัวเมืองที่มีการ ปลูกอ้อยกันมากจะต้องบอกกราบบังคมทูลรายงานจำนวนอ้อยทั้งอ้อยต่อ อ้อยปลูกใหม่เข้าไป พร้อมกับรายงานแผนพัฒนาอ้อย² รัฐบาลจะเรียกเก็บภาษีส่วนอ้อยปลูกใหม่ไร่ละ 1 บาท อ้อยต่อไร่ละ 2 สลึง³ ไม่เพียงแต่ชาวจีนแต่เจ้าและเอกชนไทยส่วนหนึ่ง เท่านั้นที่ทำสวนอ้อย รัฐบาลเองก็โคลงปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลขายเหมือนกัน ดังหนังสือพระยาบหาอำมาตย์ไปถึงพระยาวิเสทภูษิต ว่าเมืองระเชิงเทราว่า

¹ George William Skinner Chinese Society in Thailand
p. 112

² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ก. 1205 เลขที่ 137

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนครบาลที่ 3 จ.ก. 1204 เลขที่ 79

... ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาบดินดีเดชาวิเศษฯ ราชการ
จัดแจงทาสสวนอ้อย ตั้งโรงงานน้ำตาลทราย ณ เมืองสนธิคมขึ้นใหม่อีก
แห่งหนึ่ง ได้ให้พระยาโกษาจุมเงินออกมาให้ระย่าวเสท กรบการ
จัดซื้ออ้อย ๗ แขวงเมืองฉะเชิงเทราตามราคารับซื้อขายแก่กัน
ได้ไล่อ้อย 5 แขวงได้กับพระยาโกษาจะไ้ปลูกได้ทันเพนการ...¹

การที่แม่เจ้าราชดำริลงทุนปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาลนั้น แสดงว่าการปลูกอ้อย
คงจะมีหลายในสมัยราชบุรินทร์ และทำการไว้ในแถบระบมการมากมาย ซึ่งลักษณะ
เช่นนี้ไปใช้ลักษณะการปลูกแบบยั้งชีพ แต่เป็นการลงทุนเพื่อเก็งกำไรโดยเฉพาะ
แหล่งปลูกอ้อยและโรงงานน้ำตาลของรัฐบาลก็คงจะมีอยู่หลายโรงเพราะหนึ่งคือถึง
"ระย่าวเสทฯ ยั้งชีพนี้กล่าวไว้ว่า "ตั้งโรงงานน้ำตาลทรายขึ้นอีกแห่งหนึ่ง"
แสดงว่า ก่อนหน้านั้นก็คงจะมีการตั้งโรงงานน้ำตาลหลายแห่งมาแล้วแต่จะมีจำนวน
มากเท่าใดก็ไม่สามารถจะทราบได้ การปลูกอ้อยในสมัยนั้นโดยทั่วไปจะไม่ปลูกเพื่อ
ขายตนเองแก่โรงงานน้ำตาล แต่ผู้ปลูกจะมีโรงงานผลิตน้ำตาลของตนโดยเฉพาะ
ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดในเรื่องอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาล

3. ฝ่าย เป็นพืชอีกประเภทหนึ่งที่ปลูกกันทั่วไปเพื่อการทอผ้า เกรือง
นุ่งแม่ ผู้ปลูกฝ่ายจะต้องเสียภาษีให้รัฐไร่ละ 1 บาท² การปลูกก็มักจะปลูกเป็นไร
ที่ขนาดใหญ่พอควร ตั้งในขุนช้างขุนแผน ตอนที่นางพิมพาได้ออกไปไร่ฝ่ายว่า

¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1200 เลขที่ 18

² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1204 เลขที่ 79

.....	จึงผูกจลาปราชัยกับมารดา
ว่านี่ดูจวไปทีไร'เนื้อ	ฝ่ายเมื่อแตกกระเจายเสียหนักหนา
ดูจะออกไปอยู่กับหูกา	จะไวใจกับข้าไม่ต้องการ
มันจักจำแนกแจกจ่าย	ข้อชายกินเลนเป็นทั้งบ้าน ¹

ชัย เรื่องศิลป์ สันนิษฐานว่าฝ่ายกงเป็นพ่อชไรที่ปลุกกันมากที่สุด และ
ปลุกกันแพร่หลายที่สุดโดยเทียบจากผาขาวที่ถูกเกณฑ์เพื่อเตรียมงานถวายพระเพลิง
พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมืองที่ถูกเกณฑ์ผาขาวรวมทั้งสิ้น
42 เมือง กงจะต้องเป็นเมืองที่ทำการไต่ฝ่ายกันมากที่สุด เมืองใดถูกเกณฑ์มาก
เมืองนั้นจะต้องมีการไต่ฝ่ายมาก² เมืองที่ถูกเกณฑ์มากได้แก่ เมืองหล่มสักถูกเกณฑ์
2,000 ผืน เมืองราชบุรี 1,000 ผืน เมืองเพชรบูรณ์ 700 ผืน พิษณุโลก 400 ผืน
สวรรคโลก 300 ผืน กาแพงเพชร 300 ผืน ทาก 300 ผืน ศรีสวัสดิ์ 250 ผืน³
นครราชสีมา มางรอง วัฒนานคร 1,000 ผืน เมืองชัยภูมิ 1,000 ผืน
เมืองสุรินทร์ 500 ผืน เมืองจันทบุรี 500 ผืน เมืองศรีสะเกษ 1,000 ผืน⁴

4. พริกไทย เป็นผลิตภัณฑ์สำคัญอีกอย่างหนึ่งปลูกมากในแถบภาคตะวันออก
โดยเฉพาะ จันทบุรี และตราด นอกจากนั้นก็ปลุกกันแถบฝั่งทะเลตะวันตก
โดยเฉพาะตรัง และสตูล⁵ พริกไทยเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อของไทยตั้งแต่เริ่มติดต่อกับ

¹กรมศิลปากร เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 82

²ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนวณเศรษฐกิจ
หน้า 106

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 หน้า 51

⁴ก. หน้า 55

⁵George William Skinner Chinese Society in Thailand

พอกาตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 16¹ บริเวณที่ผลิตพริกไทยมากที่สุด คือ จันทบุรี ผลิตได้ปีละ 20,000 หาบ² จอห์น กรอเวอร์ด กล่าวว่า เมืองไทยผลิตพริกไทย ได้ปีละ 60,000 หาบ และเกือบทั้งหมดส่งไปขายเมืองจีน³ ส่วนเฮนรี เบอร์นี ราชทูตชาวอังกฤษที่เดินทางเข้ามาทำราชการค้ากับไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวว่า ไทยผลิตพริกไทยได้ปีละประมาณ 70,000 หาบ⁴ ไทยเป็นสินค้าผูกขาดของ รัฐบาล ผู้ผลิตจะต้องขายให้กับพระคลังสินค้าเท่านั้น

ราษฎรทั้งไทยและจีนต่างก็ปลูกพริกไทยแล้วต้องขายให้รัฐบาลหาบละ 2 ตำลึง (8 บาท) แต่รัฐบาลนำไปขายให้กับพอลาถึงหาบละ 16 บาท⁵ ทำให้ราษฎรบางส่วน ลักลอบขายพริกไทยแก่พอลาทางชาติโดยตรง

5. ยาสูบ เป็นสิ่งบริโภคที่จำเป็นในครอบครัว เช่นเดียวกับหมากและ พงู ดังนั้นแทบทุกครอบครัวคงจะปลูกยาสูบเพื่อทำยาเส้นไว้สูบ จอห์น กรอเวอร์ด บันทึกไว้เมื่อ ปี พ.ศ. 2366 ว่า "เมื่อ 20 ปีก่อนโน้น สินค้าเหล่านี้ (ยาสูบ)

¹James C. Ingram Economic Change in Thailand p. 11

²George Finlayson The Mission to Siam and Hue p. 257
 อ้างจาก เกียรติศักดิ์ วงศ์บุคคา สถานการณ์การค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2398 หน้า 36

³John Crawford Journal of and Embassy to the Courts of Siam and Coch-n China p. 413

⁴Henry Burney The Burney Papers Vol.2 p. 106 อ้างจาก เกียรติศักดิ์ วงศ์บุคคา น.ค.

⁵ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. 2352 - พ.ศ. 2453
ตามเศรษฐกิจ หน้า 106

ยังต้องสั่งเข้ามาจากชาว แต่ในปัจจุบันชาวสยามผู้มีวิโรคนิสัยก็สามารถผลิตได้ไม่
แต่เพียงสนองความต้องการของตนเท่านั้น แต่ยังมีเหลือสามารถส่งออกจำหน่าย
ยังกัมพูชา และญวนในปริมาณที่สูงอีกด้วย¹

6. ไม้สวน ไม้แก่ บรรดาผลไม้ที่มีอยู่มากมายหลายชนิดในเมืองไทย เช่น
ทุเรียน เงาะ มะม่วง มะเคื่อ ละมุด ตะขบ ลิ้นจี่ ลำไย ส้ม ส้มประกา
มะขาม ฝรั่ง มะขาม มะละกอ น้อยหน่า กว๊วย ฝรั่ง สับปะรด มะกรูด
มะนาว มะเฟือง ฯลฯ ผลไม้เหล่านี้จะผลัดกันออกดอกออกผลอยู่ตลอดเวลาต่างชนิด
กันไป แหล่งปลูกผลไม้เหล่านี้มีอยู่ทั่วไปในราชอาณาจักร แหล่งที่สำคัญที่สุดคือแก่
แถบนนทบุรี และหัวเมืองภาคตะวันออก ราษฎรไทยแทบทุกตัวเรือนจะปลูกผลไม้ไว้
บริโภคภายในครอบครัวที่เหลือก็นำออกไปขายหรือแลกเปลี่ยนตามตลาดนัด นอกจาก
ผลไม้ที่มีพืชผักต่าง ๆ เช่น พริก กานพลู กล้วย กล้วย กล้วย กล้วย เป็นต้น ไม้สวน
นอกจากจะปลูกโดยราษฎรเพื่อไว้บริโภคและขายในตลาดแล้ว พระมหากษัตริย์ก็มี
สวนหลวงสวนพระวงศ์อีกหลายอย่าง เช่น สวนที่ปทุมธานี² สวนทุเรียนหลวง³
เป็นต้น รัฐบาลจะเก็บภาษีพืชสวนเฉพาะพืชที่มีการปลูกมากเท่านั้น เมื่อรัฐบาลเห็นว่า
พืชผลประเภทใดมีการปลูกกันแพร่หลายมากขึ้นก็จะตั้งมีกักภาษีอากรขึ้นเพื่อเรียกเก็บ
ภาษี ดังร่างสารตราถึงพระยาราชบุรี พระเพชรบุรี พระยานครเขื่อนขันธ์⁴

¹จอห์น กรอฟอร์ด เอกสารของกรอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกา
หน้า 103

²จดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 16

³จดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 14

...แต่ก่อนขึ้นมาได้เรียกอากรอยู่คนหมาก มะพร้าว มะม่วง ทุเรียน
 หนังกูด ลางสาม พลุ พริกไทย สร้อย กระแก้ว พระกัณท์สวมปลัด
 ขาย ขวา นายระวางบงจความว่า คนพริกไทยน้อย เบบาง
 ราษฎรชาวสวนละเลยเสียเขาปลูก พริกไทยกอไปไม่ ปลูกแต่คนขุน ลีนว
 สะทอน มะไฟ มะปราง เงาะ คนลำไย ชมพู่ สละ ระกำ
 ฝรั่งที่หาอากรมิได้ บางทีสวนมีต้นไม้มีอากรเจ้าของสวนเห็นว่า ชม(ส้ม)
 หาอากรมิได้เจ้าของสวนตัดไม้ในสวนที่มีอากรเสีย ชักชวนกันปลูก
 คนชมมะปราง ชมแก้ว ชมเปลือกบาง ชมเกลี้ยง ชมจุ๊ก ชมเทพรส
 ชมมกฐน ชมมनाव ชมบงัว ชมพู่ ชมคัน ที่ไม้มีอากรชื่อช่ายแป
 อากรประโยชน์แปดอันมากหาได้เสียเงินอากรเจ้าของพระกัณท์ไม่ ลูกขุน
 ๗ ศาลาปรึกษา ร่วมกันเห็นว่าราษฎรชาวสวนปลูกคนชมปราง ชมโอ
 ชมบงัว ชมแก้ว ชมเปลือกบาง ชมเกลี้ยง ชมจุ๊ก ชมเทพรส
 มากกว่าแต่ก่อน ไปเตลเอาไปจะได้อีกเอาเงินอากรแปดหลวง ๗๐
 พระราชทานให้ยกอากรพริกไทยเสีย ให้เรียกอากรชมปราง กับคนชม
 ...เป็นอากรสวนใหญ่...¹

ภาษีที่รัฐบาลเก็บจากชาวสวนนั้น ถ้าเป็นพืชยืนต้นก็จะนับตามเก็บ ถ้าเป็น
 พืชล้มลุกก็จะเก็บโดยถือตามเนื้อที่ปลูก ภาษีไม่ยืนต้นมีดังนี้ หนากเอกสูง 3 - 4 วา
 เก็บภาษีคนละ 50 เปี้ย ร้อยละ 3 สลึง 200 เปี้ย หนากโทสูง 5 - 6 วา
 คนละ 40 เปี้ย ร้อยละ 2 สลึง ๑๐๐ เปี้ย หนากตรีสูง 7 - 8 วาคนละ 30 เปี้ย
 ร้อยละ 1 สลึง 1 ไร่ ๑๐๐ เปี้ย หนากการาย (ออกดอกประปราย) คนละ
 40 เปี้ย ร้อยละ 2 สลึง ๑๐๐ เปี้ย มะพร้าวใหญ่คนละ 100 เปี้ย 4 คน 1 ไร่

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ๖.๓. 1191 เล่มที่ 4

ทุเรียนกวนละ 1 บาท มะม่วง มังคุด ลางสาด มะปราง กวนละ 1 ฟอง
ส้ม 20 คน 1 ฟอง กวนไม้สูงไม่ถึงขนาดให้เวียนเก็บภายในปีต่อไป¹

ที่มณฑลภูเก็ตดังนี้ กวนปลุกใหม่โรละ 1 บาท กวนคอรโรละ 2 สลึง
กวนปลุกใหม่โรละ 1 บาท คอรคอรโรละ 2 สลึง ถั่วเขียว ถั่วดำ ถั่วแระ
ขาวโผล่ งา มันเทศ แตงกวา กระจ่าง กัญชา โรละ 2 สลึง หอม กระเทียม
ดอกคำ ถั่ว แตงโม ชিং โรละ 1 บาท ข่า กวนแสงแพรง โรละ 3 สลึง
ขมิ้น เผือก กระจ่าง สรอกเทศ โรละสลึง²

การรังวัดสวนเพื่อคำนวณภาษีส่วนนั้น ในท้องที่แขวงกรุงเทพฯ เมืองนนทบุรี
สมุทรปราการ สมุทรสงคราม ราชบุรี เพชรบุรี นครไชยศรี นครเขื่อนขันธ์
จะปีการแต่งขาดจวงออกไปทำการรังวัดสวนเมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่เสด็จขึ้น
ครองราชย์ได้ 3 ปี³ ส่วนสวนนอกต่งที่เหล่ามีรัฐบาลก็จะกำหนดพักตัดอัตราภาษีอากร
ให้ เจ้าภาษีอากรผู้ประมูลผูกขาดเก็บภาษีของเมืองใดใดจะแจ้งให้เจ้าเมืองและ
กรมการแต่งกำนันออกรังวัดสวนได้⁴ จากจำนวนต้นไม้ที่มีอากร 9 ชนิด เฉพาะ
ในเขตกรุงเทพมหานครแห่งเดียวมีมากเอก 1,341,320 ต้น ฌากโท 657,491
ต้น ฌากศรี 166,066 ต้น ฌากยการาย (ออกดอกประปราย) 333,834 ต้น
ฌากเล็ก 529,278 ต้น รวบรวมเป็นฌาก 3,027,982 ต้น มะพร้าว 547,380
ต้น พลู่ 67,343 กาง มะปราง 34,810 ต้น มะม่วง 124,824 ต้น ทุเรียน
32,257 ต้น มังคุด 19,504 ต้น ลางสาด 10,250 ต้น สบชนิดต่าง ๆ

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1191 เลขที่ 4

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206 เลขที่ 31

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1191 เลขที่ 14

⁴หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1203 เลขที่ 96

375,540 ไร่¹ จำนวนอากรสวนที่สังฆราชปาลเลอกัวซ์บันทึกไว้ถึงปีละ 5,545,000 บาท มากกว่าอากรนาซึ่งเก็บได้ 2,000,000 บาท²

7. ป่าไม้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพื้นที่ส่วนใหญ่ของเมืองไทยยังคงเป็นป่าและผลผลิตจากป่ามีเป็นจำนวนมาก ราษฎรจะนำไม้มาสร้างบ้านเรือน วัควาอาราม ไม้สักซึ่งปลูกจากทางภาคเหนือจะถูกส่งลอบยกลงมายังกรุงเทพฯ เพื่อนำมาใช้ก่อเรือ ขนาดใหญ่ สร้างและบูรณะพระอารามหลวง พระราชวัง และมณฑลราชยังต่างประเทศ ไม้พะยูงมีอยู่ทั่วไปในราชอาณาจักรใช้ทำเครื่องเรือน และเครื่องตกแต่งสถานที่ ได้มีการส่งออกไม้จากหนานนอกประเทศเป็นจำนวนมาก ๆ โดยพวกชาวจีน³ นอกจากนี้ก็มีไม้ตะแบก ไม้อุโลก ไม้ฝาง กระวาน รง เร่ว กรัง ฯลฯ

8. ผลผลิตจากสัตว์ เนื่องจากเมืองไทยอุดมไปด้วยสัตว์มีก สัตว์น้ำนาข้าวชนิด ดังนั้นการประมง การล่าสัตว์ และการเลี้ยงสัตว์จึงปรากฏแพร่หลายในทุกส่วนของราชอาณาจักร นอกเหนือจากการบริโภคภายในประเทศก็ยังมีส่งออกขายยังต่างประเทศด้วย สังฆราชปาลเลอกัวซ์กล่าวว่า ราคาสัตว์ในเมืองไทยราคาถูกมาก และกล่าวว่าไทยสามารถส่งปลาที่จับได้บริเวณอ่าวไทยบรรจุทุกปีเรือลำใหญ่ไปขายยังเกาะชวาปีละ 12 - 15 ลำด้วย⁴ แสดงว่าการประมงไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1192 เลขที่ 19

²มงเซญูเออร์ ปาลเลอกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 291

³จอห์น กรอฟอร์ต เอกสารของกรอฟอร์ต แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ หน้า 102

⁴มงเซญูเออร์ ปาลเลอกัวซ์ ล.ก. หน้า 14

ก้าวหน้าถึงขั้นสามารถผลิตเพื่อส่งออกที่เก็บ

9. ผ้า การทอผ้าจะทำกับทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักร ทุกครัวเรือนจะทอผ้าสำหรับเป็นเครื่องนุ่งห่มของตนเอง ทั้งผ้าฝ้ายและผ้าไหม การเลี้ยงไหมส่วนใหญ่จะอยู่บริเวณภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือของราชอาณาจักร แต่การทอผ้าทำกันทุกหนทุกแห่งรวมทั้งภรรยาของชนชั้นสูงด้วย¹ จอห์น คราวฟอร์ดกล่าวถึงการทอผ้าฝ้ายและผ้าไหมเมืองไทยว่าเป็นเรื่องของผู้หญิงแต่ฝีมือไม่คึกและเนื้อผ้าก็หยาบ คุณภาพต่ำกว่าที่ผลิตในชาวและเซเลเบสมาก ผ้าที่ยอมสีก็ตกง่ายทั้ง ๆ ที่มีวัสดุที่ระบายอย่างมากมาย นอกจากนั้นก็ไม่มีการเขียนลายพิมพ์ลายบนผ้า ไม่ว่าจะเป็นผ้ายกหรือผ้าไหม²

10. ภาชนะเครื่องใช้ในครัวเรือน หัตถกรรมเครื่องใช้ภายในบ้านของไทยมีอยู่มากมายหลายชนิดทั้งภาชนะโลหะ คินเผา หวาย เหล็ก ไม้ไผ่ ซึ่งไผ่แก้วพวกหน่อขาว หน่อแดง เทาทุ่งขาว ครก ไห ขุบน้ำ กรกตำหมาก ตะบันหมาก พานหมาก ขันน้ำ ถาด มีด ตะกร้า กระบุง กระจาด ฯลฯ ผลิตภัณฑ์เหล่านี้เป็นสิ่งผลิตขึ้นใช้เองทั่วไปแทบทุกหมู่บ้าน โดยใช้เวลาที่เหลือจากการทำไร่นา การผลิตเครื่องใช้เหล่านี้มีความสำคัญมาก เป็นส่วนหนึ่งของการดำรงชีวิตของชาวไทย แต่ละบ้านก็จะหาตามที่เขาต้องการทั้งขนาดและปริมาณของสิ่งประคิณ³ นอกจากจะผลิตกันในครัวเรือนแล้ว ยังมีอุตสาหกรรมขนาดเล็กยอมผลิตกันทั้งหมู่บ้านเพื่อขายโดยเฉพาะ การผลิตแบบนี้มาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา และตกทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ บางแห่งก็เริ่มก่อกำเนิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้เอง

¹ James C. Ingram Economic Change in Thailand p. 18

² John Crawford Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China p. 325

ตัวอย่าง เช่น หมู่บ้านที่มีอิทธิพลที่แผ่ไปไกลถึงเมืองคังเป็นที่ยึดกันทั่วไปจนถึงปัจจุบันนั้น เป็นชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย¹ การผลิตเครื่องปั้นดินเผา พวกคัม หมอ ไห โอง จึงเป็นอาชีพหลักของขอมอญตาม นนทบุรี การเขียนกระดาษจากที่ใช้นุ่งหลังกาที่ใช้นุ่งหลังกาของมอญทางแขวงแถบอยุธยา สมุทรสาคร ราชบุรี กาญจนบุรี และบางแห่งของมอญตามแถบสามโลก ปากเกร็ด นครปฐม ก็มีการทำอิฐ ที่ใช้ในารก่อสร้าง² เหล่านี้เป็นต้น สินค้า ที่ผลิตขึ้นจากหมู่บ้านใดก็มักจะเรียกชื่อสินค้าตามชื่อหมู่บ้านที่ผลิต เช่น คู่มสามโลก หมอบางตะนาวศรี โองราชบุรี หรือไม่ก็เรียกชื่อหมู่บ้านตามชนิดของสิ่งผลิต เช่น บ้านช้างหลอ บ้านนาคม บ้านนุ เป็นต้น³ ชื่อเหล่านี้ยังคงเรียกกันมาจนถึงปัจจุบัน และส่วนใหญ่ก็ยังผลิตกันสืบทอดมาจนกระทั่งทุกวันนี้

11. น้ำตาล อุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลเป็นอุตสาหกรรมที่เฟื่องฟูที่สุดใน ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนใหญ่เป็นกิจกรรมของชาวจีนอพยพ การผลิตน้ำตาล เริ่มในสมัยรัชกาลที่ 2 เนื่องจากการเข้ามาตั้งหลักแหล่งในประเทศไทยของชาวจีน แท้จริง แล้วทำไร้อย่างขนาดใหญ่แถบจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงของไทยราวปี พ.ศ. 2353⁴ หลังจากนั้นก็ขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็วจนสามารถส่งออกไปจำหน่ายยัง

¹สุวิทย์ ไพทยวัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย หน้า 22 - 24

²ก. หน้า 75

³ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453
งานเศรษฐกิจ หน้า 108

⁴George William Skinner Chinese Society in Thailand
p. 112

ต่างประเทศ โรงงานน้ำตาลคงจะมีอยู่ทั่วไปในราชอาณาจักร จะเห็นได้จากบันทึกของ
สังฆราชปาลเลกัวซ์ (เมืองแปร์รีมีโรงหีบอ้อยไปต่ำกว่า 20 โรง) นครชัยศรีมีโรง
หีบอ้อยเรียงรายอยู่เป็นระยะ ๆ ไม่ขาดสายนับได้ไม่น้อยกว่า 30 โรง แม้แต่เมืองโคราช
ก็มีโรงหีบอ้อยไปถึงกิจการ 4 - 5 โรง¹ (แม้แต่รัฐบาลเองก็ตั้งโรงงานน้ำตาลทรายหลวง
ที่เมืองฉะเชิงเทรา ใช้เงินดำเนินการในโรงงานน้ำตาลทรายหลวงถึง 365 ชั่ง 1 ตำลึง
2 บาท² (29, 206 บาท) ส่วนที่อื่น ๆ ไม่ไ้บันทึกซึ่งคงจะมีอยู่ไม่น้อยทีเดียว) จำนวนการ
ส่งออกจอห์น กรอฟอร์ดกล่าวว่า ปริมาณน้ำตาลที่ส่งออกมีถึง 80,000 ทาบ (5,000 ตัน)
ต่อปี³

12. เหล็ก แร่เหล็กพบอยู่ทั่วไปในบริเวณทางจากเมืองหลวงไปประมาณ 200 -
300 ไมล์ และบริเวณทางเหนือที่อยู่ตามแถบแม่น้ำหรือบริเวณใกล้เคียง⁴ เซอร์ จอห์น
เบาริง กล่าวว่า "เหมืองแร่เหล็กที่สำคัญอยู่ที่ท่าสูง ซึ่งเป็นของชาวจีน นอกนั้นก็มียู
ทั่วไปซึ่งใช้วิธีดูลงง่าย ๆ โดยชาวสยาม และขายให้แก่พ่อค้าจีน หลังจากนั้นก็ถูกส่งมาขาย
ยังกรุงเทพฯ"⁵ นอกจากเหล็กจะใช้ผลิตเครื่องมือ เครื่องใช้ในประเทศแล้ว ก็ยังส่งไปขาย
ยังต่างประเทศด้วย⁶

¹ มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร
หน้า 29, 74, 95

² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201 เลขที่ 19

³ จอห์น กรอฟอร์ด เอกสารของกรอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ
หน้า 103

⁴ ดู. หน้า 100

⁵ Sir John Bowring The People and Kingdom of Siam Vol. 1
p. 135

⁶ จอห์น กรอฟอร์ด ด.ก. หน้า 101

13. คีบูก คีบูกเป็นสินแร่ที่ส่งเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของไทย จอห์น ครอบฟอร์ด กล่าวว่า "คีบูกในกรุงสยามอุดมสมบูรณ์ และมีกระจายอยู่ทั่วไปมากกว่าที่อื่นใดในโลก"¹ แหล่งเหมืองแร่คีบูกส่วนใหญ่อยู่ทางภาคใต้ แหล่งใหญ่ ๆ ได้แก่ ถลาง ไซยา จุมพร ราชนบุรี ปากแพรง² เหมืองแร่คีบูกส่วนใหญ่ดำเนินการโดยชาวจีน คนไทยเข้าไปมีส่วนเพียงเล็กน้อย หรือไม่มีความสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้เลย และรัฐบาลก็สนใจเพียงแต่ว่า ทำอย่างไรจึงจะเก็บภาษีให้ได้มาก ๆ³ ปริมาณคีบูกที่ส่งออกของไทยในสมัยนั้นมีจำนวนถึง 8,000 หาบ หรือ 500 ตัน⁴

14. เกลือ ผลิตภัณฑ์ตามบริเวณอ่าวไทย และที่ราบสูงโคราช แล้วส่งออกไปจำหน่ายยังส่วนต่าง ๆ ของประเทศ นอกจากนั้นยังส่งเป็นสินค้าออกไปขายยังต่างประเทศ อีกด้วย เกลือมีราคาสูงเมื่อคิดค่าน้ำหนักต่อหน่วย ซึ่งนับว่าเป็นโภคภัณฑ์ชนิดอีกอย่างหนึ่งของพม่าในสมัยนั้น⁵

15. การทอเรือ ใบสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ การค้าระหว่างประเทศขยายตัวอย่างมากมาย เรือของพม่าเบื้องไทยจากการกีดกันของ จอห์น ครอบฟอร์ด มีประมาณ 200 ลำ⁶ และเรือทั้งหมดเหล่านี้ก็อยู่ที่กรุงเทพฯ โดยชาวจีนเป็นหัวหน้า ส่วนกงงาน

¹จอห์น ครอบฟอร์ด เอกสารของครอบ ฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแบนกิจ หน้า 101

²มิงเซเชอร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 111

³James C. Ingram Economic Change in Thailand p. 17

⁴จอห์น ครอบฟอร์ด น.ก.

⁵James C. Ingram Loc. cit

⁶John Crawford Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China p. 415

ธรรมดาเป็นชาวไทย¹ ค่าใช้จ่ายในการต่อเรือในเมืองไทยนับว่าต่ำมากเมื่อเทียบกับ
การต่อเรือในที่อื่น ๆ ในละแวกเดียวกัน ค่าใช้จ่ายในการต่อเรือขนาด 90 – 95 ตัน
ที่โคโมเบอร์ (Komboja) 4,000 ดอลลาร์ ในกวางตุ้ง 5,000 ดอลลาร์ ในฟูเกียน
3,000 ดอลลาร์ แต่ที่เมืองไทยจะสัปปะเปลี่ยนค่าใช้จ่ายเพียง 1,350 ดอลลาร์²
จากเอกสารของทางราชการไทยตัวอย่างการต่อเรือลำหนึ่งในปี พ.ศ. 2359 สมัย
รัชกาลที่ 2 เสียค่าใช้จ่าย 54 ชั่ง 10 ตำลึง 1 สลึง 1 เฟื้อง³ (3,640 บาท)
เนื่องจากการขยายตัวในด้านการค้าระหว่างประเทศอย่างมากมาย ประกอบกับค่าใช้จ่าย
ในการต่อเรือในเมืองไทยต่ำเช่นนี้ เข้าใจว่าอุตสาหกรรมต่อเรือในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้นคงจะรุ่งเรืองมากทีเดียว

การผลิตเพื่อบริโภคภายในกรอบกรว

ลักษณะการผลิตของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา
กล่าวว่า เป็นแบบพอเพียงชีพ แม้จะกรอบกรวสามารถผลิตของจำเป็นได้แทบทุกอย่าง⁴
ดร.สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ ก็กล่าวว่า เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นมีการ

¹ John Crawford Journal of an Embassy to the Courts of Siam
and Cochin China p. 411

² Ibid p. 49

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1177 เล่มที่ 14

⁴ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย หน้า 123

เกษตรกรรมและหัตถกรรมเป็นรากฐาน การผลิตในระบบเศรษฐกิจมีวัตถุประสงค์หลัก
เพื่อเลี้ยงตนเอง¹ สภาพเศรษฐกิจเช่นนี้เรียกว่าเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองได้ (Self -
Sufficient economy)²

เนื่องจากข้าวเป็นปัจจัยดำรงชีพที่สำคัญเป็นอันดับหนึ่ง ดังนั้นกิจกรรมทาง
เศรษฐกิจหลักของชาวไทยคือ การทำนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชนบทประชากรเกือบ
ร้อยละ 90 ขึ้นอยู่กับการทำนาอย่างเหนียวแน่น ในแต่ละปีนอกเหนือจากการถูกรัฐบาล
เกณฑ์แรงงานเข้าเวร 1 เดือนแล้วออกมาทำงานของตนเอง 2 - 3 เดือน แล้วชาวนา
จะมีเวลาในการผลิตเพื่อตนเอง 8 - 9 เดือน ช่วงเวลานี้จะเป็นการทำนาประมาณ
5 - 6 เดือน ชาวนาจะเริ่มทำนาประมาณเดือนเมษายน หรือพฤษภาคม ไปจนถึงเดือน
ธันวาคม หรือมกราคม นอกเหนือจากการทำนาแล้วชาวนาก็จะเจียเวลาส่วนหนึ่งเพื่อ
ผลิตสิ่งของที่ทำจำเป็นสำหรับบริโภคภายในครอบครัว ซึ่งอาจจะในช่วงตอนเย็นหลังขึ้นจากนา
หรือหลังฤดูปักดำ รวมทั้งหังฤดูเก็บเกี่ยว

แต่ละครอบครัวจะปลูกฝ้ายเพื่อใช้สำหรับทำเครื่องนุ่งห่ม³ ส่วนงานทอผ้า
นั้นเป็นงานของผู้หญิง กลางวันพวกผู้หญิงจะทอผ้า และปั่นฝ้ายในเวลากลางคืน ชาวบ้าน
ในหมู่บ้านจะทอผ้าขึ้นใช้เอง ผ้าที่ทอส่วนใหญ่เป็นผ้าพื้นใช้สำหรับนุ่งโจงกระเบน มีการทอผ้า

¹สุธี ประศาสน์เศรษฐ์ "วิวัฒนาการเศรษฐกิจไทยในรอบ 200 ปี"
อาจารย์สาร ปีที่ 9 ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม 2525 หน้า 9

²สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย
พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 71

³Van der Hoide The Economical Development of Siam during
the last Half Century p. 78

เป็นผ้าขาวบ้าง และใช้ตัดเสื้อใส่บ้าง¹ จากที่ได้กล่าวมาแล้วว่าการผลิตผ้าฝ้ายมีอยู่ทั่วไปในราชอาณาจักร การปลูกฝ้ายกับการทอผ้าเป็นของคู่กัน มีไรฝ้ายที่ไหนก็หมายความว่ามีการทอผ้าที่นั่น ดังนั้นการทอผ้าจึงมีอยู่ทั่วไป การทอผ้ามีใช้กระทำกันแต่ในบ้านคนสามัญเท่านั้น แม้แต่ตามบ้านชนชั้นกลาง และชนชั้นสูงก็มีการทอผ้าแต่ไม่ได้ทำเพื่อขายเป็นการทำไว้ใช้เอง² นอกเหนือจากการทอผ้าฝ้ายแล้ว ผู้หญิงยังผลิตหมวก กระดาษ ตะกร้า เลี้ยงกุ้ง รวมทั้งการเลี้ยงไหมซึ่งมีมากในภาคเหนือ อย่างไรก็ตามการทอผ้าไหมก็เป็นงานของผู้หญิงทุกภาค ไม่เพียงแต่สตรีสามัญชนเท่านั้นที่ทอผ้าไหม ภรรยาของขุนนางชั้นสูงก็ทอผ้าไหมเช่นเดียวกัน³

แทบทุกครอบครัวในชนบทจะมีการปลูกยาสูบไว้สูบ ปลูกผักและผลไม้ไว้รับประทาน⁴ มีการเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ ไข่ไก่ เนื้อ⁵ ในขณะที่เกี่ยวกับผู้ขายไทยก็จะใช้เวลาว่างส่วนหนึ่งเพื่อสานแห อวน สวีง สุ่ม ลอบ ไซ ตะขำ เพื่อจับปลาและสัตว์น้ำ ซึ่งมีมากมายในท้องทุ่ง ตามกกอก และแพผัก กร้านน้ำคลองปลูกปลาก็เคลื่อนย้ายลงแม่น้ำลำคลองด้วย ที่เคลื่อนย้ายไปนั้นก็คือนั่งอยู่ในหนอง ในบึง ทำให้แหล่งน้ำเหล่านั้นอุดมไปด้วยนกนานาชนิดที่บา

¹ สุวิทย์ ไทพยวัฒน์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย

ล.ศ. 2394 - 2475 หน้า 74

² ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนวณเศรษฐกิจ
หน้า 107

³ James C. Ingram. Economic Change in Thailand. p. 18

⁴ Van de Heide. The Economical Development of Siam during Last Half Century. p. 78

⁵ สุวิทย์ ไทพยวัฒน์ น.ก.

กินปลาเป็นอาหารทั้งกลางวันและกลางคืน เมื่อคนต้องการก็ไปจับกินได้ทุกเวลา¹
นอกจากนั้นก็ใช้เวลาว่างทำคราด ไถ ฐานตะกร้า กระบุง กระจาด กระฉะ ใบคาน ฯลฯ
เพื่อเป็นเครื่องใช้ขายในครอบครัวด้วย

อย่างไรก็ตาม เครื่องอุปโภคบริโภคบางประเภทก็ไม่สามารถผลิตเองได้ภายใน
ครอบครัว เช่น หม้อ ไห โอ่ง จอบ เสียม มีด ผานไถ เป็นต้น จึงต้องพึ่งพาผู้ที่มีความ
ชำนาญเป็นพิเศษซึ่งประกอบอาชีพผลิตเครื่องใช้เหล่านี้จำหน่าย หรือไม่ก็ใช้เวลาส่วนหนึ่ง
นอกเหนือจากการทำนาทำการผลิตเพื่อหารายได้พิเศษ ช่วงที่มีความเชี่ยวชาญเหล่านี้อาจจะ
มีหมู่บ้านละคน หรือในละแวกหนึ่ง ๆ มีอยู่ 1 คน หรือไปก็จะมีหมู่บ้านที่ผลิตสิ่งเหล่านี้โดย
เฉพาะ กิจกรรมดังกล่าวเป็นความชำนาญพิเศษของแต่ละตระกูล หรือแต่ละหมู่บ้านทอด
กันมาจนถึงปัจจุบันจนเรียกชื่อหมู่บ้านตามสิ่งของที่ผลิต หรือเรียกชื่อสินค้าที่ผลิตตามชื่อหมู่บ้าน
เช่น บ้านช่างหล่อกับบ้านทอผืน ซึ่งอยู่ระหว่างคลองบางลำพูกับถนนวิสุทธิกษัตริย์ บ้าน
อยู่ข้างวัดสุวรรณารามริมคลองบางกอกน้อย บ้านบาตรอยู่ข้างวัดสระเกศ² หรือหมู่บ้าน
ที่มีคอกวัวคอกควาย แดบอยุธยา หมู่บ้านที่ผลิตเครื่องปั้นดินเผาแถบนครปฐม ราชบุรี สมุทรสาคร³

การผลิตเพื่อตลาด

ในขณะที่เศรษฐกิจชนบทส่วนใหญ่ยังมีสมรรถนะของการผลิตเพียงเพื่อบริโภค
ภายในครอบครัวเท่านั้น ชีวิตเศรษฐกิจอีกส่วนหนึ่งของไทยก็เริ่มมีการผลิตเพื่อการค้าขึ้นแล้ว

¹ มงเซเชอร์ ปลายเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร
หน้า 13 - 14

² จัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2353 - 2453 ก้านเศรษฐกิจ
หน้า 108

³ สุวิทย์ ไพบววัฒน วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย
พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 75

การผลิตมีลักษณะเชิงธุรกิจเข้ามาเกี่ยวพันเป็นอย่างมาก มีการกล้าเสี่ยงลงทุนการผลิตสินค้าที่รู้ว่าขายดีในตลาดโลก อาศัยวิธีการในเชิงเก็งกำไรโดยทิ้งกลไกการผลิตแบบศักดินาเสีย¹ ลักษณะการผลิตดังกล่าวนี้เริ่มจากชาวจีนซึ่งมีประสบการณ์ด้านธุรกิจที่หลังไหลเข้าสู่ราชอาณาจักรอย่างมากมายตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา ชาวจีนเหล่านี้ได้เข้ามาเริ่มการเกษตรกรรมขนาดใหญ่เพื่อตลาด มีทั้งข้าว ยาสุม พริกไทย อ้อย ฝ้าย ผลไม้ และผัก ชาวจีนปลูกผักเพื่อขายตลอดภายในประเทศ ปลูกพริกไทยและน้ำตาลเพื่อตลาดตะวันตก ปลูกฝ้ายเพื่อตลาดเมืองจีน ยาสุม สำหรับตลาดภายในและความสมบูรณ์² ต่อมาวัฒนธรรมของการผลิตเพื่อการค้าได้กระจายไปยังพลเมืองไทยด้วยโดยเฉพาะการผลิตอ้อยและน้ำตาลได้ดึงเอาชาวไทยเข้าสู่การผลิตเพื่อตลาด และระบบเงินตราอย่างมากมาย³ ชาวนาในภาคกลาง จำนวนหนึ่งก็เปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองอย่างเกี่ยวมาปลูกข้าวขาย ส่วนในภูมิภาคอื่น ๆ ก็คงเช่นเดียวกัน

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "สุนทรภู่ : มหากวีกระฎุมพี" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 8 มิถุนายน 2524 หน้า 13

² กระจายละเอียดยในบทที่ 2

³ George William Skinner. Chinese Society in Thailand. p.111

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์
หน้า 106 - 107

เนื่องจากพืชผัก เช่น น้ำเต้า แดง แผลง พัก ผักคอง ซึ่งเป็นของที่ผลิตขึ้นบริโภคภายใน
 กรอบครัวได้ง่าย ๆ กลับปรากฏว่าขายกันตลาดกันทั่วไป นอกจากนั้นก็มีการจับกุ้ง ปลา
 เพื่อขายโดยเฉพาะ มีการปลูกแตงโม หุเรียม และผลไม้อื่น ๆ ไว้ขายด้วย¹ แม้กระทั่ง
 รัฐบาลเองก็ไ้ลงมาประกอบธุรกิจเพื่อเอ็งกำไรด้วยเหมือนกัน ตัวอย่างที่ดียิ่งก็คือการลงทุน
 ปลูกอ้อยเพื่อผลิตน้ำตาล ทำโรงงานน้ำตาลทรายหลวงดังที่ไ้กล่าวมาแล้วข้างต้น

องค์ประกอบที่มีส่วนผลักดันให้การผลิตเพื่อตลาดขยายตัว ไ้แก่

1. ความหลากหลายของตลาดภายใน
2. การขยายตัวของการค้ากับต่างประเทศ
3. การแพร่สะพัดของเงินตรา
4. การจ้างแรงงานและการเกณฑ์แรงงาน

1. ความหลากหลายของตลาดภายใน จอห์น ครอฟอร์ด (John Crawford)
 นักการทูตชาวอังกฤษที่เข้ามาในเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวถึงการค้าภายในของ
 เบื้องไทยในสมัยนั้นว่าในลำคลองเมืองแน่นไปด้วยเรือที่บรรทุกข้าว เกลือ ผ้าฝ้าย ปลาแห้ง
 น้ำมัน (เข้าใจว่าน้ำมันมะพร้าว) สีส้อมผ้า ฯลฯ เรขายอยู่ทั่วไป² เซอร์ จอห์น เบาริง
 (Sir John Bowring) ชาวอังกฤษที่ไ้เข้ามาในเมืองไทยในสมัยนั้นพูดถึงความคับคั่ง
 ใหญ่โตของตลาดเมืองไทยว่าเรือแพค้าขายตามสองฝั่งแม่น้ำเรียงรายกันยาวเป็นจำนวน
 หลายไมล์³ ซึ่งต่างจากตลาดการค้าในสมัยอยุธยาที่เป็นก๊อกรเล็ก ๆ ไม่สามารถสร้าง

¹พระสุนทรโวหาร นิราศของสุนทรภู หน้า 204, 277, 344, 349

²John Crawford. Journal of an Embassy to the Courts of Siam
 and Cochin China. p. 117

³Sir John Bowring. Kingdom and People of Siam Vol. I. p. 85

ความมั่งคั่งได้¹ หลักฐานที่สามารถแสดงให้เห็นถึงความเติบโตของตลาดได้อีกที่สุดเท่าที่
มีอยู่ก็จากบันทึกของสามัญชนทั่วไป ซึ่งสอดแทรกอยู่ในวรรณกรรมร้อยกรองเรื่องต่าง ๆ
ถึงเช่น เสด็จเรื่องขุนช้างขุนแผน มีการกล่าวถึงตลาดไว้หลายตอน เช่น ตอนพลายงาม
ชมตลาดเมืองพิหาร ว่า

.....	เข้าในย่านตลาดก็แลชม
มีเหล่าร้านขายผ้ามีหน้าถึง	สายสุหรักมัดทั้งทั้งผ้าไหม
ร้านถั่วขามรามไหมมีอุคม	สะสมสินค้าสารพัด
สิ่งของทองเหลืองทั้งเครื่องแก้ว	เป็นทองแดงคนผู้ดูแออัด ²

วรรณกรรมสามัญชนที่เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของตลาดที่เด่นที่สุด
ก็คือ วรรณกรรมของสุนทรภู่ โดยที่สุนทรภู่เป็นคนที่มีโอกาสเดินทางท่องเที่ยวไปหลาย
ต่อหลายแห่ง และได้บันทึกสิ่งที่พบเห็นไว้ในรูปของนิราศ เช่น นิราศเมืองแกลง นิราศ
พระบาท นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศเป็องเพชร นิราศพระปฐม นิราศภูเขาทอง เป็นต้น จาก
นิราศเหล่านี้จะมีการกล่าวถึงตลาดไว้อย่างมากมาย เมืองทุกเมืองจะมีตลาด รวมไปถึง
ละแวกต่าง ๆ ก็จะมีตลาดสำหรับซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าปรากฏภาคพื้นทั่วไป ถึงเช่น
นิราศเมืองแกลง สุนทรภู่ได้บรรยายความแออัดของร้านค้า และความหลากหลายของสินค้า
ในตลาดบางตลาดสร้อยไว้ว่า

¹ เกอ ลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร

หน้า 314, 317

² กรมศิลปากร เสด็จเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 632 - 633

.....	เที่ยวชำเคื่องแลชมตลาดเรียง
เห็นสองแถวแนวนนถนนสะพรั่ง	บ้างยืนบ้างนั่งร้านประสาธเสียด
ดูรูปร่างนางบรรดาแม่ค้าเคียง	เห็นเกลี้ยงเกลี้ยงกลองแก้งเป็นอย่างกลาง
ชายหอยแครงแมงภูกับปูม้า	หมึกแมงดาหอยครองรองกระดาง
พวกเจ๊กจีนสินค้าเอามาวาง	มะเขือคางแพะเผือกผักกาดคอง
ที่ชายผ้าหน้าดั่งก็เบิกโถง	ล้วนเบียดโป่งหญิงชายมาจ่ายของ
สักยี่สิบหยิบออกเป็นกอบกอง	พี่เที่ยวท่องทัศนาจนสายัณห์ ¹

ในนิราศพระปฐม สุนทรภู์บรรยายภาพคลองบางกอกน้อย ว่า

ดูข้าวแพะของชนของชาย	ที่เรือพายขึ้นล่องเป็นของสวน
ท่าเรือทุนเรือทอดจอกเป็นพรวน	ตลาดควนจันจิกออกอึกแอ
ทั้งสองแถวแจวไปมิไกรตลอด	ต้องเจียวลอคหลีกกล้วยฉาบแฉ
ทั้งไทยจีนฝรั่งแจกแปลกแปลกแฉ	พวกชาวแฉสารพันจะบรรจง
ขายเครื่องแก้วเครื่องทองของทั้งหลาย	ทั้งผ้าลายม่วงแพรและระหว
เสื้อกร - เป้าขาวม้าผ้าสะบ	ที่รูปทรงส้าอาจเป็นช่างเย็บ
ล้วนสาวสาวน้อยน้อยนั่งรอยเข็ม	ฝีมือเม้มมิดเม้นไม่เห็นตะเข็บ ²

นิราศของสุนทรภู์แสดงให้เห็นว่านอกจากตลาดจะอยู่ในเมืองแล้ว ก็ยังมีตลาดตาม
 ละแวกหมู่บ้าน หรือแม้กระทั่งตามทางสัญจรนอกหมู่บ้าน ดังนิราศพระบาทที่ว่า "บางชายของ
 สองข้างคามทางป่า"³ นอกจากนั้นสินค้าที่นำจะผลิตขึ้นเองในครอบครัวก็มีการวางขาย

¹ พระสุนทรโวหาร นิราศของสุนทรภู์ หน้า 10

² ก. หน้า 167

³ ก. หน้า 41

ทั่วไปในตลาด อาทิเช่น หมาก พืช เครื่องใช้ไม้สอยอื่น ๆ¹ ยิ่งกว่านั้นปริมาณของสินค้าที่ขายก็มีจำนวนมาก ดังที่สุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศเมืองเพชรว่า

ถึงแม่กลองสองฝั่งเขากังบ้าน	นำสำราญเรือนเร็วดูเหลือหลาย
บ้างย่างปลาเค็มเคียงคูเวียงราย	ดูขุนวายวิ่งไขว่กันพักน้อย
ขายสำเร็จเปิดโกดังไข่พอก	กระเบนกระบองปลาทุ้งปูหอย
ลูกกำรับนับกันเป็นพันร้อย	ปลาเล็กน้อยขมงโกรยโกยกระบุง
นางแม่กำปลาเค็มก็เค็มสวย	กำไรรวรวมประจบจนกรบุง
บ้างเห็บทองป่องปูยู่ยู่ยู่ยู่	ต่างบำรุงรูปร่างสาอองตา ²

เห็นได้ว่าสินค้าที่จำหน่ายในตลาดมิใช่เพียงสินค้าฟุ่มเฟือยและสิ่งของที่เป็นส่วนเกินจากการบริโภคภายในครอบครัวเท่านั้น แต่เป็นสินค้าที่ผลิตเพื่อขายให้แก่ผู้ที่ประกอบอาชีพอย่างอื่นหรือผลิตเพื่อขายโดยเฉพาะ เนื่องจากปริมาณที่ขายมีเป็นร้อยเป็นพัน จุดมุ่งหมายการผลิตจึงเป็นการผลิตเพื่อตลาดและหวังผลกำไรเป็นสำคัญ ความเฟื่องฟูของตลาดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำให้รัฐบาลเก็บภาษีตลาดได้ถึงปีละ 100,000 บาท และเก็บภาษีแพรรันค้าได้ถึงปีละ 150,000 บาท³

2. การขยายตัวของการค้ากับต่างประเทศ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นช่วงที่ยุโรปเริ่มปลอดจากสงคราม และมีการปฏิวัติอุตสาหกรรมกับทั่วไป จึงได้หันมาให้ความสนใจในเรื่องการค้าระหว่างประเทศอย่างขนานใหญ่ ในขณะที่เดียวกันสงครามระหว่างไทยกับพม่า

¹พระสุนทรโวหาร นิราศของสุนทรภู่ หน้า 83, 99

²ก. หน้า 91

³มงเซญอร์ ปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร

ก็เริ่มน้อยลงทุกที บ้านเมืองก็รุ่งเรือง ประชาชนก็มีความสุขมั่งคั่งขึ้นตามลำดับ¹ ทำให้บรรยาการทางการค้าระหว่างประเทศของไทยเริ่มแจ่มใสขึ้น

การหลั่งไหลเข้าสู่เมืองไทยของชาวจีนเป็นแรงผลักดันให้การค้าทั้งภายใน และกับต่างประเทศขยายตัวได้เป็นอย่างดี² ประกอบกับพระมหากษัตริย์ในราชจักรีวงศ์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ต่างก็สนับสนุนการค้าอย่างดียิ่ง³ ในสมัยรัชกาลที่ 1 กำไรจากการค้ากับต่างประเทศเป็นรายได้ที่สำคัญของรัฐทีเดียว⁴ รัชกาลที่ 2 ก็เช่นเดียวกับพระราชบิดา ทรงสนับสนุนการค้าขายและการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีน พระองค์ทรงเป็นพระโอรสในกิจการค้าขายด้วยพระองค์เองอย่างแข็งขัน ในสมัยที่ทรงเป็นรัชทายาทอยู่ในรัชกาลที่ 1 นั้น พระองค์ทรงมีเรือสำเภาส่วนตัวพระองค์หลายลำ และในบางครั้งทรงควบคุมการตระเตรียมสินค้าลงเรือด้วยพระองค์เอง⁵ ส่วนรัชกาลที่ 3 นั้นก็สนพระทัยในการค้ากับต่างประเทศเป็นอันมาก ในสมัยที่ยังทรงดำรงกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ก็ดำเนินการค้าด้วยพระองค์เองจนถูกพระราชบิดาล้อว่า "เจ้าสัว"⁶ ยิ่งกว่านั้นภายหลังที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ก็มีกองเรือพาณิชย์ประกอบด้วยเรือแบบยุโรปถึง 11 - 13 ลำ⁷

¹ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 209

² เชาวดี จงประเสริฐ "บทบาทของชาวจีนทางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์" มศว ปทุมวัน ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 กุมภาพันธ์ 2524 หน้า 97 - 98

³ George William Skinner. Chinese Society in Thailand, p. 82

⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 หน้า 306 - 307

⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1180 เล่มที่ 5 และสืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย แปลโดย กาญจณี ละอองศรี หน้า 161 - 162

⁶ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ล.ค. หน้า 274

⁷ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า หน้า 263

การค้ากับต่างประเทศเฟื่องฟูมากถึงขนาดปรากฏว่ามีเรือสินค้ารอบ ๆ ปรากฏว่าทำการค้าขายไม้ซากสายตลอดทั้งปี¹ เมื่อจอห์น ครอฟอร์ด เข้ามาเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ 2 เขานับสำเภาที่ทำการค้ากับต่างประเทศซึ่งจอดอยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งขนาดใหญ่ ขนาดเล็กมีถึง 70 ลำ² ซึ่งสำเภาเหล่านี้มีระวางน้ำตั้งแต่ 100 ตัน ไปจนถึง 1,000 ตัน³ และจำนวนสำเภาซึ่งเดินทางค้าขายระหว่างราชอาณาจักรสยามกับประเทศต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้นมีทั้งหมดประมาณ 200 ลำ⁴ และเพิ่มเป็น 300 ลำ ในสมัยรัชกาลที่ 3⁵

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้การค้ากับจีนได้เฟื่องฟูถึงขีดสุด⁶ การค้าในรูปของคณะทูตส่งเครื่องบรรณาการได้มีความถี่มากกว่ายุคสมัยใด⁷ แม้จักรพรรดิจีนจะมีพระบรมราชโองการว่าไทยควรส่งเครื่องบรรณาการ 3 ปีต่อครั้ง แต่ไทยก็ยังส่งเครื่องราช

¹ John F. Cady. Southeast Asia : its historical development. p. 331

² John Crawford. Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China. p. 106

³ จอห์น ครอฟอร์ด เอกสารของครอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษมณีกิจ หน้า 108

⁴ John Crawford. op. cit. p. 415

⁵ เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2398 หน้า 62

⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "สุนทรภู่ : มหากวีกระฎุมพี" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 8 หน้า 12

⁷ สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย แปลโดย กาญจนา ละอองศรี หน้า 161

บรรณาการไปเกือบทุกปี¹ ในขณะที่เดียวกันเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ครองความเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุดในภาคพื้นทะเลจีนตอนใต้ สินค้าจากคาบสมุทรมลายู อินเดีย กัมพูชา มณีลา และกินแดนใกล้เคียงอื่น ๆ จะรวบรวมส่งมายังกรุงเทพฯ หลังจากนั้นจึงส่งไปยังจีน และญี่ปุ่น ในทางองเดียวกันสินค้าจากจีนและญี่ปุ่นจะถูกส่งมายังกรุงเทพฯ ก่อน แล้วจึงนำไปจำหน่ายในประเทศต่าง ๆ ต่อไป² บรรดาท่าเรือต่าง ๆ ทางตอนใต้ของจีนนั้น ไม่มีท่าเรือแห่งใดที่มีเรือสำเภาของชาวจีนจอดอยู่มากเท่ากรุงเทพฯ เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต (Edmund Roberts) นักการทูตชาวอเมริกันที่เข้ามาเจรจาเรื่องการค้าในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้แสดงความประหลาดใจอย่างยิ่งเมื่อเขาเห็นเรือสำเภาจีนจอดอยู่เป็นแถวยาวมากกว่า 2 ไมล์ในแม่น้ำเจ้าพระยา³

สำหรับการค้ากับประเทศตะวันตกนั้นมีอยู่บ้างแต่ไม่เฟื่องฟูนัก ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีเพียงโปรตุเกสเท่านั้นที่ส่งทูตเข้ามาเจรจาเพื่อทำสัญญาการค้า เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 2 อังกฤษได้แสดงความสนใจอย่างจริงจังที่จะเข้ามาทำสัญญาค้าขายกับไทย นาควิส เฮสติง ผู้สำเร็จราชการอินเดียได้ส่งจอห์น ครอฟอร์ด เป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและการค้า ถึงแม้ว่าการเจรจารั้งนั้นจะล้มเหลวลงก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าหลังจากที่ครอฟอร์ดกลับมาก็มีเรือพ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายมากขึ้น⁴ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งอังกฤษ และอเมริกาก็แสดงความกระตือรือร้นที่จะค้าขายกับไทยในระบบสนธิสัญญา ในปี

¹ สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย
แปลโดย กาญจนา ละอองศรี หน้า 148 - 149

² James C. Ingram. Economic Change in Thailand, p. 26

³ สืบแสง พรหมบุญ ล.ก. หน้า 164

⁴ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 167

พ.ศ. 2369 เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) ทูตอังกฤษก็สามารถทำสนธิสัญญา
พันธมิตรมิตรภาพและพาณิชย์กับไทยได้¹ และต่อมาในปี พ.ศ. 2376 ทูตอเมริกันชื่อ
เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต (Edmund Roberts) ก็สามารถทำสนธิสัญญาการค้ากับไทยเป็น
ผลสำเร็จ² ถึงแม้ว่าสนธิสัญญาดังกล่าวจะไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาลอังกฤษ และอเมริกา
นักก็ตาม หลังจากนั้นพ่อค้าอังกฤษ และอเมริกันก็เข้ามาค้าขายกับไทยมากขึ้น ในปี
พ.ศ. 2385 ปรากฏว่ามีเรือสินค้าเข้ามาค้าขายถึง 55 ลำ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นของชาว
อังกฤษ³

3. การแพร่สะพัดของเงินตรา สิ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กับการเฟื่องฟูของการค้า
ก็คือ การแพร่สะพัดของเงินตรา การค้าแบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้า (Barter
System) ไม่เพียงพอที่จะทำให้การซื้อขายเกิดความคล่องตัวได้ ความต้องการใช้เงิน
เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนก็ทวีมากขึ้นตามลำดับ ใพรส่วนใหญ่นิยมที่จะจ่ายเงิน
ให้แก่รัฐแทนการเข้าเวรปีละ 4 เดือน ในระบบการเกณฑ์แรงงาน⁴ ในทำนองเดียวกัน
ใพรที่ถูกเกณฑ์ส่วยประเภทต่าง ๆ ก็มักจะส่งเงินเข้ามาแทนสิ่งของ⁵ ในขณะที่รัฐบาลก็

¹ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 เลขที่ 6

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 1 หน้า 128

³ วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต
หน้า 258

⁴ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองของประเทศสยาม
แต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 15

⁵ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 43 ;
จ.ศ. 1206 เลขที่ 73, 99, 123 จ.ศ. 1208 เลขที่ 90 และ จ.ศ. 1212
เลขที่ 193

เปิดโอกาสให้เสียเงินแทนได้¹ การค้าสำเภาของรัฐบาลก็อาศัยสินค้าจากการซื้อแทน การเกณฑ์มาก สินค้าของรัฐบาลที่ไม่ใช่ส่วย หรือภาษีมีจำนวนถึง 58 เปอร์เซ็นต์² สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่าการใช้เงินตราในระบบการค้า และชีวิตประจำวันของราษฎรได้ขยายออกมากขึ้น ความต้องการใช้เงินตรานี้มากจนส่งผลให้เบี้ยขาดตลาด ทำให้เบี้ยขึ้นราคาจาก 800 เบี้ย ต่อ 1 เฟื้อง³ เป็น 300 เบี้ย ต่อ 1 เฟื้อง และถึง 200 เบี้ย ต่อ 1 เฟื้อง ในเทศกาลตรุษหรือสราห⁴ นอกจากนั้นความต้องการใช้เงินตราในการซื้อขายแลกเปลี่ยนทำให้การลักลอบทำเงินปลอมกันทั่วไป แม้ทางราชการจะจับได้และลงโทษกันไปอย่างมากมาย แต่ก็ยังปรากฏว่ามีการฝ่าฝืนนทางราชการต้องตั้งรางวัลนำจับ⁵

4. การวางแผนงานแทนระบบการเกณฑ์แรงงาน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ระบบแรงงานเกณฑ์เริ่มเสื่อมลง การจ้างแรงงานได้มีความสำคัญต่อการผลิตมากขึ้นตามลำดับ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าไพร่จะยอมเสียเงินค่าราชการแทนการเข้าเวรเป็นส่วนใหญ่

¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 72 และ 7.ศ. 1183 เลขที่ 3

² สุวิทย์ ชีรภาสวัฑ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน - ร.3 หน้า 73

³ Hong Lysa. The Evolution of Thai Economy in The Early Bangkok. p. VIII

⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 276 - 277

⁵ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1206 เลขที่ 17
จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 126, 162 จ.ศ. 1206 เลขที่ 17, 155
และ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 219 - 224

ส่งเงินแทนส่วยมากขึ้น นอกจากนั้นในการเกณฑ์แรงงานกรณีพิเศษไพร่ก็จะจ่ายเงินให้ทางราชการไปจ้างคนอื่นแทนการถูกเกณฑ์¹ กิจกรรมต่าง ๆ ของรัฐที่เคยใช้ระบบการเกณฑ์แรงงานก็ได้หันมาจ้างแรงงานมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการขุดคลอง สร้างป้อม สร้างเจดีย์ ซ่อมแซมวัด และอื่น ๆ² ส่วนวิสาหกิจใหม่ ๆ เช่น การทำสวนอ้อย การทำอุตสาหกรรมน้ำตาลก็ใช้วิธีการจ้างทั้งหมดโดยไม่ใช้การเกณฑ์เลย ตั้งแต่การจัดซื้อข่อยอ้อยไปปลูก การขุดร่อง ขุดหลุม ปลูก กลบหลุม ดูแลรักษา ทำโรงหีบอ้อย จนกระทั่งออกมาเป็นน้ำตาล³ หรืออุตสาหกรรมเหมืองแร่ก็บุกของรัฐก็ใช้วิธีการจ้างเช่นเดียวกัน⁴ เจมส์ โลว์ (James Low) ซึ่งเป็นทูตอังกฤษเข้ามายังเบืองนครศรีธรรมราช ในปี พ.ศ. 2367 ได้บันทึกเกี่ยวกับการจ้างแรงงานไว้ว่า "ในขณะนั้นท่านเจ้าเมืองได้จ้างคนจำนวน 1,000 คน สร้างเรือหลายลำโดยจ่ายเงินให้เหมือน ๆ กัน และว่าจ้างงานอื่น ๆ"⁵

จากปรากฏการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นเครื่องชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าเศรษฐกิจของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เริ่มมีแนวโน้มที่จะเข้าสู่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมแล้ว อย่างไรก็ตาม ลักษณะเศรษฐกิจทุนนิยมก็ยังอยู่ในพื้นที่จำกัด ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ยังไม่สามารถสันค่อนเศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพของหมู่บ้านชนบทได้มากนัก รูปแบบของเศรษฐกิจ

¹ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 191

² หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 15 และไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 11, 12

³ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 5, 18 จ.ศ. 1201 เลขที่ 9, 19

⁴ หอสมุดแห่งชาติ จกหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1188 เลขที่ 17

⁵ เจมส์ โลว์ จกบายเหตุเจมส์โลว์ แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ หน้า 83

แบบเลี้ยงตัวเองยังคงอยู่ควบคู่กับชนบทไทยมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 จนกระทั่งได้มีการเร่งพัฒนาเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมารูปแบบของชนบทไทยจึงค่อย ๆ เปลี่ยนไป

เนกนิคมการผลิต

ในขณะที่ยุโรปมีการปฏิวัติอุตสาหกรรม พัฒนาการผลิตก้าวหน้าไปอย่างมากมาย แต่การผลิตในเมืองไทยไม่ว่าจะเป็นภาคเกษตรกรรม อุตสาหกรรม หรือพาณิชยกรรมยังคงใช้วิธีการที่ค่อนข้างจะล้าหลังอยู่มาก เครื่องมือที่ใช้ในการผลิตยังไม่ได้รับการพัฒนาเท่าใดนัก ยังคงเป็นเครื่องมือแบบง่าย ๆ ที่ทำขึ้นเอง หรือทำในละแวกนั้น ๆ เช่น ไร่ กรวด หัก ก็กระตุก กงก็ฉีดยา มีด จอบ เสียม เป็นต้น แรงงานคน และแรงงานสัตว์ เป็นพลังการผลิตที่สำคัญและหาได้ยากกว่าเครื่องมือเครื่องใช้ รูปแบบการผลิตยังคงเหมือนกับบรรพบุรุษซึ่งถ่ายทอดมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และอยู่อย่างโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงนัก การเพิ่มผลผลิตก็ใช้วิธีการขยายพื้นที่เพาะปลูก หรือเพิ่มจำนวนแรงงานทั้งแรงงานคน หรือสัตว์

๑) การทำนาในสมัยนั้นแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ การทำนาหว่าน (Broad casting) และการทำนาดำ (Transplanting) วิธีการทำนาหว่านนับจะเริ่มไถตั้งแต่ราวเดือนเมษายน หรือเดือนพฤษภาคม เมื่อฝนเริ่มตกบ้างทำให้น้ำนอง จึงไถได้เพื่อกลับดินให้ตากแดด หญ้าและวัชพืชก็จะตาย หลังจากนั้นราวเดือนมิถุนายน กรกฎาคม และสิงหาคม ชาวนาก็จะไถอีกครั้งหนึ่งเรียกว่าไถแปร แล้วจึงหว่านเมล็ดข้าวลงไปเสร็จแล้วก็คราดกลบเมล็ดข้าว เมื่อไถน้ำฝนข้าวก็จะงอกขึ้น และใช้เวลาประมาณ

*ดูรายละเอียดใน สุวิทย์ ไพบูลย์ วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 หน้า 79 - 84 และ James C. Ingram. Economic Change in Thailand. p. 11

3 - 6 เดือน ตามเทคนิคของพันธุ์ข้าว ก็สามารถเก็บเกี่ยวได้ ใบการทำนาคำนึงจะต้องทำการเพาะกล้าไว้ในแปลงที่จัดทำไว้โดยเฉพาะก่อน ในขณะที่เดียวกันก็ไถนาที่จะดำไว้ด้วย เมื่อต้นกล้ามีอายุประมาณ 1 เดือน ก็จะถอนกล้าจากแปลงเพาะมาทำการปักดำ หลังจากนั้นก็รอให้ข้าวเจริญเติบโตออกรวงและเก็บเกี่ยวต่อไป การทำนาคำนึงต้องใช้ความประณีตและใช้แรงงานมาก แต่ก็ได้ผลผลิตสูงกว่านาหว่าน ส่วนหลังจากการเกี่ยวแล้ว ชาวนาก็จะนำข้าวซึ่งมักเป็นฟ่อนนามากองไว้ที่ลานนวดใช้ควายเหยียบ หรือจับมัดข้าวฟากลงกับพื้นให้เมล็ดข้าวหล่นออกจากรวง หลังจากนั้นก็นำข้าวในยุ้งฉาง หรือขาย รวมทั้งจ่ายเป็นค่านาแก่รัฐบาลต่อไป

ถึงแม้ว่าการเกษตรกรรมส่วนใหญ่จะอาศัยธรรมชาติเป็นหลักก็ตาม แต่เนื่องจากปริมาณน้ำฝนที่ตกในฤดูฝนมักจะ ไม่สม่ำเสมอทุกปีในภูมิภาคแต่ละแห่งของประเทศ ดังนั้น การชลประทานเพื่อการเกษตรจึงมีความสำคัญต่อการผลิตมาก ถึงแม้จะเป็นการชลประทานแบบง่าย ๆ ก็ตาม การชลประทานเพื่อการเกษตรจะมีวิธีการหลายอย่างแล้วแต่สภาพภูมิประเทศ พื้นที่ที่เป็นหุบเขา หรือแอ่งระหว่างหุบเขา เช่น เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เป็นต้น ซึ่งจะมีลักษณะเป็นทุ่งราบเล็ก ๆ ที่มีความลาดชันมากไม่เรียบเสมอกัน ชาวนาก็จะทำการขุดทำนากั้นน้ำไว้ แล้วขุดคลองเพื่อปล่อยน้ำเข้ามาในนาซึ่งเรียกกันว่า ฝาย (Weir) และเหมือง (Distributary Canal) ซึ่งเป็นวิธีการชลประทานที่ได้กระทำกันมานานแล้ว และยังแพร่หลายอยู่ในปัจจุบันนี้ ส่วนบริเวณที่เป็นที่ราบ เช่น แถบอยุธยา สุพรรณบุรี กรุงเทพฯ สมุทรปราการ เป็นต้น วิธีการชลประทานที่ใช้เพื่อการเกษตรก็คือการขุดคลองส่งน้ำเข้าไปในนา ทั้งคลองขนาดใหญ่ และขนาดเล็ก ทำให้น้ำไหลเข้าไปในนาได้ตามใจชอบ¹

¹ซีเกฮารุ ทานาเบ "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์ไทย" ธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519 หน้า 71 - 73

ในสมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 จะปรากฏว่ามีการขุดคลองอย่างมากมาย เช่น คลองรอบกรุง คลองมหานาค คลองปากลัด คลองสุนัขหอน คลองบางบอน คลองบางขุนาก เป็นต้น ซึ่งขุดทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่น ๆ¹ คลองเหล่านี้ถึงแม้จะเป็นที่ราบกันทั่ว ไปว่าขุดเพื่อวัตถุประสงค์ให้เป็นเส้นทางคมนาคมเป็นหลักก็ตาม แต่เราก็ไม่อาจปฏิเสธว่าจุดมุ่งหมายที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการขุดคลองก็คือ เพื่อการทน้ำเข้านา ถึงแม้รัฐบาลในสมัยนั้นจะไม่ประกาศว่าคลองเหล่านี้ขุดขึ้นเพื่อทน้ำเข้านาก็ตาม เพราะไม่มีความจำเป็นอะไรเลยที่รัฐบาลจะต้องประกาศเช่นนั้น เพื่อถึงดูน้ำหลวง จะเห็นได้ว่าทั้งรัฐบาลและชาวนาก็จะใช้คลองเหล่านี้ในการชลประทานเพื่อการ เกษตร กิ่งทองตราเจ้าพระยาจักรีฯ ให้ปิดกั้นน้ำเพื่อเลี้ยงต้นข้าว กิ่งนี้

...การปิดน้ำเป็นการแผ่นดินการใหญ่สำคัญ ให้เจ้าพระยาพระคลังฯ เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนา ทรวจตราภูแลกำชัยกำชาธาราชากร เจ้าเมือง กรมการ ให้ตั้งใจช่วยรายนทรแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทอง ปิดคลองลงทานบกิน ยกคันคลองบรรจบที่สูง ที่ทำยังไม่แล้วก็ให้เร่งรัดทำ ให้แล้ว ที่แห่งใด ทว่าลใดจะทวงไขน้ำ ปิดน้ำยกคันกันน้ำก็ให้ทำให้ทั่ว ทุกตำบล ให้ผู้ใหญ่แยกไปตรวจตราดูทุกหน้าที และบักคนน้ำก็เคลื่อนลด อยู่แล้ว ถ้าการปิดน้ำช้าไป น้ำในคลองน่าจะไหลออกเสีย ให้เร่งรีบ ทำให้โดยเร็ว ทำให้มั่นคง ชั่งน้ำในท้องนาไว้ให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยง ต้นข้าวอยู่กว่ารวงจะสุก²

¹ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์สมัย รัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 หน้า 153 - 154

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 126

คลองที่ทำการปิดเก็บกักน้ำในครั้งนั้นเท่าที่พบในท้องตรานับมี 35 คลอง เข้าใจว่าคงจะมีมากกว่านี้แต่ไม่ได้กล่าวถึง หลังจากปิดคลองแล้วก็จะมีการขุดรวมน้ำเพื่อส่งน้ำเข้านาอีกทอดหนึ่ง¹

ในการผลิตภาคอุตสาหกรรมก็ยังใช้เทคนิค หรือวิธีการที่ล้าหลังมาก ในการผลิตอุตสาหกรรมพื้นบ้านนั้นก็ใช้มือในการผลิตเป็นส่วนใหญ่ เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตก็เป็นเครื่องมือง่าย ๆ ที่ผลิตขึ้นเอง เช่น หูกทอผ้า ก็ มีดเหลาตอกเพื่อสานตะกร้า กระบุง สິ้วสำหรับแกะ เหล้านี้เป็นต้น แม้แต่อุตสาหกรรมน้ำตาลก็ยังใช้เทคนิคง่าย ๆ ใช้ควายเป็นแรงงานหลัก² (ในโรงงานผลิตน้ำตาลของรัฐบาลก็จะมีการซื้อควายมาเป็นแรงงานผลิตเช่นกัน³) สังฆราชปาลเลอกัวซ์ ได้เล่าถึงวิธีการผลิตน้ำตาลไว้ว่า

...ที่ริมฝั่งแม่น้ำ เราจะเห็นพื้นกองพะเนินเห็นทีก 2 - 3 กอง สูงถึง 10 - 15 เมตร ใกล้เคียง ๆ กองนั้นจะมีโรงหลังคากลม มีควาย 2 ตัว คึงควานลูกหีบทำด้วยไม้แข็งสองลูกให้หมุนขบกันเพื่อบดลำอ้อย น้ำอ้อยไหลลง ในบ่อซีเมนต์ ด้านหลังโรงหีบก่อเป็นเตาอิฐรูปรางคล้ายกับหอคอย ชั้นบนของเตานี้มีแท่งเหล็กใหญ่ขวางอยู่ 3 ท่อน เป็นที่ตั้งหม้อขนาดมหึมา 3 หม้อ เชื่อมถึงกันด้วยการโบกปูน เมื่อสุ่มไฟแรงแล้วเคียนน้ำอ้อยในหม้อน้ำ เหล้าจนจวง แล้วเทลงในกรวยหินเหนียวและ ๆ ได้น้ำตาลซึ่งค่อนข้างขาวมาก การเคียนน้ำตาลแรงกับของของมันอีกครั้งหนึ่งก็ยังได้น้ำตาลอีกเป็นจำนวนมาก...⁴

¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 126

² พระสุนทรโวหาร นิราศของสุนทรภู์ หน้า 374

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1205 เลขที่ 135

⁴ มงเซญเอร์ปาลเลอกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร

ส่วนอุตสาหกรรมเหมืองแร่คิงบุก การขุดแร่ก็นำใช้แรงงานคนในการขุด เมื่อได้แร่แล้วก็นำแร่ไปถลุง วิธีการถลุงแร่ก็นำเอาถลุงสูงประมาณ 3 ฟุต ส่วนบนสุดมีเส้นผ่าศูนย์กลางฟุตครึ่ง มีชั้นสินแร่และถ่านไม้หลายชั้นสลับกันนำใส่เข้าไปในเตาและสูบลม เขาไปไม่หยุดหย่อนระหว่างเวลา 4 วัน 3 คืน หลังจากนั้นคิงบุกก็จะเริ่มไหลออกมาเล็กน้อย ใส่ถ่านหินเข้าไปในไฟอีก 4 ครั้ง จนคิงบุกทั้งหมดยกขึ้นดูออกมา¹

ในการผลิตภาคพาณิชยกรรม (การเคลื่อนย้ายสิ่งของหรือสินค้าจากที่หนึ่งไปอยู่ที่อื่น) ก็จะขนย้ายสินค้าจากผู้ผลิตไปสู่ผู้บริโภคภายในประเทศด้วยเรือเล็ก ๆ เรือขายไปตามแม่น้ำลำคลอง หรือนำไปขายในตลาดที่มีชุมชนหนาแน่นที่ประกอบอาชีพอื่น ๆ ไม่มีเวลาผลิตสำหรับตนบริโภค นอกจากนั้นก็มีการเคลื่อนย้ายสินค้าจากภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศส่งเข้ามารวมกันในเมืองหลวง หลังจากนั้นก็จะส่งไปจำหน่ายยังประเทศต่าง ๆ ด้วยเรือสำเภา หรือเรือสินค้าแบบยุโรปอีกครั้งหนึ่ง การเพิ่มปริมาณการผลิตในภาคพาณิชยกรรมก็อาศัยการเพิ่มแรงงานคน หรือเพิ่มจำนวนเรือ ยกเว้นการขนย้ายสินค้านี้ระหว่างประเทศที่มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของเรือจากสำเภาเป็นกำปั่นแบบยุโรปในสมัยรัชกาลที่ 3²

¹ เจมส์ โลว์ จดหมายเหตุเจมส์โลว์ แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์
หน้า 38 - 39

² ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 หน้า 194

ความสัมพันธ์ในการผลิต

1. การสร้างผลผลิต

ในการผลิตโดยทั่วไปจะต้องประกอบด้วยปัจจัยการผลิต 4 ประการ คือ ที่ดิน (land) แรงงาน (labour) ทุน (Capital goods) และผู้ประกอบการ (entrepreneur)¹ การผลิตในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นจะมีผู้เข้าไปเกี่ยวข้องกับ คือ เป็นเจ้าของ ความคุม หรือดำเนินการกับปัจจัยการผลิตทั้งต่อไปนี้

1.1 ที่ดิน ในทางทฤษฎีที่ดินทุกตารางนิ้วในพระราชอาณาจักรเป็นของพระมหากษัตริย์โดยการตรากฎหมายประกาศให้ราษฎรทราบว่า "ที่ดินแว่นแคว้นกรุงเทพมหานครหรืออยุธยาหรือลพบุรีหรือรัตนราชธานีบุรีรมย์ เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัวหากให้ราษฎรทั้งหลายเป็นเจ้าของดินอยู่ จะได้เป็นที่ของราษฎรหามีได้" และ "ที่ดินนอกเมืองหลวงอันเป็นแว่นแคว้นกรุงศรีอยุธยา ไร่ที่ของราษฎรอภัยให้ซื้อขายแก่กัน"² คำที่เรียกพระมหากษัตริย์ว่าพระเจ้าแผ่นดินก็หมายถึงว่าเป็นเจ้าของแผ่นดินในราชอาณาจักรทั้งหมด³ ที่ดินของพระมหากษัตริย์เหล่านี้พระองค์จะแบ่งให้ราษฎร พระสงฆ์ ขุนนาง และเจ้านาย นำไปสร้างประโยชน์ตั้งแต่คนละ 5 ไร่ ไปจนถึง 100,000 ไร่ ตามยศฐาบรรดาศักดิ์ และความสำคัญของบุคคลนั้นแก่องค์พระมหากษัตริย์*

¹ อัมพร วิจิตรพันธ์ หลักเศรษฐศาสตร์ หน้า 37

² กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 115 และ 117

³ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 31

* ดูรายละเอียดในภาคผนวก

ในทางปฏิบัติจริงนั้นผู้ที่ได้รับพระราชทานศักดินาระดับต่าง ๆ ก็ไม่สามารถถือครองที่ดิน และสร้างผลประโยชน์เต็มจำนวนตามศักดินาที่ได้รับพระราชทาน¹ ทั้งนี้เนื่องจากแรงงานในยุคนั้นมีจำกัดเกินไปไม่ได้อย่างยิ่งที่พระมหากษัตริย์จะสามารถสร้างผลประโยชน์บนพื้นที่ถึง 100,000 ไร่ หรือเจ้าพระยามหา 10,000 ก็ไม่สามารถสร้างผลประโยชน์บนพื้นที่ถึง 10,000 ไร่ แม้จะมีไพร่สมในสังกัดก็ตาม หรือถ้าหากจะให้เขาเช่าก็ย่อมเลือกเช่าที่ดินที่มีการพัฒนาแล้วพอสมควร พระยามหา 10,000 หรือขุนนาง พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีศักดินามาก ๆ ก็คงไม่สามารถเกณฑ์ไพร่ทำการหักล้างทางพงโคถึงตามจำนวนศักดินา แม้แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 หลวงวิจิตรวาทกิจได้รับพระบรมราชานุญาตให้เลือกถือครองที่ดินนอกพระนครได้ตามที่ต้องการก็ขอพระราชทานเพียง 4 ไร่เท่านั้น เนื่องจากไม่สามารถสร้างผลประโยชน์บนพื้นที่มากกว่านี้ถึงวันไปมากเมื่อไม่สามารถทำประโยชน์ได้อีกหนอยกกลายเป็นป่า² อย่างไรก็ตามปริมาณที่ดินที่แต่ละคนถือครองอยู่ก็มักจะลดหลั่นกันตามศักดินาอยู่นั่นเอง

การสร้างผลประโยชน์และการถือครองที่ดินนั้น หากที่ดินนั้นเป็นที่ที่มีการสร้างหรือพัฒนาแล้ว และปีเจ้าของครองอยู่ก็จะต้องได้ค่าด้วยการซื้อ ถึงแม้กฎหมายไม่ให้ซื้อก็ตาม³ ส่วนที่ดินที่ยังรกร้างว่างเปล่าอยู่ไม่มีเจ้าของ ผู้ที่ปรารถนาจะจับจองที่ดินไม่ ขุดต่อ แปลงให้เป็นเรือสวนไร่นาที่บ่มเพาะได้โดยไปแจ้งให้เจ้าหน้าที่ออกโฉนดหนังสือสำคัญให้ไว้เป็นหลักฐาน⁴ ส่วนชาวจีนที่ไม่มีศักดินานั้นก็

¹ ร้อยเอก สมุทรวณิช ศักดินากับการพัฒนาของสังคมไทย หน้า 69

² Hong Lysa The Evolution of Thai Economy in The Early Bangkok Period. p. 37

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 100 และกฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 120 - 124 และขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 12

⁴ ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 11

จะใช้วิธีการเช่าที่ดินทำการผลิต¹ และอาจจะซื้อ หรือจับจองกันสร้างหักล้างทางป่า
เอาได้เนื่องจากรัฐบาลมีนโยบายสนับสนุนให้ราษฎรเช่าจับจองที่ดินทำประโยชน์อยู่แล้ว
ดังกฎหมายพระอัยการกระษัตริย์ มาตรา 63 ที่ว่า "อนึ่งป่าคงทุ่งว่างร้างเห
หาอยู่หากินมิได้ และผู้ใดชักชวนราษฎรให้เขาทำมาหากิน เอาส่วยสาอากรขึ้น
พระคลังเป็นลตุ² ก่อให้บำเหน็จรางวัลแก่เจ้านายที่ในราชการผู้ชักชวนส่งเสริมให้
ราษฎรเช่าจับจองทำมาหากิน ส่วนผู้ที่เข้าไปทำมาหากินในที่ ๆ วางแปลาก็จะไ้รับ
การยกเว้นภาษีให้ 1 ปี ดังที่กฎหมายระบุไว้ว่า "อนึ่งคนนอกเมืองขำรุกอยู่นานก็ไ้
แลมันผู้หนึ่งลอมเอาที่นั้นเป็นไร เป็นสวนนั้น ๆ ไ้ปลูกต้นไม้สรรพอะยะมานในที่นั้นไว้
ให้ดอกออกอรไวแก่มันปีหนึ่ง พันกว่านั้นเป็นอากรหลวงแล"³

การควบคุมการถือครองที่ดิน และการสร้างประโยชน์บนที่ดินจะมีข้าราชการ
ระดับต่าง ๆ ซึ่งเป็นเสนาบดีพระเถร พระภิกษุของพระมหากษัตริย์เป็นผู้ควบคุมโดยมี
ขนาดความรับผิดชอบจากน้อยลดทั้นกันลงไป เจ้าพระยาจักรี สมุหนายก ควบคุม
ดูแลหัวเมืองเหนือทั้งหก เจ้าพระยามหาเสนา สมุหกลาโหม ควบคุมดูแลหัวเมือง
ใต้ทั้งหก เจ้าพระยาพระคลังควบคุมดูแลหัวเมืองในภาคตะวันออก ระดับต่อมา
เจ้าเมือง กรมการเมืองควบคุมดูแลที่ดินในเขตเมือง หมิ่นแหวง (นายอำเภอ)
ก็ดูแลที่ดินในเขตแหวง (อำเภอ) พัน (กำนัน) ก็ดูแลที่ดินในเขตตำบล และผู้ใหญ่
บ้านดูแลที่ดินในเขตหมู่บ้าน การจับจองสร้างประโยชน์บนที่ดินทุกแห่งในราชอาณาจักร
จะต้องแจ้งให้เจ้านายได้รับรู้เพื่อจะได้จัดทำโฉนดไว้เป็นหลักฐานการดำเนินการ

¹หอสมุดแห่งชาติ กฎหมายเหตุการณ์ที่ 3 ว.ก. 1207 เลขที่ 296

²กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 หน้า 154

³กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 117

สะดวกต่อการเก็บภาษี ผู้ที่จับจองสร้างประโยชน์บนที่ดินโดยใบแจ้งต่อเจ้าพนักงานของ
รัฐจะต้องมีความผิด¹ ส่วนที่ดินที่ได้วัดหาโฉนดแล้วก็ต้องร่างผลประโยชน์ทุกปี
ไม่เช่นนั้นก็จะถูกเวนคืนโดยผู้ทำหน้าที่ประเมินค่าทรัพย์สิน ทั้งท้องถิ่นทั้งหัวเมืองในปี พ.ศ. 2354
ว่า "ถ้าชาหลวง กรมการผูกพันรังวัดนาโคมีโฉนดตราแดงแล้วนั้น ถ้าไปทำนานั้น
ต่อไป ก็ให้เอาเวลานั้นมอบเวนมอกแก่กานันเสนา ให้บอกกรมนากรุงเทพฯ เพื่อเทกกาล
ทำนาเสนาจะได้ให้ผู้นั้นทำต่อไป"² พระมหากษัตริย์พยายามที่จะให้ที่ดินในราชอาณาจักร
ได้รับการพัฒนาสร้างประโยชน์ให้มากที่สุด รัฐ (พระมหากษัตริย์) ให้กำลังใจ
แก่ราษฎรผู้เข้าไปจับจองทำไร่ทำนา คำว่าไร่ทำนาโดยยกเวนภาษีปีแรกให้อีกทั้ง
ให้บำเหน็จแก่ข้าราชการผู้ชักชวนสนับสนุนให้ราษฎรเข้าไปจับจอง ไร่ทำนาทำเป็นไร
เป็นนา นอกจากนั้นก็ยังมีกำนันกำชาให้เจ้าหน้าที่ของรัฐจัดคนเข้าอยู่ในที่ดำเลวว่างเปล่า³
ยิ่งไปกว่านั้นเวลานั้นยังเป็นป่า หรือมีทรัพยากรที่มาก่ออื่น ๆ ก็โปรดให้ราษฎรส่งส่วยแก่
พระเจ้าแผ่นดิน เช่น ข้าวไม่ต่าง เรว กระวาน ทองคำ เงิน เป็นต้น

1.2 แรงงาน โกล่แก ผู้ที่ก่อให้เกิดผลผลิตด้วยร่างกาย และแรงความคิด
ที่ไขว่ไขว่ประกอบการ⁴ ลักษณะการเมืองการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น
พระมหากษัตริย์เป็นเจ้าของชีวิตทุกชีวิตในพระราชอาณาจักร ไม่ว่าชีวิตนั้นจะเป็นไทย
จีน แขก หรือฝรั่งก็ตาม สิทธิที่จะได้กินที่อาศัยหรือสิ่งพระบรมโพธิสมภารใน
พระราชอาณาจักรที่ชีวิตอยู่หรือตายเป็นสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์แต่ผู้เดียว เว้นแต่ในยาม
สงครามพระองค์อาจจะมอบชีวิตอันนี้แก่แม่ทัพเพื่อความว่องไวในการบัญชาการศึก

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 หน้า 117

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 หน้า 41

³อ.ค.

⁴อัมพร วิจิตรพันธ์ หลักเศรษฐศาสตร์ หน้า 38

ศัพท์ที่ใช้เรียกพระมหากษัตริย์อีกอย่างหนึ่งว่า "เจ้าชีวิต" ก็ด้วยเหตุผลนี้¹ ดังนั้น
 แรงงานในการผลิตทั้งหมดจึงอยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์ แรงงานในการ
 ผลิตในสมัยนั้นอาจจะแยกออกได้ ดังนี้

1.2.1 ไพรหลวง

1.2.2 ไพรตบ

1.2.3 ทาส

1.2.4 กรรมกรรับจ้าง

1.2.1 ไพรหลวง คือ ไพรที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์มีหน้าที่ผลิต
 ให้แก่รัฐ หรือให้วัด แบ่งตามลักษณะการผลิตได้ 3 ประเภท คือ ประเภทแรกคือ
 พวกที่อาศัยในเขตเมืองชั้นในสามารถเข้าเวรได้ไม่ยากนัก ต้องมาเข้าเวรรับราชการ
 ชุกชุม คลอง สร้างหรือซ่อมแซมวัดวาอาราม ปราสาทราชวัง เป็นฝ่ายอาสา
 ปีละ 4 เดือน ในสมัยรัชกาลที่ 1 และในสมัยรัชกาลที่ 2 เปลี่ยนเป็นเข้าเวรปีละ
 3 เดือน จนภายหลังเลิกไพรในสมัยรัชกาลที่ 5 ถ้าไปอย่างเข้าเวรก็เสียเงินค่าราชการ
 ให้แก่รัฐปีละ 16 บาทต่อคน ประเภทที่ 2 คือ ไพรที่อยู่ต่างไกลหรืออยู่ในเขตที่มี
 สิ่งของทองพระราชประสงค์ก็ต้องผลิตสิ่งของ เช่น ทอง เงิน เกล้า ถิ่นประสิด
 มุลค่ากาว คีเม็ก กระวาน ผาง เป็นต้น ส่งเป็นส่วยให้แก่พระมหากษัตริย์ตามที่
 พระราชโองการว่าในเบื้องต้นหรือกองนั้นให้สิ่งของประเภทใด จำนวนเท่าใด
 ประเภทที่สาม คือ เลกวัด มีหน้าที่ผลิตให้แก่วัดที่ตนสังกัด ปีละ 3 - 4 เดือนเช่นเดียว
 กับการเข้าเวรให้แก่พระมหากษัตริย์² ส่วนเวลาที่เหลือนอกจากนั้นไพรหลวงก็จะทำการ
 ผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองและครอบครัว ทำไร่นาเล็ก ๆ น้อย ๆ รวมทั้งเป็นลูกจ้างรายวัน³

¹ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันพระมหากษัตริย์ หน้า 33

²ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ ระบบไพร่ในสังคมไทย หน้า 16 - 17

³จอห์น ครอฟอร์ด เอกสารของกรอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ

1.2.2 ไพร่สม คือ ไพร่ที่ขึ้นสังกัดเจ้านาย หรือขุนนาง มีหน้าที่ผลิตเพื่อเลี้ยงมุลนายของตน เนื่องจากในสมัยก่อนมุลนายไม่มีเงินเก็บยังชีพ ดังนั้นจึงอยู่ใต้วัยของกำนันและแรงงานจากไพร่¹ สังฆราชปาดเลือกไว้กล่าวว่า พวกไพร่เป็นกำลังหารายได้อันสำคัญให้แก่เจ้าขุนมูลนาย² มุลนายจะให้ไพร่ทำงานในที่กินของตน หรือประกอบธุรกิจให้ตนตามความต้องการ³ หลังจากนั้นก็จะปล่อยให้ไพร่ทำไร่ ทำนา ก่อขาย หรือรับจ้างเพื่อเลี้ยงตนเองและครอบครัวของไพร่ อย่างไรก็ตามผลผลิตที่เกิดจากการเข้ามาหากินเลี้ยงตนเองของไพร่นั้นก็ต้องจ่ายให้แก่รัฐในรูปแบบของภาษีอากร และจ่ายให้แก่มุลนายในรูปแบบของกำนันค่วย นอกจากนั้นไพร่สมจะต้องเข้าเวรทำงานให้รัฐปีละ 1 เดือน ถ้าไม่ไปก็ต้องจ่ายเป็นการราชการแทนปีละ 6 บาท⁴

1.2.3 ทาส คือ แรงงานที่ไร้อิสรภาพ มีหน้าที่ผลิตให้แก่นายทาสโดยได้รับอาหาร เครื่องนุ่งห่ม และที่อยู่อาศัยเป็นเครื่องตอบแทนตามที่นายเห็นว่าสมควร ผลผลิตที่เกิดจากแรงงานทาสจะเป็นของนายทั้งหมด นอกจากนี้ทาสจะต้องเข้าเวรสร้างผลผลิตให้รัฐปีละ 8 วัน หรือไม่ก็ต้องจ่ายเงินแทนปีละ 1.50 บาท จึงนายทาสมักจะเป็นผู้ขายให้⁵

¹สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 17

²มงเซญูร์ ปาดเลอแกวซ์ เจ้าเวียงกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกลบุตร หน้า 280

³บ.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2416 หน้า 175

⁴ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ หน้า 44

⁵สุวิทย์ ชีรสอวาท ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชถึงสมัยรัชกาลที่ 3 หน้า 187

1.2.4 กรรมกรจีน มีหน้าที่ผลิตให้แก่นายจ้างโดยได้รับค่าตอบแทนจากการผลิตเป็นค่าจ้าง กรรมกรรับจ้างส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนที่อพยพหนีความแร้นแค้นอดอยาก และภัยสงครามจากเมืองจีนเข้ามาหาเลี้ยงชีพด้วยการรับจ้างเนื่องจากยังไม่มีทุนประกอบการอย่างอื่น กรรมกรเหล่านี้จะรับจ้างสร้างผลผลิตให้แก่นายทุนจีนในโรงงานน้ำตาล เหมืองแร่ดีบุก ไร่อ้อย หรือเป็นลูกเรือที่เดินทางไปมาค้าขายระหว่างประเทศ นอกจากนั้นก็รับจ้างรัฐบาล และนายทุนขุนนางของไทยทำการผลิตตามที่รัฐหรือนายทุนไทยต้องการ เช่น ขุดคลอง ก่อสร้าง ขอมแซมกำแพง เจ็ดยี่ป้อม ทำงานในไร่อ้อย โรงน้ำตาลทราย หรือกิจการอื่น ๆ อย่างไรก็ตามกรรมกรรับจ้างบางคนเมื่อเก็บหอมรอบริบมีทุนพอที่จะประกอบอาชีพอย่างอื่นก็จับตัวเองจากการเป็นกรรมกรขึ้นเป็นนายทุนประกอบการค้าขาย ประมูลเก็บภาษีเป็นเจ้าภาษี นายอากร หรือทำการเกษตรส่งป้อนตลาด ทำเหมืองแร่ ทำโรงงานน้ำตาล เป็นต้น

1.3 ทุน โดยทั่วไปทุนหมายถึงเฉพาะสิ่งที่มีมูลค่าขึ้นเพื่อใช้ผลิตสินค้าอื่น ๆ และไปใช้บริโภคซึ่งได้แก่ เครื่องมือ เครื่องจักร และอุปกรณ์การผลิตอื่น ๆ¹ แต่ในทางบัญชีหมายถึงเงินทุน (Money Capital) หรือจำนวนเงินที่ผู้ผลิตมีไว้สำหรับจะได้นำไปซื้อ หรือสร้างเศรษฐกิจทรัพย์ และทรัพย์สินประเภททุนอีกทีหนึ่ง² ในที่นี้จะหมายถึงเงินทุนที่ใช้ดำเนินการส่วนอื่น ๆ ด้วย เนื่องจากเครื่องมือ เครื่องจักรที่ใช้ในการผลิตยังไปได้รับการพัฒนาจนมักไปสามารถให้ผลผลิตจำนวนมากส่งผลให้ต้องใช้เงินทุนในการวางแผนงานในการผลิตเป็นสำคัญ แทนการใช้เงินทุนซื้อเครื่องมือเครื่องมือในการผลิต ทุนในการผลิตหากเกษตรกรรม หรืออุตสาหกรรมพื้นบ้านนั้นผู้ใช้แรงงานเป็นเจ้าของเองเนื่องจากเป็นการผลิตที่ไม่ซับซ้อน และใช้เครื่องมือง่าย ๆ เครื่องมือเหล่านั้นได้แก่ ไถ กราด มีด จอบ เสียม หูกทอผ้า เมล็ดพืช

¹ อัมพร วิจิตรพัทธ์ หลักเศรษฐศาสตร์ หน้า 39

² จรินทร์ เทกวณิช หลักเศรษฐศาสตร์เบื้องต้น หน้า 68

ไม้ หวาย เป็นต้น ในทางตรงกันข้ามการผลิตในภาคพาณิชย์กรรม เกษตรกรรม และอุตสาหกรรมเพื่อตลาดนั้น พุณในการผลิตมักจะเป็นของผู้ประกอบการ อันใดแก่ พระมหากษัตริย์ นายทุนชาวญี่ปุ่น เจ้านายและขุนนาง ไม่ว่าจะเป็นเงินทุน เรือ สินค้า โรงฝ้ายหรือเครื่องมืออื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากบุคคลและกลุ่มบุคคลดังกล่าว มีโอกาสในการสะสมทุนไว้มาก พระมหากษัตริย์นั้นแทบจะไม่ต้องสะสมทุนอะไรเลย ก็บังคับถึงขั้นกรอกราชสมบัติแล้ว พระองค์มีทรัพย์สินสมบัติเป็นปละ เป็นเงินทอง ถึงสิบสองทองพระคลัง พุณเหล่านี้สามารถนำไปประกอบการใดอย่างสบาย นอกเหนือจากนั้นหลังจากขึ้นกรอกราชสมบัติแล้ว พระมหากษัตริย์ยังทรงมีแหล่งรายได้อีกมากมาย ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดในเรื่องการแบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิต เจ้านายนั้น พุณพื้นฐานประการแรกโดยที่ไม่ต้องทำอะไรเลยก็ได้ทุกปีตั้งแต่เกิดเป็นต้นมาก็คือ เงินที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้ทุกปี จำนวนมากน้อยแล้วแต่สกุล ยศ และ อิศริยยศ เงินรายไคนี้แต่ละองค์ได้รับเป็นจำนวนปละมาก ๆ พระราชอิสริยยศสูงสุด ก็คือ กรมพระราชวังบวร ใ้ได้รับปีละ 40,000 บาท ลงมาจนถึงเจ้านายชั้นต่ำสุด ก็คือ หม่อมเจ้า ใ้ได้รับพระราชทานปีละ 40 - 240 บาท พร้อมทั้งสิ่งของเครื่องใช้ ยังชีพที่จำเป็น เช่น ข้าวสาร น้ำมันมะพร้าว ฯลฯ เงินที่ใ้ได้รับพระราชทานนี้ แต่ละองค์จึงตรงเหลือปีละมากมายเป็นทุนรอนในการประกอบการใดอย่างสบาย นอกจากนั้นยังมีรายได้จากส่วนอื่น ๆ อีกมากมายภายหลังวาทที่แต่ละองค์เติบโตและ คารงอิสริยยศสูงขึ้น ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดในการแบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิต ขุนนางซึ่งมีหน้าที่ปกครอง คุมครอง อารักขา ช่วยรักษาความสงบเรียบร้อยให้ ผู้ใ้ปกครองประกอบอาชีพใดอย่างสงบ ก็จะได้รับผลตอบแทนจากการที่ตนทำหน้าที่ ปกครองในรูปของกำนัล ส่วนแบ่งจากภาษี ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เรียกใ้ใ้ไพร่มา ทำงานในกิจการของตนโดยไม่จ่ายค่าตอบแทน ฯลฯ รายได้จากมูลกาส่วนเกินของ การผลิตนี้ก็จะสร้างความมั่งคั่งให้แก่ขุนนางเป็นอย่างดี บางคนก็มั่งคั่งอย่างรวดเร็ว หลังจากใ้ได้รับพระราชทานยศและศักดินา บางคนก็มั่งคั่งช้าแล้วแต่วาคนใ้ใดจะละอายน

ที่จะเรียกร้องค่าตอบแทน คนที่ละอายน้อยก็จะเรียกร้องค่าตอบแทนสูงก็สาารถบังคับ
 อย่างรวดเร็ว รสยไคส่วนนี้จะเป็นทุนพื้นฐานในการประกอบการได้อย่างสบาย โดย
 ยังไม่รวมถึงรายไคส่วนอื่น ๆ ที่จะตามมาอีก ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดในเรื่องของการ
 แบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิต ส่วนชาวจีนนั้นก็สะสมทุนที่ละเล็กละน้อยจากการ
 ประกอบอาชีพ ซึ่งมีความคล่องตัวสูง เพราะไม่ติดพันกับระบบไพร่และบุญนายเหนือ
 บรรดาไพร่ จึงสามารถสะสมทุนได้มากมายนอบบ้าง หรือมิใช่เลย ทางแต่ความ
 สามารถของแต่ละบุคคล ความเหมาะสมของอาชีพ รวมทั้งโอกาสของแต่ละคน
 สิ่งที่เป็นองค์ประกอบสำคัญคือ ชาวจีนเหล่านี้เคยเผชิญกับความอดอยากและเป็นกลุ่มที่
 กระตือรือร้น ถูกเลือกสรรมาจากธรรมชาติแล้ว จึงมีความขยันขันแข็งมากกว่าคนไทย
 ซึ่งเกียจคร้านมีความสะดวกสบายอยู่ในประเทศที่อุดมสมบูรณ์ จึงไม่ก่อຍกระตือรือร้นใน
 การสะสมทุนมากนัก ชาวจีนผู้สะสมทุนไคมากก็นำไปประกอบการสร้างความมั่งคั่งขึ้น
 เรื่อย ๆ กลายเป็นนายทุนเป็นชนชั้นใหม่อีกชนชั้นหนึ่งในสังคมไทย ส่วนชาวจีนที่ไม่
 สามารถสะสมทุนไคมากพอจะประกอบการไค หรือชาวจีนที่เิ่งเข้ามาตั้งหลักแหล่ง
 ในเมืองไทยตอนแรก ๆ จะประกอบอาชีพเป็นกรรมกรรับจ้าง โดยมีรายไคเป็นวันบ้าง
 เป็นเดือนบ้าง เป็นชนชั้นใหม่ในสังคมอีกชนชั้นหนึ่ง

1.4 ผู้ประกอบการ หมายถึง เจ้าของกิจการ ผู้บริหารกิจการให้คำเน้น
 ไปกับความเรียบร้อย เกิดผลดีไคไคใดไคไรเป็นค่าตอบแทนของการเสี่ยง¹ ผู้ประกอบ
 การในการผลิตประเภทต่าง ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีดังนี้

1.4.1 พระมหากษัตริย์ การประกอบการของพระมหากษัตริย์

ลักษณะการประกอบการ 3 ประเภท

ประเภทแรก ไม่ต้องใช้ทุนประกอบการเลย มีอัตราการ
 เสี่ยงเท่ากับศูนย์ ได้แก่ การเกณฑ์ไพร่ และทาส ผลิตหรือส่งขายให้ภาครัฐ

(พระมหากษัตริย์) ในสิ่งที่พระมหากษัตริย์ต้องพระราชประสงค์ รวมถึงการเกณฑ์แรงงาน การเก็บเงินแทนการเกณฑ์จากทั้งไพร่ ทาส และชาวจำเลย จากการคำนวณของสุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ การประกอบการประเภทนี้ ทำรายได้แก่รัฐถึงร้อยละ 48.16 ของรายได้ทั้งหมด คิดเป็นเงินประมาณปีละ 5,216,022 บาท ในรัชกาลที่ 1 ปีละ 5,038,796 บาท ในรัชกาลที่ 2 และ 502,324 บาท ในสมัยรัชกาลที่ 3¹

ประเภทที่ 2 ได้แก่ การประกอบการผลิตสินค้า โดยใช้ทุนประกอบการเพื่อหวังผลกำไร เช่น การทำสวนอ้อย การทำโรงงานน้ำตาล การค้าเหมืองแร่ การค้าสวนหลวงทุกชนิด ไม้ว่าสวนทุเรียน สวนกล้วย และอื่น ๆ เนื่องจากข้อมูลในรัฐวิสาหกิจส่วนนี้มีไม่มากนัก จึงไม่สามารถคำนวณเป็นตัวเลขได้ว่า การประกอบการประเภทนี้ ทำรายได้ให้แก่กษัตริย์ปีละประมาณเท่าใด เพียงแต่ว่าพระมหากษัตริย์ลงทุนประกอบการในส่วนนี้มากพอสมควร อันแสดงว่าการประกอบการประเภทนี้ทำรายได้มากพอสมควร

ประเภทที่ 3 คือ การทำ พระมหากษัตริย์ไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนต้นทรงดำเนินการการค้าด้วยพระองค์เอง หรือไม่ก็สั่งให้ขุนนางแต่งเรือไปค้าขายกับต่างประเทศโดยใช้ทุนของพระองค์² เจมส์ โลว์ กล่าวว่า "พระมหากษัตริย์สยามทรงเป็นพ่อค้า"³ สังฆราชปาลเลอวิชก็กล่าวว่า "พ่อค้าที่สำคัญ คือ พระเจ้า

¹สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 หน้า 192

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ก. 1175 เลขที่ 16, 18 จ.ศ. 1177 เลขที่ 14 จ.ก. 1181 เลขที่ 10 และ จ.ศ. 1182 เลขที่ 3

³เจมส์ โลว์ จดหมายเหตุของเจมส์ โลว์ แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ หน้า 43

แผ่นดิน เวณาย ผวกเสนามกี ผวกพอกาขาว่น ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ชาวบลายา
ชาวอาหรับ...ทุก ๆ ปี พระเจ้าแผ่นดินจะส่งเรือสำเภา 15 ถึง 20 ลำ ไปยังสิงคโปร์
ชวา และเมืองจีน¹ จอห์น กรอฟอร์ด ก็กล่าวในลักษณะเดียวกันว่า "เรือสำเภา
จำนวน 18 ถึง 21 ลำ เป็นเรือของพระเจ้ากรุงสยามเอง หรือไม่กี่เป็นสมบัติของ
เจ้านายในราชวงศ์หรือข้าราชการ² ดังที่กล่าวมาแล้วว่าการค้าเป็นรายได้ที่สำคัญ
ของรัฐ จากที่ สุวิทย์ สิริสาส์น กานวณไว้ รายได้จากการค้าในสมัยรัชกาลที่ 1
ปีละ 610,000 บาท รัชกาลที่ 2 ปีละ 2,759,600 บาท และถึงปีละ
4,599,600 บาท ในสมัยรัชกาลที่ 3³

1.4.2 เวณายและขุนนาง เจมเกี่ยวกับสมรรถาภิเศกย์ เจ้านายและ
ขุนนางสาบารณประกอบการโกนไม่ทองลงทุนเลขวัยการเกดเกไดโนไรศบในสังกคณลิก
สิ่งของหรือให้ทำงานได้ในฐานะของมุนดาบ ซึ่งไม่ทองจ่ายค่าแรงแควอย่างใด ทั้งนี้
เนื่องจากข้าราชการสมัยก่อนไม่มีเงินเดือน พระมหากษัตริย์จึงอนุญาตให้หาประโยชน์
เช่นนี้ได้ เพื่อให้มีรายได้เลี้ยงชีพ อย่างไรก็ตาม ผลประโยชน์จากส่วนนี้ก็สามารถ
สร้างความมั่นคงให้แก่ปกครอง เนื่องจากผลประโยชน์ที่ได้้นั้นมากกว่าพอเลี้ยงชีพ
แต่เป็นรายได้มาจกมาพหาคาลที่เคียว เช่น เจ้าเมืองที่ไ้รับการบ่งตั้งไว้เป็น
เจ้าเมืองก็เรียกว่า กินเมือง เป็นต้น รายได้ส่วนนี้จึงเป็นทุนในการประกอบการ

¹มงเชญอร์ ปาลเดกัวซ์ เลาเวองกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร
หน้า 305 - 306

²จอห์น กรอฟอร์ด เอกสารของกรอฟอร์ด แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ
หน้า 108

³สุวิทย์ สิริสาส์น ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 หน้า 192

อุตสาหกรรมหรือพาณิชย์กรรมต่อไป การประกอบการที่เป็นที่นิยมมากในหมู่เจ้านาย และขุนนาง ก็คือ การค้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบาย การค้าของเจ้านายและขุนนางในสมัยนั้นไว้ว่า "ในเวลานั้น เจ้านายและข้าราชการ ที่มีทุนพอจะแต่งสำเภาไปค้าขายเมืองจีนได้ ก็แต่งสำเภาไปค้าขายอยู่ด้วยกันโค่นมาก"¹ สัมมราชปาดเลอแก้วกล่าวว่า นวกข้าราชการผู้ใหญ่ ส่งเรือไปค้าขายเมืองจีนคนละ 2 ถึง 3 ลำ² เจ้านายและขุนนางที่ทำการค้าขายบางคนเห็นเด่นชัดกว่าผู้อื่นใดแก่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งต่อมาขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชจักรีวงศ์ กับพระยาสุริยวงศ์โกษา (ดิษ) ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าพระยาพระคลัง และเจ้าพระยา มหาเสนาบดีมุขพระกลาโหม³ วัดประยูรวงศ์ ซึ่งเป็นวัดประจำตระกูลขุนนาง ผลกำไรจากการค้านี้เอง⁴ นอกจากการค้าแล้ว ก็มีขุนนางอีกจำนวนหนึ่งที่ได้รับผลประโยชน์จากที่แข่งกับบรรดาชาววันค้า⁵ การที่บรรดาเจ้านายและขุนนางบุกรุกถิ่นโกสินทร์ ตอนต้นโคลงไปคลุกคลีและประกอบการในกิจการแบบทุนนิยมของชนชั้นกลางอย่าง กว้างขวางมากมายบ่งชี้ว่ากิจกรรมเหล่านี้ให้ประโยชน์แก่ผู้ประกอบการมากมาย ที่เดียว ในขณะที่เวลานี้ก็ส่งผลให้บรรดาผู้ปกครองเหล่านี้เป็นทั้งผู้ปกครองและขายทุน

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมมหาราชวัง พระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 37

²มงเบญจอร์ ปาดเลอแก้ว เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ พ. โกลบุตร หน้า 306

³ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำน เกรียงไกร หน้า 110

⁴ปิยนาก นิโกธรา บทบาทของเสนาบดีตระกูลขุนนาง หน้า 177

⁵หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31

อยู่ในตัวเอง ซึ่งต่างจากสภาพเศรษฐกิจยุโรปในยุคเริ่มทุนนิยมที่บรรดาชนชั้นปกครองแยกตัวออกจากชนชั้นกลางอย่างเด่นชัด

1.4.3 ชาวจีน เป็นกลุ่มที่เข้ามามีบทบาทในการประกอบการผลิตอย่างกว้างขวางแทบทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นการผลิตในภาคเกษตรกรรม อุตสาหกรรม พาณิชยกรรม และการเก็บภาษีอากร ดังที่ได้อธิบายแล้วว่าชาวจีนได้เข้ามาเปิดโฉมหน้าการผลิตเกือบตลอดในทุก ๆ ด้าน ในด้านการเกษตรนั้นชาวจีนก็เข้าทำไร่อ้อย ทำสวนผักและผลไม้ โดยการจ้างแรงงานผลิต ในด้านอุตสาหกรรมก็เข้ามาดำเนินการโรงงานน้ำตาล เบียร์ แร่ โรงเลื่อย และอื่น ๆ ในด้านการค้าก็เข้ากลุ่มที่ประกอบการค้ามากที่สุดทั้งการค้าภายใน และการค้ากับต่างประเทศ สัมผัสว่าปาลเลอกัวส์กล่าวว่า ชาวจีนบางคนมีเรือสินค้าทำการค้ากับประเทศต่าง ๆ ถึง 5 หรือ 6 ลำ¹ ชาวจีนแต่ละคนอาจจะไม่เรือสินค้าน้อยกว่าพระมหากษัตริย์ แต่หากเทียบปริมาณเรือสินค้าที่ทำการค้ากับต่างประเทศทั้งหมดแล้ว เรือสินค้าของชาวจีนจะมีถึงร้อยละ 58.54 ของเรือสินค้าทั้งหมด ในขณะที่เรือสินค้าของเจ้านายและขุนนางมีเพียงร้อยละ 30.49 และของพระมหากษัตริย์มีร้อยละ 10.98² การประกอบการที่สำคัญยิ่งอีกอย่างของชาวจีนก็คือการประมุขผูกขาดจัดเก็บภาษีอากรจากผู้ผลิต การเก็บภาษีอากรของรัฐในสมัยนั้นมีวิธีการเก็บ 2 วิธีคือ วิธีแรก รัฐเก็บเองในกรณีที่เป็นการผลิตที่มีความสำคัญมีรายได้สูง เช่น การเก็บกนา เก็บอากรสวน วิธีที่สอง รัฐจะให้สัมปทานเอกชนผูกขาดจัดเก็บภาษีอากร³ ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทในการเก็บภาษีจากวิธีการที่สองนี้เอง เพราะการประมุขทุกครั้งมักจะไถ่แกชาวจีน⁴ นอกจากนั้น

¹ มงเซญอร์ ปาลเลอกัวส์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 306

² สุวิทย์ ชีรสอวัต ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 หน้า 83

³ ญาคา ประภาพันธุ์ ระบบเจ้าภาษีอากรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น หน้า 144

⁴ อ. หน้า 148

การผลิตชนิดใดที่ยังไม่มีการเก็บภาษีหรือท้องถิ่นใดที่ยังไม่มีการจัดเก็บภาษีชนิดใดชนิดหนึ่ง
ที่มีคนผลิตมากน่าจะมีการจัดเก็บภาษี ก็จะมีผู้ขอเข้าไปจัดเก็บภาษี ดังเช่น
หลวงจ่าเรณูรักษาขอเป็นนายอากรเก็บภาษีไม้แปรรูปว่า "...ลูกค้าเอาลงมาซื้อขาย
ใดใครเป็นอากรประโยชน์ หากต้องเก็บจัดซื้อและเสียภาษีเจ้าอากรในราชการแผ่นดิน
เหมือนไม้ทอนไ้...จะขอรับพระราชทานรับทำอากรเป็นจำนวนราษฎร..."¹ หรือ
จัน้อยขอรับเป็นนายอากรเก็บภาษีเมืองกำแพงเพชรว่า "...ราษฎรปลูกทำสมภักดิ์
ในแขวงเมืองกำแพงเพชร ขอขายอวพาประโยชน์ชุมมาหลายปีแล้ว ยังหาไม้ตัว
นายอากรเก็บเรียกอากรสมภักดิ์เขาของพระคลังมหาสมบัติ...จัน้อยขอรับพระราชทาน
เป็นกวนนายอากรรับทำอากรสมภักดิ์เมืองกำแพงเพชรทูลเกล้าถวาย..."² ชนิดของ
ภาษีอากรผูกขาดนั้นเพิ่มมากขึ้นทุกปี³ ในทำนองเดียวกันสิ่งที่มีการเก็บภาษีชนิดต่าง ๆ
ก็มักจะเพิ่มขึ้นทุกปีเช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 ภาษีที่เกิดขึ้นมีถึง
38 ชนิด⁴ ไม่ว่าจะเป็นการเพิ่มชนิด หรือการขยายพื้นที่จัดเก็บภาษีก็นับตาม ผู้ที่เข้า
ไปประกอบการเป็นส่วนใหญ่อีกก็ชาวจีนนั่นเอง

1.4.4 ใคร ใครจะมีเวลาส่วนที่เหลือจากการเกณฑ์มาประกอบการผลิต
ประเภทต่าง ๆ ได้ อย่างไรก็ตามการประกอบการของใครมักจะเป็นกิจการเล็ก ๆ
ไม่มีขนาดใหญ่โตเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และชาวจีน

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1191 เลขที่ 1

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1204 เลขที่ 79

³มงเซญัวร์ ปาลเลอกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.
โกษดุมตร หน้า 287

⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 หน้า 182 - 183

ทั้งนี้เพราะไฟรตองกิดียาถูกหักกับระบบการเกณฑ์แรงงาน และระบบมุลนาย ต้องใช้เวลาส่วนหนึ่งไปทำการผลิตในการประกอบการของผู้คนโดยไม่ได้รับค่าตอบแทน นอกจากนั้นผลผลิตส่วนหนึ่งจากที่ตนประกอบการก็ต้องแบ่งให้แก่มุลนายในรูปของส่วยหรือของกานัล จากสาเหตุนี้ไฟรจึงไม่สามารถสะสมทุนได้มากพอที่จะประกอบการขนาดใหญ่ได้ และยิ่งไปกว่านั้นระบบการเกณฑ์และระบบมุลนายยังทำให้ไฟรขาดความอิสระ และขาดความกลองตัวที่จะประกอบกิจการขนาดใหญ่ การประกอบการส่วนใหญ่ของไฟรจึงเป็นการทานา ทำไร่ ทาสวน หัตถกรรมพื้นบ้าน หรือค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ

1.4.5 ทาส ถึงแม้โดยทั่วไปแล้วทาสจะไม่มีอิสรภาพที่จะประกอบการต่าง ๆ มีหน้าที่เพียงผลิตเพื่อนายทาสเท่านั้นก็ตาม แต่เนื่องจากทาสในเมืองไคย มักจะได้รับการเลี้ยงดูความมนุษยธรรม ดังนั้นทาสคนใดที่ได้รับความกรุณาจากนายมากก็อาจจะประกอบการเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้ ดังเช่น นางประแคะ ในเรื่องระเณลันไคย ที่ได้รับอนุญาตให้ออกมาประกอบการค้าขายในบางเวลาได้

2. การแบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิต

เมื่อมีการผลิตเกิดขึ้นก็ต้องมีผลประโยชน์จากการผลิต และมีการแบ่งสรรผลประโยชน์เหล่านั้น ประโยชน์ที่เกิดจากการผลิตประเภทต่าง ๆ ใดแบ่งสรรให้บุคคล หรือกลุ่มบุคคลในสังคมดังต่อไปนี้

2.1 พระมหากษัตริย์ ตามหลักการที่ว่าผู้ที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตจะเป็นเจ้าของผลผลิตด้วย¹ ดังนั้นพระมหากษัตริย์ในฐานะที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต

¹ กนกศักดิ์ แก้วเทพ และสมเกียรติ วันทะนะ จากเศรษฐศาสตร์การเมืองถึงสังคมไทย หน้า 7

และเป็นผู้ควบคุมการผลิตที่สำคัญที่สุดจึงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการผลิตมากที่สุด
จะเห็นได้ว่ารายได้ของรัฐ (พระมหากษัตริย์) ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีถึง 25 ล้านบาท
ส่งผลให้พระมหากษัตริย์เป็นผู้ร่ำรวยที่สุดในพระราชอาณาจักร ผลประโยชน์ส่วนที่เป็น
ของพระมหากษัตริย์จะอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

2.1.1 กำไรจากการค้า ดังที่โลกกล่าวมาแล้วว่าพระมหากษัตริย์ของไทย
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 ต่างก็ทรงประกอบการค้าอย่างมากมาย และ
รายได้สำคัญของราชสำนักมาจากการค้า การค้าของพระมหากษัตริย์นั้นได้กำไรสูงมาก
เนื่องจากมีต้นทุนในการประกอบการค้า สินค้าที่ส่งออกขายยังต่างประเทศของ
พระมหากษัตริย์นั้นไม่ต้องลงทุนซื้อทั้งหมด ส่วนหนึ่งมาจากส่วย ยิ่งกว่านั้นการค้า
ที่ให้กำไรกับพระมหากษัตริย์มากกว่านั้นก็คือการค้าผูกขาด สินค้าที่สำคัญ ๆ พระ
มหากษัตริย์จะห้ามมิให้เอกชนทำการซื้อขายต้องส่งให้แก่พระคลังสินค้าเท่านั้น สินค้า
เหล่านั้นได้แก่ รังนก ฝาง ไม้บุก พริกไทย เนื้อไม้ ผลแร่ ตะกั่ว งา รง¹
ตัวอย่างเช่น ทองตราถึงเจ้าพระยามนทรศรีขริกรมราชว

...พระยาไชยาบอกรับผูกพระกรุณาว่า ราษฎรไทยจีนบ้านคอนสัก
บ้านกระแจะ แขวงเมืองนคร ท่าผลพริกไทยโกปีละสี่สิบห้าสิบบานนั้น
ผลพริกไทยเป็นสินค้าหลวง จึงราษฎรไทยจีนปลูกพริกไทย ณ บ้าน
คอนสัก บ้านกระแจะ แขวงเมืองนครไคผลเอาไปจำหน่ายแก่ลูกค้า
ผู้มีชื่อนั้นหาขอไม่ ครั้นจะให้ชาหลวงกุมเอาเงินออกนาจัดซื้อพริกไทย
ณ บ้านคอนสัก บ้านกระแจะ เล่า ราชการ ณ กรุงเทพมหานครก็ไปอยู่
ให้พระยานกรเอาเงินอากรบ่อนเบี้ยเตาสุราจัดซื้อผลพริกไทยซึ่งราษฎรทำ
บ้านคอนสัก บ้านกระแจะ แขวงเมืองนคร เป็นหลวงตามราคาพริกไทย

¹สมเด็จพระยาการราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 136

จักซอ ณ เมืองวันตะมูน ทาบละสองทาดังไว้ได้นั้นเชิง อมาให้อาเยล
 พริกไทยไปซื้อขายแกดูกาก่อนไก่อเป็นอันซาคที่เคี้ยว ถ้าจักซอผลพริกไทย
 ได้มากน้อยเท่าใดก็ไปบอกจนวนเงินพริกไทย แล้วแกงกรับการกุมเข้า
 ไปส่ง ณ กรุงเทมหานคร แต่ในเกื่อนท่าเกื่อนทก ปีมะโรง โทก
 ให้ทันมรสุมสาภา...¹

การกำผูกขานนี้ไก่อสร้างกาไรได้แก่พระมหากษัตริย์เป็นอันมากเนื่องจากไม่มีคู่แข่งชั้น
 สามารถบังคับซื้อถูก นำไปขายแพงได้ เช่น ซื้อพริกไทยจากราษฎรทาบละ 2 ตำลึง
 (8 บาท) แล้วไปขายให้บอการค้าถึงทาบละ 16 บาท² เนื่องจากพระมหากษัตริย์
 ประกอบการคาควยกนทุนการผลิตและอัตราการเสี่ยงต่ำ แม้มีกำไรสูงเช่นนี้ทำให้
 พระมหากษัตริย์มีรายได้จากการค้าอย่างเป็นล่ำเป็นสันนอกทุนขึ้นอย่างมากมาย

2.1.2 ผลผลิตจากแรงงานเกณฑ์ เนื่องจากไพร่ทั้งไพร่หลวง ไพร่สม
 ทาส และชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารจะต้องอุทิศแรงงานส่วนหนึ่งของตน
 เพื่อเจ้าชีวิต ดังนั้นพระมหากษัตริย์จึงสามารถรับผลประโยชน์จากการผลิตโดยไม่ต้อง
 ลงทุน หรือลงทุนบ้างเล็กน้อยโดยง่ายเป็นเบี้ยหวัดให้แก่ข้าราชการที่ควบคุมการผลิต
 ของแรงงานผลิต และจ่ายบำรุงการพระศาสนาเพื่อเป็นเครื่องยืนยันความเชื่อใน
 ทฤษฎีการเมือง รายได้จากการเกณฑ์แรงงานนี้อาจจะแบ่งออกเป็นส่วนที่ใช้บำรุงงาน
 เขาเวรรับราชการและส่งเป็นสิ่งของจากส่วย กับส่วนที่เป็นตัวเงินที่ราษฎรยอมเสีย
 ให้แก่รัฐแทนการเกณฑ์ ผลผลิตที่ได้จากการเกณฑ์แรงงานคงจะมีอย่างมากมาย
 สังฆราชบาลเลอกั๊วักกล่าววว่า เงินการราชการที่ไพร่จ่ายให้แก่รัฐบาลมีถึง 12,000,000

¹ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1181 เลขที่ 10

² รัช วิจารณ์ เรื่องกีดบ่ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453

บาท เกือบครึ่งของรายรับทั้งหมดของรัฐบาล¹ ส่วนค่าผูกมัด เงินแทนส่วย เงินค่า
ราชการของทาสก็ยังมีมากเช่นกัน

2.1.3 ภาษีอากร เนื่องจากการผลิตทุกประเภทในราชอาณาจักรต้องเสีย
ภาษีอากร ไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืช ประอบการโรงงาน กำซาบทั้งภายในและ
ต่างประเทศ เมื่อกะลึงจับปลา ห้างนก เก็บไข่เต่า ทำไร่สวน ร่อน
ขนนาง ที่ประกอบการต่าง ๆ ถูกเก็บภาษีซ้ำซ้อนมากมาย เช่น เพื่อรำษฎรทานา
ก็ต้องเสียค่าโฉนดตราแดงฉบับละ 6 สลึง เมื่อทำนาเสร็จก็ต้องเสียค่านาอีกไร่ละ 1 สลึง
หรือไร่ละ 2 ถึง ชาวที่เสียภาษีนี้จะต้องนาส่งให้ถึงฉางหลวง ถ้าไปชนส่งฉางหลวง
จะต้องเสียเงินจำนวนไร่ละ 0.125 บาท เมื่อนำข้าวไปขายก็ต้องเสียภาษีค่าน
อีกร้อยละ 10 เมื่อตั้งร้านขายเองต้องเสียภาษีร้านภาษีละ 2 บาท และถ้าหากนำ
ไปขายต่างประเทศก็ต้องเสียภาษีสินค้าขาออกอีกตามปริมาณข้าว ยิ่งมีการเพิ่มชนิด
เก็บพื้นที่เก็บภาษีมากขึ้นก็ยิ่งทำให้ภาระการเสียภาษีของราษฎรเพิ่มมากขึ้น ในทาง
ตรงกันข้ามรายได้ค่านภาษีอากรของพระมหากษัตริย์ก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้นทุกที

2.1.4 บรรณาการ บรรดาเจ้าเมืองประเทศราชจะต้องส่งเครื่อง
ราชบรรณาการมาถวายพระมหากษัตริย์เป็นประจำ บางเมืองส่งมาทุก 3 ปี
บางเมืองก็ต้องส่งมาทุกปี รายได้ส่วนนี้เกิดจากพระบรมเชษานุภาพไปต้องลงขุน
แต่ต้องมีมารมี มีอำนาจเป็นที่เกรงกลัว ซึ่งขึ้นอยู่กับแสนยานุภาพของกองทัพ
บรรณาการจะประกอบด้วยคนไมเงิน คนไมทองอย่างละ 1 คน และมีของมีค่าอื่น ๆ
เช่น ทองคำ เงิน หวาย ผ้าขาว พรม ผ้าแพร ขนจามรี ชะมดเขี้ยว

มังเซเพอร์ ปาลเลอแก้ว เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.
โกมลบุตร หน้า 294

มา กิ่ง เรว รง ช้าง ปลูก เป็นต้น¹ โดยเฉพาะถนนดอกไม้เงินถนนดอกไม้ทอง
จะต้องมีดีที่ต้นเป็นพิเศษ ตัวอย่างเช่นต้นไม้ทองเมืองยะหริ่ง สูง 1 ศอก 8 นิ้ว
มีกิ่ง 3 ชั้น ชั้นที่ 1 มีกิ่ง 8 กิ่ง แต่ละกิ่งมี 5 ใบ มีดอกพุดตาลปลายกิ่ง มีใบโพธิ์
ห้อยทุกกิ่ง ชั้นที่ 2 มีกิ่ง 6 กิ่ง แต่ละกิ่งมี 4 ใบ มีดอกพุดตาลปลายกิ่ง มีใบโพธิ์
ห้อยทุกกิ่ง ชั้นที่ 3 มีกิ่ง 5 กิ่ง แต่ละกิ่งมี 3 ใบ มีดอกพุดตาลปลายกิ่ง มีใบโพธิ์
ห้อยทุกกิ่ง ชั้นยอดปีกลำ 4 ก้าน มีใบปลายกิ่ง มีดอกพุดตาลปลายยอด ฐานทำด้วย
ศิเมนต์ ต้นไม้เงินมีขนาดและรายละเอียดเหมือนต้นไม้ทองทุกประการ² ขนาดของ
ต้นไม้เงินต้นไม้ทองของแต่ละเมืองจะมีขนาดและรายละเอียดแตกต่างกันออกไปตาม
ความสำคัญของเมืองนั้น ๆ ดังเช่น ต้นไม้เงินต้นไม้ทองของเมืองไทรบุรีนั้นสูง 5 ศอก
สูงยาวรวมกับดอกปลอกทองเถลิงทอง 3 กุญ หอกปลอกทองเถลิงเงิน 3 กุญ หอกปลอกทอง
ทองคำเฉว 15 กุญ ปีใ้ใบเขียนลาย 2 กุญ ปีใ้หวาย 10 กุญ ผาขาว 50 ศอก
40 พับ ผาขาว 24 ศอก 80 พับ พรมเทศ 60 ผืน³ หรือเปื่องนกรพมวงต้นไม้
ทอง ต้นไม้เงินพุ่ม 7 ชั้น หน้า 8 บาท พร้อมด้วยช้าง 100 ปีก ปลูก 200 แถว⁴

2.1.5 ถ้าปรับ เมื่อราษฎรโดยเจ้า และขุนนางทำผิดกฎหมายในกรณีที่
ไม่ร้ายแรงจะต้องเสียค่าปรับใดก็ได้ ถ้าเป็นความผิดที่ปลูกต้นไม้ทำให้ขาดเจ็บหรือ
ทรัพย์สินเสียหายก็จะมีค่าปรับนั้น ถ้าปรับมีสวนหนึ่งจะต้องแบ่งให้รัฐ ถ้าปรับนี้
จะรวมถึงค่าไถ่โทษด้วย ตัวอย่างเช่น หญิงนอกใจผู้อื่นมีโทษหลายสถานตามแต่กรณี
คือ อดทน โทษหัว หนึ่งรางวัล เอลวปะหน้า หักดอกชะบาแดง นำไปประจาน

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1166 เลขที่ 5 จดหมาย
เหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 12 จ.ศ. 1202 เลขที่ 179 จ.ศ. 1203
เลขที่ 25 จ.ศ. 1211 เลขที่ 9, 19

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 12

³ทวีศักดิ์ ล้อยลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น
หน้า 210

⁴หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1203 เลขที่ 26

ถ้าหากผู้ที่จะได้โหมโรงต้องจ่ายเงินแทนดังนี้ สักแก้ม 500,000 เปี้ย โทเหว
 250,000 เปี้ย นุ่งร่างแห 200,000 เปี้ย เจลวปะหนาและหักดอกชะบาแดง
 150,000 เปี้ย ผู้รายที่ถูกลงโหมโรงหักมือคัตตีน หรือให้สักก็จะสามารถจ่ายเงินได้แทน
 ดังนี้ คัตปาก 750,000 เปี้ย คัตข้อมือ 750,000 เปี้ย คัตหัว 150,000 เปี้ย
 สักอก 150,000 เปี้ย สักแก้มหรือสักหน้า 550,000 เปี้ย¹ นอกจากนั้นผู้ที่มีความผิด
 ร้ายแรงก็就会被ยึดทรัพย์สินเข้าเป็นของรัฐ ถ้าร้ายแรงมากก็就会被ประหารชีวิตพร้อม
 กับยึดทรัพย์ หรือประหารชีวิตทั้งโคตร และยึดทรัพย์สินทั้งหมดหรือ 7 ชั่วโมงโคตร
 ความผิดประเภทบริบราขบาท พันคอบริบเรือน บริบราขบาทแล้วฆ่าเสียมีอยู่มากมาย
 แต่เหตุการณ์ดังกล่าวก็มีไม่บ่อยนัก สังฆราชปาลเลอกัวซ์กล่าวว่า "การยึดทรัพย์นั้น
 มีน้อย หากแต่ละรายเป็นเงินจำนวนมาก"² ตัวอย่างที่พอจะเห็นภาพการบริบราขบาท
 ก็จากเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่ขุนไกรหาผู้กระเบื้องแก้วว่า

เหวี่ยงเหวี่ยงเร่งเร็วเพชฌฆาต เห็นหัวให้ขาดไม่เลี้ยงได้
 เสียบใส่ขาหยั่งชันถ่างไว้ ริมสมบัติข้าไทย่าไคร³

หลังจากตัดหัวเสียบมระจานแล้วเจ้าพนักงานก็เหวี่ยงไปยึดทรัพย์ของขุนไกรส่ง
 ทองระกลังพร้อมทั้งมัจจุทรัพย์สิน⁴

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 หน้า 217 - 218

²มงเซญัวร์ ปาลเลอกัวซ์ เสภาเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.
 โคมดนตรี หน้า 291

³กรมศิลปากร เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า 26

⁴ก. หน้า 32 - 33

2.1.6 ผลประโยชน์อื่น ๆ พระมหากษัตริย์จะมีกิจการอื่น ๆ อีก หลายชนิดตามกระแสทรงเห็นว่าสามารถสร้างประโยชน์ทำกำไรให้แก่พระองค์ เช่น การค้าสวนข่อย ทำโรงงานน้ำตาลทราย ทำเหมืองแร่ ทำมอทอง มอพลอย ทำสวนหลวง เป็นต้น

2.2 เจ้านายและขุนนาง ในฐานะผู้ประกอบการหลายต่อหลายชนิด เจ้านายและขุนนางต่างก็มีผลกำไรจากการประกอบการนั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นการค้าขาย ภายใน การค้ากับต่างประเทศ การทำอุตสาหกรรมป้อนตลาด รับผูกขาดเก็บภาษี อากูร รวมทั้งการทำไร่ ทำนา หรือทำสวน ส่วนใหญ่เจ้านายและขุนนางจะ ประกอบการโดยใช้ทุนของตัวเอง ดังนั้นผลตอบแทนที่ได้จึงเป็นทั้งดอกเบี้ย และ กำไรจากการประกอบการ ในขณะที่รายจ่ายมีเพียงค่าจ้างแรงงานและค่าใช้สอย ในรูปภาษีที่ดินและภาษีการผลิตเท่านั้น หากไม่ประกอบการเองเจ้านายและขุนนาง ก็จะให้บุคคลอื่นกู้ยืมทุนไปประกอบการ ซึ่งจะได้รับผลตอบแทนเป็นดอกเบี้ยถึง 30 เปอร์เซ็นต์¹ รายได้ที่เป็นค่าเป็นสินอีกอย่างหนึ่งของเจ้านายและขุนนางก็คือ การเกณฑ์ให้ไพร่สมในสังกัดทำงานให้แก่ตนโดยไม่ต้องจ่ายค่าแรงงาน และวากส่วน ที่ไพร่ของกษัตริย์ให้ ยิ่งกว่านั้นขุนนางบางคนยังมีรายได้จากการใช้ตำแหน่งหน้าที่ หาผลประโยชน์ในทางไม่ชอบ เช่น เรียกเก็บเอาเงินกับไพร่เมื่อทำการสัก ถ้า คนใดไม่ให้ก็สักอักษรตัวใหญ่และลึก ถ้าคนใดไม่ยอมให้ก็สักตัวเล็ก ๆ สักเบาจนไม่เห็น ตัวอักษรก็มี² หรือรับสินบนจากพ่อค้าเพื่อให้ผ่านซึ่งเป็นสินค้าของห้ามเข้ามาขาย³ เป็นต้น รายได้ประเภทที่ 3 ของเจ้านายและขุนนางก็คือค่าธรรมเนียมต่าง ๆ

มังฆะญอร์ ปาลเดอแก้ว เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย จันต์ ท. โจนมุตร หน้า 213

² หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 3 จ.ก. 1187 เลขที่ 7

³ หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิตยสารที่ 3 จ.ก. 1209 เลขที่ 144

ที่ให้บริการแก่ราษฎรไว้ว่าจะเป็นการรังวัดสวน รังวัดนา ออกโฉนด หรือค่าธรรมเนียมในการพิจารณาออก รายได้ที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งก็คือเบี้ยหวัดที่พระบาทสมเด็จพระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ให้แก่เจ้านาย ซึ่งมีจำนวนเล็กน้อยแตกต่างกันออกไปตามตำแหน่ง และอิสริยยศ คือ กรมพระราชวังบวร ประมาณ 40,000 บาท กรมพระราชวังหลัง 8,000 บาท กรมหลวง 4,000 บาท กรมขุน 2,400 บาท กรมหมื่น 1,600 บาท เจ้าฟ้ายังไม่ทรงกรม 1,600 บาท พระองค์เจ้า 400 - 1,200 บาท หม่อมเจ้า 40 - 240 บาท¹ ส่วนขุนนางนั้น ระดับเจ้านายก็จะได้รับเบี้ยหวัดปีละ 1,600 บาท พระยา 300 - 960 บาท พระ 80 - 120 บาท หลวง 44 - 100 บาท หมื่น 12 - 28 บาท พัน 8 - 12 บาท²

2.3 นายทุนชาวจีน จะได้อผลประโยชน์จากการผลิตในรูปของการไถ่ถอนการประกอบการไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืช ทำโรงงานอุตสาหกรรม ประกอบการค้า หรือรับจัดเก็บภาษีอากร อีกส่วนหนึ่งที่จะได้ก็คือ ดอกเบี้ยจากเงินทุนของตนทั้งที่ประกอบการค้าเองหรือให้ผู้อื่นกู้ไปประกอบการ

2.4 กรรมกร จะได้อผลประโยชน์จากการผลิตในรูปของค่าจ้าง ซึ่งแตกต่างกันออกไปตามลักษณะของงานที่ทำและระดับความชำนาญ ในโรงงานน้ำตาล กรรมกรจะได้รับค่าจ้างเดือนละ 6 บาท³ หลงวันเดือนละ 12 บาท⁴ จอดัน ครอฟฟอร์ด

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติบัญญัติที่ 1 จ.ศ. 1168 เลขที่ 5
จดหมายเหตุนิติบัญญัติที่ 3 จ.ศ. 1211 เลขที่ 152 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 40,
41, 42

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติบัญญัติที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 59 จ.ศ.
1202 เลขที่ 161 จ.ศ. 1211 เลขที่ 84 "กะมิงเซเอเจอร์" ปาลเลอแก้ว
เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 278

³หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติบัญญัติที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 5

⁴หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนิติบัญญัติที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 95

กล่าวว่ ค่าแรงงานรายวันปกติจะสูงถึงสี่ถึงครึ่ง ส่วนค่าจ้างช่างไม้จะตกวันละ 2 สลึง ซึ่งเป็นอัตราที่ค่อนข้างสูง¹

2.5 ไพร่ จะได้อผลประโยชน์จากการผลิตในส่วนที่เป็นการประกอบการของท่นในระยะเวลาดำ 8 - 9 เดือนเท่านั้น โดยอาจจะได้ในรูปของกำไรถ้ากิจการนั้นประกอบการเอง หรือในรูปของค่าจ้างในกรณีที่ได้รับจ้าง

2.6 ทาส จะได้อผลประโยชน์จากการผลิตในรูปของอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย แ่นค่าจ้างและอาจจะได้กผลประโยชน์จากการผลิตในรูปของกำไรในส่วนที่ไ้ได้รับอนุญาตให้ประกอบการเล็ก ๆ น้อย ๆ

2.7 พระสงฆ์ ถึงแม้พระสงฆ์จะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการสร้างผลผลิต แต่ก็ได้รับผลประโยชน์จากการผลิตทั้งทางตรงและทางอ้อม ทางตรงก็อาจจะได้จากการทำงานของเลขาวัค ึ่งทางอ้อมก็จะได้จากปีละ 3 เดือน ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นเป็นของวัคทั้งหมด ส่วนผลประโยชน์ทางอ้อมก็ได้อจากการที่ พระมหากษัตริย์ทรงถวายทั้งในรูปของเงิน สิ่งของเครื่องใช้ และที่อยู่อำกับ พระมหากษัตริย์จะถวายเงินแก่พระสงฆ์ในพระอารามหลวงทุกเคื้อนตั้งแต่ 50 สลึงกั ไปจนถึง 20 บาท ตามแต่ระดับฐานานุรูป² นอกจากนั้นก็จากการถวายเป็นกรังกราว³ ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ที่ได้จากพระมหากษัตริย์จะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ที่ทรงมอถวาย รวมทั้งการสร้างซ่อมแซมวัดวาอาราม เงินที่พระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ใช้จ่ายในกิจการเพื่อพระสงฆ์ในพระอารามหลวงในปี พ.ศ. 2331 เป็นเงิน 35,454.25

¹จอห์น กรอฟอร์ด เอกสารของกรอฟอร์ด แปลโดย ไ้โรจน์ เกษเม่นกิจ หน้า 128

²อัครา กาญจโนมัย การฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หน้า 22

³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 หน้า 189

บาท ในปี พ.ศ. 2341 ให้เป็น 58,210.25 บาท¹ เมื่อถึงปี พ.ศ. 2379 เพิ่มขึ้นเป็น 322,800 บาท² ทั้งนี้ยังไปรวมในส่วนที่เป็นการก่อสร้าง วอแบม วิศวกรรมซึ่งใจเงินเป็นจำนวนากเช่นกัน รายได้ทางอ้อมอีกส่วนหนึ่งของพระสงฆ์ ก็ จากการที่ราษฎรไทยวัน เว้นนาย ขุนนางนำอาหาร สิ่งของ เครื่องใช้ รวมทั้งเงินตราจากราย สังกษราชปาลเลอแก้วถึงรายได้ของพระสงฆ์ว่า "งานอารีของพระนั้นคู่กับผลประโยชน์มาก เพราะเวกผู้หนึ่งนิยมเอาของไปถวาย เสมอ และถ้าพระนั้นเป็นนักเทศน์อยู่ด้วยก็จะสะสมเงินทองไว้ไปนาน และสักออกมา คึงเนื้อตั้งตัวได้ทีเดียว"³

ถึงแม้ผลประโยชน์ส่วนที่จ่ายให้แก่พระสงฆ์จะเป็นรายจ่ายที่ไม่เกิดผลประโยชน์ ในทางวัตถุ (non - productive expenditure) แต่ก็ส่งผลด้านจิตใจอย่าง มากมาย เป็นเครื่องสนับสนุนความเชื่อในทฤษฎีการเมือง เป็นความหวังในการ ดำรงชีวิต และเป็นเครื่องครองเพื่อเลื่อนฐานะทางสังคม การเือง และ เศรษฐกิจในอนาคตก้อนโลกโพธิ์กษาคิณห์ สิ่งเหล่านี้คือ เครื่องตอบแทนที่พระสงฆ์ ให้แก่ผู้แบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิตให้ตน

¹หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 1 จ.ศ. 1150 เลขที่ 1 และ จ.ศ. 1160 เลขที่ 1

²หอสมุดแห่งชาติ จดหมายเหตุนรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1198 เลขที่ 76

³มงเขญอร์ ปาลเลอแก้ว เล่าเรื่องกรุงสยาม ปะโคโย สันต์ ค. โภณบุตร หน้า 494

จากกระบวนการผลิตทั้งหมดที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าวิธีการผลิตส่วนหนึ่ง ยังคงรักษารูปแบบวัฒนธรรมของเศรษฐกิจอยุธยาไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิตของสังคมศักดินา พระมหากษัตริย์ยังคงเป็นผู้ควบคุมการผลิตที่สำคัญ เป็นเจ้าของผลผลิตส่วนใหญ่ในราชอาณาจักร ชนชั้นเจ้านายและขุนนางต่างก็ใช้วิธีการของเศรษฐกิจในสังคมศักดินาอยุธยาแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ แต่สิ่งที่น่าสนใจก็คือ เศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้เริ่มก่อตัวขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการผลิตเพื่อตลาด การแบ่งแรงการผลิต หรือความเฟื่องฟูของการค้าได้ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัด ถึงแม้ว่าสิ่งเหล่านี้จะเริ่มจากชาวจีนอพยพก็ตาม แต่ชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่ก็ตั้งหลักแหล่งอยู่ในเมืองไทยไม่กลับไปเมืองจีน แต่งานกับคนไทย ลูกหลานที่เกิดมาก็ถูกกลืนเป็นคนไทยในที่สุด ยิ่งไปกว่านั้นคนไทยส่วนหนึ่งก็เริ่มดำเนินกิจการต่าง ๆ ในเศรษฐกิจทุนนิยมนี้ เนื่องจากได้ผลประโยชน์มากกว่าการผลิตแบบเดิม หรือได้ผลประโยชน์เพิ่มขึ้นนอกเหนือจากการประกอบการที่มีอยู่เดิม ดังนั้นยุคนี้จึงเป็นยุคเริ่มต้นของระบบทุนนิยมของไทย

เศรษฐกิจของไทยก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ ยังคงเป็นเศรษฐกิจที่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง ผลิตเครื่องอุปโภคและบริโภคทำเป็นตัวเอง โดยมีเกษตรกรรมเป็นกิจกรรมหลักของเศรษฐกิจ ส่วนอุตสาหกรรมและการค้าเป็นเครื่องมือสร้างความมั่นคงให้แก่รัฐ แต่ในขณะที่การค้าเพิ่มบทบาทในทางเศรษฐกิจขึ้นเรื่อย ๆ อุตสาหกรรมกลับตรบกันข้ามขอบเขาลงตามลำดับ รัฐเป็นองค์การที่มีบทบาทสูงสุดในการกำหนดระเบียบของทางเศรษฐกิจ ในสมัยสุโขทัยเนื่องจาก พื้นที่ในการปลูกข้าวมีไม่มากนัก รัฐจึงให้ความสำคัญสนับสนุนทางด้านการอุตสาหกรรมและการค้า ออกกฎหมายให้ความมั่นใจใจใบทรัพย์สิน ให้เสรีภาพในการค้า ยกเลิกภาษีค่าน เป็นต้น พอถึงสมัยอยุธยาพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกมีมาก รัฐเริ่มเข้าไปอ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินภายในอาณาจักร แต่รัฐก็พยายามให้ราษฎรเพิ่มผลผลิตในด้านการเกษตรด้วยการขยายพื้นที่การเพาะปลูกให้สิทธิพิเศษบางประการแก่ผู้บุกเบิกใหม่ และในสมัยนี้เองเมื่อการค้าได้ขยายตัวมากขึ้น รัฐก็เริ่มเข้าไปมีบทบาทในการควบคุมการค้าขายอาวุธซึ่งก็ได้พัฒนาเป็นการผูกขาดสินค้าของห้ามของพระคลังสินค้า ในสมัยธนบุรีสงครามในปี พ.ศ. 2301 ทำให้เกิดบ้านแตกสาแหรกขาด เศรษฐกิจชะงักงัน จึงเป็นภาระของกษัตริย์ที่จะเป็นผู้นำในการฟื้นฟูเศรษฐกิจขึ้นแรกก็ด้วยการชักจูงให้ราษฎรกลับเข้ามาหากินดังเดิมโดยซื้อ เครื่อง อุปโภคบริโภคแจกจ่ายราษฎร ต่อมาก็พยายามฟื้นฟูการค้าให้รุ่งเรืองเช่นเดียวกับอยุธยา

ถึงแม้สงครามใหญ่ในปี พ.ศ. 2310 จะสร้างความเสียหายในทางเศรษฐกิจอย่างมหันต์ และสงครามตลอดรัชกาลในสมัยธนบุรีทำให้ไม่สามารถฟื้นฟูเศรษฐกิจขึ้นได้มากนัก แต่ระเบียบทางเศรษฐกิจเป็นต้นว่า กฎหมายที่ดิน กฎหมายคุ้มครองผลิต บทบาทของพระคลังสินค้า ฯลฯ และวิธีการผลิตที่อาศัยแรงงานผลิตอันจากัก

ก็ยังปฏิบัติสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ลักษณะการเมืองการปกครองและสังคม ส่งผลต่อภาพเศรษฐกิจและการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจของไทยในยุคนั้นเป็นอย่างยิ่ง การที่พระมหากษัตริย์มีอำนาจทางการเมืองสูง ทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์เป็นกาวหนกภาพทางเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในระบบราชการเนื่องจากตำแหน่งข้าราชการของไทยสมัยนั้นไม่มีเงินเดือนประจำตำแหน่งเช่นปัจจุบัน เพียงแต่ได้เบี้ยหวัดประจำปี เป็นข้าวของเงินทองซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก ดังนั้นข้าราชการจึงต้องแสวงหาผลประโยชน์ในตำแหน่งของตัวเอง ข้าราชการเหล่านี้ได้รับอนุญาตให้เก็บเงินค่าธรรมเนียมทุกชนิดจากการที่ตนเองตัดสินคดี ทำหน้าที่จดทะเบียนที่ดิน จดทะเบียนไฟร ฯลฯ รวมทั้งของกำนัลที่ได้รับจากไพร่ของตน ข้าราชการเหล่านั้นสามารถทำกสิกรรม และทำการค้าได้ และยังสามารถทำให้ไพร่ทำงานธุรกิจส่วนตัวให้ตนได้ ในด้านสังคมชนชั้นต่าง ๆ ก็มีสิทธิและหน้าที่ในสถานะของตนเอง ซึ่งส่งผลให้สามารถกอบโกยเอาผลประโยชน์หรือถูกเบียดบังขูดรีดเอาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในแต่ละชนชั้นที่แตกต่างกัน

สภาพเศรษฐกิจของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนหนึ่งยังคงรักษารูปแบบวัฒนธรรมเศรษฐกิจอยุธยาไว้ ทั้งนี้เนื่องจากยังคงสามารถให้ประโยชน์แก่ชั้นผู้ปกครองมาก โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นการแบ่งปันผลประโยชน์ในการผลิต พระมหากษัตริย์ยังคงอาศัยสิทธิจากการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต ควบคุมการผลิต และแสวงหาผลประโยชน์ เจ้านายและขุนนางต่างก็ใช้วิธีการทางเศรษฐกิจแบบสมัยอยุธยา แสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ เมื่อขุนนิยมเริ่มขยายตัวขึ้น ชนชั้นปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ได้มีส่วนเข้าไปประกอบการในกิจการต่าง ๆ ในเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่ให้ประโยชน์เพิ่มขึ้น จนกลายเป็นนายทุนข้าราชการ ในขณะเดียวกัน นายทุนชาวจีนก็ประสานผลประโยชน์กับบรรดาผู้ปกครองสามารถยกฐานะตนเองขึ้นเป็นขุนนางได้เช่นกัน ชาวจีนบางคนได้กลายเป็นนายทุนข้าราชการ และอีกไม่นานลูกหลานของชาวจีนเหล่านี้ก็ถูกกลืนเป็นคนไทยทั้งหมด

อย่างไรก็ตามอาจมีปัญหาว่าทุนนิยมได้ก่อตัวในยุคนี้อย่างแท้จริง หรือคำตอบในเรื่องนี้ก็คือ เป็นความจริง ทั้งนี้เนื่องจากการก่อตัวของระบบทุนนิยมได้ปรากฏให้เห็นเด่นชัด ประการแรกที่สุดคือ การแบ่งแรงในการผลิต ในทางเศรษฐศาสตร์ เมื่อการผลิตมีการแบ่งแรงการผลิตก็ถือว่า สังคมนั้นมีระบบเศรษฐกิจเป็นแบบทุนนิยมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การแบ่งแรงการผลิตได้เริ่มปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน การผลิตเพื่อจำหน่าย เพื่อขาย ได้ปรากฏอย่างเด่นชัดในคนหลายกลุ่ม ไม่เป็นเพียงการผลิตเพื่อการบริโภคอย่างเดียวนั้นแล้ว การค้าก็ได้เติบโตมากมายจนมีผู้เสนอว่า เศรษฐกิจในยุคนั้นจะเป็นแบบพาณิชยกรรม กระแสเงินตราที่แพร่สะพัดไปทั่วในทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักร เหตุผลเพียงแค่นี้ก็คงเป็นเครื่องยืนยันได้ว่า เศรษฐกิจแบบทุนนิยม ได้เริ่มก่อตัวขึ้นแล้วในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเริ่มก่อตัวขึ้นในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธได้ว่า การผลิตเพื่อเลี้ยงชีพยังคงครอบคลุมหมู่บ้านชนบทอยู่ และจะยังคงครอบคลุมอยู่เช่นนี้จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ 26 สนธิสัญญาเบาว์ริงไม่ได้ทำให้เศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพของชนบทแตกสลายแต่อย่างใด เพียงแต่เป็นตัวช่วยให้ทุนนิยมในเมืองขยายตัวรวดเร็วยิ่งขึ้นเท่านั้น การกล่าวเช่นนี้อาจจะขัดแย้งกับข้อเขียนของนักประวัติศาสตร์หรือนักเศรษฐศาสตร์หลายคน ที่ให้ความสำคัญแก่สนธิสัญญาเบาว์ริงมากจนถึงกับกล่าวว่า สนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้เศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพในชนบทแตกสลาย ทั้ง ๆ ที่การผลิตเพื่อเลี้ยงชีพในชนบทนั้นปรากฏอย่างเด่นชัดทั่วไป

สิ่งที่จะเว้นกล่าวถึงไม่ได้คือ ผู้ที่ได้รับผลประโยชน์จากการผลิต จากการแบ่งปันผลประโยชน์จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์จากการผลิตมากกว่าผู้ใด เนื่องจากเป็นผู้ควบคุมการดำเนินงานทางเศรษฐกิจทุกส่วนใน

ราชอาณาจักร เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ๆ รวมทั้งรู้จักแสวงหาผลประโยชน์จากความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดินทุกตารางนิ้วในราชอาณาจักร เป็นเจ้าของชีวิตทุกชีวิต เป็นเจ้าของทุนหมิ่นในราชอาณาจักร รวมทั้งเป็นผู้ประกอบการในกิจการหลายชนิด พระมหากษัตริย์จะใช้ระบบเศรษฐกิจแบบอยุธยาแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ ทาส ในรูปการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งจะนำรายได้ไปหาศาลปีละหลายล้านเข้าสู่ของพระคลังเก็บค่าเช่าที่ดินในรูปของภาษีจากการผลิตทุกประเภท แสวงหาวิธีการใหม่ ๆ ที่จะให้ผลประโยชน์มากขึ้น ในการเก็บภาษี ชนิด และพื้นที่ในการเก็บภาษีได้เพิ่มมากขึ้น ภายใต้การประสานผลประโยชน์กับนายทุนชาวจีน พระมหากษัตริย์จะกำหนดวิธีการผลิตของไพร่ โดยกำหนดให้ส่งสิ่งของตามพระราชประสงค์ ไพร่ก็จะผลิต หรือหาสิ่งของเหล่านั้นมาถวาย หรือส่งเป็นส่วย หรือส่งเงินมาแทนในกรณีขาด หรือผลิตไม่ได้ หรือนำเงินไปซื้อสิ่งของที่ต้องพระราชประสงค์ส่งมาถวาย ทำให้การผลิตสิ่งของของพระราชประสงค์มีอยู่ทั่วไป เพื่อส่งส่วยและเพื่อขาย การผลิตสิ่งของบางประเภทที่ไพร่ทำอยู่แล้วเพื่อเลี้ยงชีพ หรือเพื่อขาย พระมหากษัตริย์ก็มีส่วนเข้าไปส่งเสริมให้ขยายพื้นที่หรือส่งเสริมให้ความสะดวกมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อผลประโยชน์ในเรื่องภาษีอากร และการค้าของรัฐ จากการที่พระมหากษัตริย์อ้างสิทธิการเป็นเจ้าของชีวิตทุกชีวิตทำให้พระมหากษัตริย์เรียกร้องผลประโยชน์จากการประกอบการทุกอย่างของบรรดาขุนนางชาวจีนในกิจการพาณิชย์ อุตสาหกรรม และการเกษตรกรรมเพื่อตลาด ในรูปของภาษีอากร ยิงการประกอบการในกิจการเหล่านี้แพร่หลายมากขึ้นเพียงใด ก็นำประโยชน์ให้พระมหากษัตริย์มากขึ้นเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นพระมหากษัตริย์ไทย ยังทรงลงไปประกอบการเอง หรือสั่งให้ขุนนางประกอบการในกิจการพาณิชย์ อุตสาหกรรม เกษตรกรรมเพื่อการตลาดด้วยทุนของพระองค์เอง ทำให้พระมหากษัตริย์เป็นทั้งเทพเจ้า กษัตริย์ ผู้ปกครอง และนายทุนอยู่ในพระองค์เดียว ในขณะที่บรรดาผู้ปกครองในระดับถัดมา คือขุนนางไค่กลายเป็นนายทุนข้าราชการและนายทุนชาวจีน

เขียบตนเองขึ้นเป็นนายทุนข้าราชการบ้าง ทำให้ทุนนิยมของไทยผสมผสานกับศักดินาได้อย่างกลมกลืน ไม่สามารถพัฒนาไปสู่ทุนนิยมที่สมบูรณ์ได้

เมื่อกล่าวถึงเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สิ่งที่จะละเลยไม่มาพูดถึงไม่ได้ ก็คือ บทบาทของชาวจีนในทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เนื่องจากชาวจีนจะเป็นผู้ชักชวนทุนนิยมให้กระบบเศรษฐกิจของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การหลั่งไหลเข้าสู่ราชอาณาจักรสยามของชาวจีนได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมากมาย จากประสบการณ์ในเมืองจีนที่เผชิญแต่ความอดอยากแร้นแค้นทำให้ชาวจีนอพยพเหล่านี้กระตือรือร้นที่จะหาวิธีเพื่อความอยู่รอด หาทุกอย่างเพื่อให้ชีวิตอยู่รอด หรือดีขึ้นบ้างเมื่อมาพบกับความอุดมสมบูรณ์ของไทย จึงเกิดความมานะพยายามอย่างเต็มที่เพื่อชีวิตที่ดีกว่า การทำงานก็ทำอย่างเอาเป็นเอาตาย ผลประโยชน์ที่ได้จึงมีปริมาณมากมายมหาศาล ไม่เพียงแต่ทำให้ชีวิตอยู่รอดเท่านั้น แต่สามารถนำไปจำหน่ายได้ การเปิดตลาดภายในก็ได้เริ่มขึ้น จึงมีชาวจีนอพยพมากขึ้นเท่าใด ตลาดก็ยิ่งขยายตัวมากขึ้นเท่านั้น เมืองได้เกิดขึ้นมากมายทุกหนทุกแห่ง เมื่อสินค้าสำหรับบริโภคมีมากขึ้น คนก็หันไปประกอบอาชีพที่ไม่ต้องพะวงกับการผลิตสิ่งของเลี้ยงชีพ ผลิตแต่สิ่งที่ตนชำนาญเพื่อขายแล้วนำเงินไปซื้อสิ่งของบริโภคแทนการผลิตขึ้นมาใช้เอง ซึ่งเป็นการส่งเสริมให้การกำภายในขยายตัวมากขึ้น เมื่อชาวจีนอพยพเห็นว่าการขายผลผลิตให้กำไร ก็ทำการขยายผลผลิตด้านเกษตรกรรมผลิตเพื่อขายโดยเฉพาะขึ้น ทำให้เกษตรกรรมเพื่อตลาดขยายตัวอย่างมากมาย หลังจากนั้นสินค้าที่ผลิตออกมาฉิมตัวในตลาดภายใน การค้าระหว่างประเทศก็เริ่มมีความสำคัญต่อการผลิตเพื่อตลาดมากขึ้น การค้าระหว่างประเทศก็เฟื่องฟูขึ้นตามลำดับความร่ำรวยของเมืองจีนทำให้จีนเป็นตลาดที่สำคัญที่สุดสำหรับระบายสินค้าเกษตรที่ผลิตเพื่อตลาดของไทย สิ่งที่สำคัญกับการเกษตรกรรมเพื่อตลาดก็คือ อุตสาหกรรมในทอเองเดียวกับเกษตรกรรม เมื่อคนไม่ต้องพะวงกับการผลิตเพื่อบริโภคแล้ว ช่างฝีมือก็ทำการผลิตสิ่งของออกมา ไม่เพียงการผลิตเพื่อใช้สอยแล้ว แต่เป็นการผลิตเพื่อขาย

โดยเฉพาะ โรงงานต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นรองรับผลผลิตทางการเกษตร หากการแปรรูปสินค้าเกษตร เป็นสินค้าอุตสาหกรรมจำหน่ายทั้งตลาดภายในและตลาดต่างประเทศ

ชาวไทยส่วนหนึ่งก็เห็นการก่อตัวของเศรษฐกิจแบบทุนนิยมก็เริ่มให้ความสนใจชนชั้นผู้ประกอบการส่วนหนึ่งได้เริ่มลงมือประกอบการโดยใช้ทุนและหวังผลกำไรตอบแทน ทำให้ทัศนคติของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นทัศนคติที่ทุนนิยม

สำหรับปัญหาที่ว่าทำไมชาวจีนสามารถมีบทบาททางเศรษฐกิจอย่างมาก เนื่องจากชาวจีนขันขันแข็งกว่าคนไทยหรือ ความเป็นจริง ก็คือ เป็นความจริง แต่ไม่ทั้งหมด ส่วนที่เป็นความจริงก็คือ ชาวจีนอพยพเคยเผชิญกับความอดอยากแล้วค้นจึงทำงานอย่างเอาเป็นเอาตาย เพื่อความอยู่รอดจนตกเป็นนิสิตในคณะที่คนไทยเคยเผชิญแต่ความอุดมสมบูรณ์ ทานิดทาหนอยกกันจนกันนางจะเฉื่อยชาจนตกเป็นนิสิตวัฒนธรรมในการทำงานจึงต่างกันอย่างเห็นได้ชัด อีกประการหนึ่งที่สำคัญก็คือชาวจีนที่อพยพมาตั้งหลักแหล่งในต่างประเทศรวมทั้งเมืองไทยเป็นกลุ่มคนที่ธรรมชาติเลือกสรรแล้ว เนื่องจากคนที่กระตือรือร้นและกระฉับกระเฉง เท่านั้นที่จะยอมจากบ้านเมืองนอนออกไปเผชิญโชคในถิ่นที่ตนเองไต่ขึ้นแต่ชื่อ ดังนั้นการหางานของชาวจีนอพยพจึงกระฉับกระเฉง ซึ่งต่างจากคนไทยซึ่งไม่ได้กระตือรือร้น ไม่ได้ค่อยไปไหน อยู่บ้านเกิดตัวเอง ทายังไรก็ไม่อดตาย ความอบอุ่นของบ้านเกิดสร้างจิตสำนึกแห่งความปลอดภัยจากทุกเรื่อง รวมทั้งเรื่องเศรษฐกิจประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ ยิ่งเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้ความกระตือรือร้นกระฉับกระเฉงในการทำงานของคนไทยอยู่ในระดับต่ำ ชาวจีนอพยพที่ทำงานอย่างเอาเป็นเอาตาย ทำงานอย่างกระตือรือร้นกระฉับกระเฉงจึงสามารถมีบทบาททางเศรษฐกิจได้อย่างไม่ต้องสงสัย

อย่างไรก็ตามปัจจัยที่สำคัญอันหนึ่งที่ชักชวนโอกาสในการเข้าไปมีบทบาททางเศรษฐกิจของคนไทยก็คือ ระบบการเมือง และสังคมไทย ระบบการเมืองทำให้ไพร่ตองอุทิศเวลาส่วนหนึ่งผลิตสิ่งของให้แก่ชนชั้นปกครอง ไม่สามารถใช้เวลาทั้งหมดเพื่อทำการผลิตและสะสมทุนไปประกอบการขนาดใหญ่ได้ ยิ่งไปกว่านั้นระบบสังคมที่แบ่งออกเป็นเจ้านาย ขุนนาง ไพร ทำให้ไพร่ตองติดกับระบบมูลนาย ขาดความคล่องตัวในการประกอบการ ไม่สามารถประกอบการขนาดใหญ่ได้ ได้แต่ประกอบกิจการเล็ก ๆ ที่ไม่สามารถพัฒนาขึ้นไปมีบทบาททางเศรษฐกิจได้

ด้วยเหตุที่ชาวจีนมีวัฒนธรรม ในการทำงานที่ถึกกว่าคนไทย และไม่มีอุปสรรคจากระบบการเมืองและสังคมเหมือนคนไทยส่วนใหญ่ของประเทศทำให้ชาวจีนสามารถเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจอย่างมากมาย อย่างไรก็ตามสิ่งเหล่านี้ก็ไม่ใช่ว่าจะน่าวิตกแต่อย่างใด เนื่องจากคนไทยมีความสามารถในการผสมกลมกลืน (Assimilate) สูงมาก ในเวลาไม่นานนัก ชาวไทยก็สามารถทำให้ชาวจีนเหล่านี้เกิดสำนึกแห่งความเป็นไทยได้อีกชั่วระยะหนึ่งถึงสองชั่วคนก็สามารถทำให้ลูกหลานชาวจีนเหล่านี้กลายเป็นคนไทยได้อย่างสมบูรณ์

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1144 เลขที่ 1

- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1150 เลขที่ 1
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1155 เลขที่ 3
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 ว.ศ. 1160 เลขที่ 1
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1166 เลขที่ 5
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 จ.ศ. 1168 เลขที่ 5
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 1 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 7
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1174 เลขที่ 21
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1175 เลขที่ 16
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 ว.ศ. 1175 เลขที่ 18
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1177 เลขที่ 14
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1180 เลขที่ 5
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1181 เลขที่ 10
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 2 จ.ศ. 1182 เลขที่ 3
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1183 เลขที่ 3
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 ว.ศ. 1186 เลขที่ 1-30
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 31
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1186 เลขที่ 37
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1187 เลขที่ 7
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1188 เลขที่ 6
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1188 เลขที่ 17
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 15
- _____ จดหมายเหตุนิติศาสตร์ที่ 3 จ.ศ. 1190 เลขที่ 8

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 1

_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 5 จ.ศ. 1191	เลขที่ 4
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1191	เลขที่ 12
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 5 จ.ศ. 1191	เลขที่ 14
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1192	เลขที่ 10
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1192	เลขที่ 19
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1194	เลขที่ 8
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1198	เลขที่ 76
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1199	เลขที่ 59
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200	เลขที่ 5
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200	เลขที่ 14
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200	เลขที่ 18
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1200	เลขที่ 100
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1201	เลขที่ 9
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1201	เลขที่ 19
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202	เลขที่ 161
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1202	เลขที่ 179
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1203	เลขที่ 16
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1203	เลขที่ 25
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1203	เลขที่ 26
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1203	เลขที่ 96
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1204	เลขที่ 79
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1204	เลขที่ 95
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1205	เลขที่ 61
_____	จดหมายเหตุนิติศาสตร์ 3 จ.ศ. 1205	เลขที่ 126

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1205 เลขที่ 135

_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1205	เลขที่ 137
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1205	เลขที่ 162
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 17
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 31
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 47
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 72
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 73
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 99
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1206	เลขที่ 123
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 5 จ.ก. 1206	เลขที่ 155
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 5 จ.ก. 1206	เลขที่ 165
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1207	เลขที่ 296
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1208	เลขที่ 90
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1209	เลขที่ 144
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 5 จ.ก. 1211	เลขที่ 9
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211	เลขที่ 19
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211	เลขที่ 84
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211	เลขที่ 101
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211	เลขที่ 123
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211	เลขที่ 124
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1211	เลขที่ 152
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1212	เลขที่ 48
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 จ.ก. 1212	เลขที่ 193
_____	จกหมายเทศรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ก.	เลขที่ 11

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ก. เลขที่ 12

_____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ก. เลขที่ 40

_____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ก. เลขที่ 41

_____ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏ จ.ก. เลขที่ 42

เอกสารต้นฉบับที่พิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 กุรุสภา พิมพ์ครั้งที่ 2 2515, 327 หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 กุรุสภา พิมพ์ครั้งที่ 2 2515, 343 หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 กุรุสภา 2506, 302 หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 กุรุสภา 2505, 352 หน้า

กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 กุรุสภา 2506, 372 หน้า

ครอบพอร์ด, จอห์น เอกสารของครอบพอร์ด การทำสนา 2515, 267 หน้า

นรินทร์ เหวี, กรบหลวง จดหมายเหตุความทรงจำ ไทยเขมม 2516, 63 หน้า

ปาลเจกัวซ์, มงเซเชอร์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท โกลมบุตร ก้าวหน้า
พิมพ์ครั้งที่ 2 2520, 930 หน้า

โลว์, เจมส์ จดหมายเหตุของเวมส์โลว์ แปลโดย นันทา วรรณติวงศ์

สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2519, 147 หน้า

สุโขทัยศึกษา, ญันย์ จารึกสุโขทัย เอกสารโรเนียว 2520, 155 หน้า

สุนทรโวหาร, พระ นิราศของสุนทรภู์ กิลปาบรรณาการ 2520, 611 หน้า

กิลปากร, กรม กาให้การชาวกรุงเก่า กาให้การขุนหลวงหาวัด และ พระราชพงศาวดาร

กรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ คลังวิทยา 2507, 472 หน้า

_____ ประชุมกิลาจารึกภาคที่ 1 สำนักนายกรัฐมนตรี พิมพ์ครั้งที่ 2

2521, 178 (12) หน้า

_____ เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอสมุดแห่งชาติ กิลปาบรรณาการ พิมพ์ครั้งที่ 24

2513, 1085 หน้า

หอสมุดแห่งชาติ, กอง จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 คุรุสภา
มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
2513, 136 หน้า

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ 2514, 137 หน้า

Bowring, Sir John The People and Kingdom of Siam Vol. 1 London.

Oxford University Press, 1969. 482 p.

Crawford, John Jouranl of an Embassy to the Courts of Siam and Cocnin
Chaina. Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1967. 598 p.

เอกสารรับรอง

กนกศักดิ์ แก้วเทพ และ สบเกียรติ อันทะนะ (บรรณาธิการ) จากเกร็ดประวัติศาสตร์
การเมืองถึงสังคมไทย วลี 2524, 128 หน้า

เกียรติศักดิ์ วงษ์บุคคา สภาพการการของไทยระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2398

ปริณฎาณพจนการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2523, 209(6) หน้า
ขจร คุ้มหาณิช ฐานันดรไพร่ สภากรมสังกมศาสตร์แห่งประเทศไทย 219, 91 หน้า
กีกฤทธิ์ บราโมด สถาบันพระมหากษัตริย์ แสงรุ่ง 2516, 47 หน้า
จรินทร์ เทศวานิช หลักเกร็ดประวัติศาสตร์เบื้องต้น ภาควิชาเกร็ดประวัติศาสตร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน 2522, 348 หน้า

จันทร์ฉาย ภักธิกม ประวัติดำรงยศไทยสมัยแรกเพิ่มจนถึงสมัยธนบุรี การศึกษาเฉพาะ
ประเด็น มหาวิทยาลัยรามกาแหง 2520, 296 หน้า

จุลจักรพงษ์, พระองค์เจ้า เจ้าชีวิต กลังวิทยา 2505, 752 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระบรมเทกนาเฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมศิลปากร 2506, 97 หน้า

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ เกร็ดประวัติศาสตร์กับประวัติดำรงยศไทย สร้างสรรค์
2524, 323 หน้า

ชัย เรืองศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณก่อนการรบ 25 เรืองศิลป์ 2523, 353 หน้า

_____ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนวณธุรกิจ ไทยวัฒนาพานิช /

2522, 348 หน้า

ช้วนันต์ สมุทวนิช กีดกันกับพัฒนาการของสังคมไทย นาคอักษร 2519, 144 หน้า

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ เรื่องของสองนคร เจ้าพระยา 2524, 311 หน้า

แซรวาต์ นิโกลาส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม

แปลโดย สันต์ ท โกลมบุตร ก้าวหน้า 2506, 308 หน้า

✓ เชาวดี จงประเสริฐ "บทบาทของชาวจีนทางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์"

มศว.ปทุมวัน ปีที่ 6 ฉบับที่ 2 กุมภาพันธ์ 2524

ญาดา ประภาพันธุ์ ระบบเจ้าภานุายอากรสมัยกรุงเทพายุคต้น สร้างสรรค์ 2524,

308 หน้า

ณรงค์ พ่วงพิศ "บทวิเคราะห์ว่าด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองของผู้นำไทยระหว่าง

พ.ศ. 1893 - 2310" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม -

สิงหาคม 2522

คารงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหา "คำอธิบายของสมเด็จพระมหาคำวรวงราชานุภาพ

ตอบปัญหาพระยาอินทรมนตรี ศรีจันทร์กุมาร" วารสารประวัติศาสตร์ ปีที่ 6 ฉบับที่ 1

มกราคม - เมษายน 2524

_____ "ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ" ประวัติศาสตร์และการเมือง

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2518

_____ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 ตอน 1 อักษรนิติ 2495,

490 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 พระจันทร์ 2478,

325(112) หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 ตอน 1 ศุภสภา

2505, 248 หน้า

การงานภาพ, สมเด็จพระบรมราชา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2
เล่ม 2 อรุณสภา 2525, 347 หน้า

ตรี อำมาตย์กุล "ประวัติศาสตร์สุโขทัย บทที่ 5 เศรษฐกิจสังคม" แถลงงานประวัติศาสตร์
เอกสารและโบราณคดี ปีที่ 8 เล่ม 1 - 3 ธันวาคม 2517

ทวีศักดิ์ ลอนลิ้ม ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับชาวยุโรปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แพร่พิทยา
2516, 220 หน้า

ทวนาเบ้, ชีเกอรุ "การชลประทานและการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย"

วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่มที่ 2 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519

ทิพากรวงศ์, สมเด็จพระบรมราชา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1
อรุณสภา 2504, 190 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 อรุณสภา 2501
192 หน้า

ทวี รัตนนิชชาติ เมืองไทยในทศวรรษของฝรั่ง ส่วนท้องถิ่น 2527, 166 หน้า

นกร พันธุ์รงค์ ประวัติศาสตร์ไทย 2 เอกสารโรเนียว 2520, 101 หน้า

นิธิ เอียวศรีวงศ์ "สุนทรภู่หากว่ากระฎุมพี" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 8
มิถุนายน 2524

วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ เอกสารทางวิชาการ

ประกอบการสัมมนา ส่องศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย
2525, 221 หน้า

ปิยฉัตร ปิตะวรรณ ระบบไพร่ในสังคมไทย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2526, 232 หน้า

ปิยนารถ นิโครธา บทบาทของเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางในการปกครองประเทศสยาม
ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์ อ ม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2514, 478 หน้า

พรินพา เถื่อนนารากร และ ศวีร์ศิลป์ สืบวัฒนะ "ข่าวในปลายวัยอยุธยา พ ศ 2199 -
2310" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 4 เล่มที่ 3 กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2518

พรรณิ อวนสกุล "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา" วารสารธรรมศาสตร์

ปีที่ 4 เล่ม 3 กุมภาพันธ์ - พฤษภาคม 2513

มคามนตร์, พระ บทละครเรื่องละعنคันไค จำลชัยกัถมากรบ 2503, 31 หน้า

ราชบัณฑิต, กรม พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี กรมตำรวจ พิมพ์ครั้งที่ 3 2467, 200 หน้า

รอง ศยามานนท์ และ วิลาภวงศ์ นพรัตน์ "ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา"

ผลงานประวัติศาสตร์ เอกสาร และ โบราณคดี ปีที่ 1 เล่ม 2 พฤษภาคม 2510

จาลูแบร์, เดอ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร ก้าวหน้า 2510

วิจิตร, ชุน ประวัติการค้าไทย ไทยพาณิชย์การ 2486, 313 หน้า

เวลดา, วอลเตอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต สมาคม

สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 301 หน้า

เวลส์, กอวริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย

กาญจน์ สมเกียรติกุล และ ชุพา ชมวันทร์ เจริญวิทย์ 2519, 404 หน้า

กิลปากกร, กรม ประชุมพงศาวดาร เล่ม 12 ธุสุภา 2507, 350 หน้า

กิลปากกร, กรม พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

พระจันทร์ 2465, 382 หน้า

สมสมัย ศรีสุทรพรรณ โฉมเน้ากัถินาไทย อักษรสัพพันธ์ พิมพ์ครั้งที่ 5 2519,

302 หน้า

สินชัย กระบวนแสง ประวัติศาสตร์สุโขทัย กรมการฝึกหัดครู 2519, 109 หน้า

สิริลักษณ์ กัถกัถเกรียงไกร ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย สว่างสรรค์ 2523,

179 หน้า

สืบแสง พรหมบุญ ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย แปลโดย

กาญจน์ ละอองศรี ไทยวัฒนาพานิช 2525, 193 หน้า

สุธี ประศาสน์เสริม "วิวัฒนาการเศรษฐกิจไทยในรอบ 200 ปี" ปาจารย์สาร

ปีที่ 9 ฉบับที่ 1 มกราคม 2525

- สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์ วิวัฒนาการเกษตรกรรมในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394 - 2475 สร้างสรรค์ ไม่ปรากฏ พ.ศ. 311 หน้า
- สุวิทย์ อัครกาวัต ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 รายงานการวิจัยเสนอสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ 2525, 3+7 หน้า
- แสงโสม เกษมศรี และ วิมล เกษมพัฒน์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 สำนักขายกรัณณศรี พิมพ์ครั้งที่ 2 2525, 265(42) หน้า
- อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง กิริสุข และ พรรณี สรวงบุญมี พิมพ์ 2518, 502 หน้า
- อัครา กาญจนมัย การฟื้นฟูพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เอกสารทางวิชาการ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2524, 46 หน้า
- อัปพร วิจิตรพันธ์ หลักเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2514, 547 หน้า
- Cady, John F. Southeast Asia its historical development New York. McGraw - Hill, 1946. 657 p.
- Ingram, James C Economic Change in Thailand 1850 - 1970 Kuala Lumpur. Oxford University Press, 1971 352 p.
- Lysa, Hong The Evolution of Thai Economy in the Early Bangkok. The thesis of Doctor of Philosophy Departemnt of History. University of Syaney, 1981. 266 p.
- Skinner, G. William Chinese Society in Thailand an Analytical History Ithaca. New York Cornell University Press, 1957. 459 p.
- Smith, G.V. The Dutch East India Company in the Kingdom of Ayuthaya 1604 - 1694 An Arbor, Michigan, Xerox University Microfilms, 1947. 346 p.

ภาคผนวก

บัญชีเงินซึ่งใช้ในงานนาคาล

จดหมายเทศราชกาลที่ 3 จ.ศ. 1200 เลขที่ 5 บัญชีเงินซึ่งใช้ในโรงทานำค่าครายหลวง

๐ วัน $2\frac{3}{8}$ กำ ปักน เอกศก ๖๗๖ สมุหนายกปีพระประสาสิ่งใด ขุนศรีบริบูรณ์
เอาบัญชีวันใจในการโรงทานาคาลหราชวงแปดออกแทนไทยทั้งนี้

๐ วัน $4\frac{5}{5}$ กำ ปักนสาเร้วทกลบปี ค่าโรง	แพ้วที่	ตมที่โรง	จ้างดูกว้างเงินทำการ คั้งนี้
	ลูกกลอง	ทุนถนนกันน้ำ	
		ซุกสระน้ำ 3 สระ	
		ทำสระใส่น้ำออย	
		กอลเตา	

จ้างเงินเดือน เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 26 วัน เงิน $\frac{2}{1}$

จ้างเงินอีก เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 26 วัน เปนเงิน $\frac{2}{1}$

จ้างเงินย่ เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 29 วัน เปนเงิน $\frac{2}{3}$

จ้างเงินสาย เกื่อนละ $\frac{1}{1}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 14 วัน เปนเงิน $\frac{1}{3}$

จ้างทำหุ้เขา เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 5 เกื่อน 17 วัน เงิน $\frac{8}{1}$

จ้างเงินเลี้ยงเกื่อนละ $\frac{1}{1}$ ทำได้ 27 วัน เปนเงิน $\frac{1}{2}$

วังจันทน์เจาะเกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 2 เกื่อน เปนเงิน $\frac{3}{}$

วังจันทน์เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 5 เกื่อน 4 วัน เปนเงิน $\frac{7}{3}$

วังจันทน์ปลาเกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 3 เกื่อน 13 วัน กรังเงิน $\frac{5}{1/3}$

วังจันทน์เนียบ เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 2 เกื่อน 4 วัน เงิน $\frac{3}{3}$

วังจันทน์จง เกื่อนละ $\frac{1}{1}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 17 วันกรังเงิน $\frac{1}{3}$

วังจันทน์เกื่อนละ $\frac{1}{1}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 10 วัน เงิน $\frac{1}{3}$

วังจันทน์กุย เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 17 วันกรังเงิน $\frac{2}{1/2}$

วังจันทน์หุย เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 12 วันกรังเงิน $\frac{2}{2/2}$

วังจันทน์งอร เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 11 วันกรังเปนเงิน $\frac{2}{1}$

วังจันทน์เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้เกื่อนหนึ่ง 5 วันกรังเงิน $\frac{1}{1/3}$

วังจันทน์เจียว เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 3 เกื่อน 8 วันเงิน $\frac{4}{1/2}$

วังจันทน์สาม เกื่อนละ $\frac{1}{2}$ ทำได้ 6 เกื่อนวันกรังเงิน $\frac{9}{1}$

จ้างจิ้งคัง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 2 เดือน 2 วันครึ่งเงิน	$\frac{3}{2}$
จ้างจิ้งเป้	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 17 วันเป็นเงิน	$\frac{1}{2} \frac{3}{2}$
จ้างจิ้งตัน	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 2 เดือน 26 วันครึ่งเงิน	$\frac{4}{2}$
จ้างจิ้งจา	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 3 เดือน 24 วันครึ่งเงิน	$\frac{5}{2} \frac{1}{3}$
จ้างจิ้ง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 2 เดือน 13 วันครึ่งเงิน	$\frac{3}{2}$
จ้างจิ้งเอว	เดือนละ	$\frac{1}{1}$	ทำไถ่ 27 วันครึ่งเงิน	$\frac{1}{1}$
จ้างจิ้งเงา	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่เดือน 23 วันเป็นเงิน	$\frac{2}{2} \frac{1}{2}$
จ้างจิ้งเกิบ	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่เดือน 25 วันเป็นเงิน	$\frac{2}{1} \frac{3}{1}$
จ้างจิ้งแดง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่เดือน 22 วันเป็นเงิน	$\frac{2}{1} \frac{2}{1}$
จ้างจิ้งชิน	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 4 เดือน 6 วัน เงิน	$\frac{6}{1} \frac{1}{1}$
จ้างจิ้งหวร	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 4 วันครึ่งเงิน	$\frac{1}{3}$
จ้างจิ้งจัน	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่เดือน 18 วันเงิน	$\frac{2}{1} \frac{1}{2}$
จ้างจิ้งกัน	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 2 เดือน 5 วัน เงิน	$\frac{3}{1}$
จ้างจิ้งฉิม	เดือนละ	$\frac{1}{3}$	ทำไถ่ 6 เดือน 15 วัน เงิน	$\frac{12}{3}$
จ้างจิ้งล่อม	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 2 เดือน 26 วันเป็นเงิน	$\frac{4}{1} \frac{4}{4}$
จ้างจิ้งหัว	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำไถ่ 5 เดือน 3 วัน เงิน	$\frac{4}{3} \frac{2}{3}$

จ้างวันกฤษ	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 2	เกื่อน 14 วัน	เงิน $\frac{3}{1 \mid 3}$
จ้างวันฐน	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 29	วันกริ่งเงิน	$\frac{1}{1 \mid 3}$
จ้างจันเื่อง	เกื่อนละ $\frac{1}{1}$	ทำได้ 24	วันเงิน	$\frac{1}{1 \mid 3}$
จ้างจันจุย	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้เกื่อนหนึ่ง	22 วัน	เงิน $\frac{2}{2 \mid 2}$
จ้างจันเวียม	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้เกื่อน		
จ้างจันหุย	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 8	วันกริ่ง	
จ้างจันตึง	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 26	วันเงิน	$\frac{1}{1 \mid 1}$
จ้างจันกั	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 21	วันเงิน	$\frac{1}{1 \mid 1}$
จ้างจันหวก	เกื่อนละ $\frac{1}{1}$	ทำได้เกื่อนหนึ่ง	16 วัน	เงิน $\frac{1}{1 \mid 2}$
จ้างจันทัว	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 4	วันเงิน	$\frac{1}{1 \mid 2}$
จ้างจันแสง	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 3	วันเงิน	$\frac{1}{2 \mid 2}$
จ้างจันแป	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้เกื่อนหนึ่ง	19 วัน	กริ่งเงิน $\frac{2}{1 \mid 3}$
จ้างจันเก	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้เกื่อนหนึ่ง	29 วัน	กริ่งเงิน $\frac{2}{1 \mid 3}$
จ้างจันสิน	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 10	วันกริ่งเงิน	$\frac{1}{1 \mid 2}$
จ้างจันกา	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 4	วันเงิน	$\frac{1}{3 \mid 3}$
จ้างจันเอีย	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้ 24	วันเงิน	$\frac{1}{1 \mid 2}$
จ้างจันหัวสัน	เกื่อนละ $\frac{1}{2}$	ทำได้เกื่อนหนึ่ง		

11

9	3
1	3

จ้างวันอุณ	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง	
จ้างวันโตก	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง 28 วัน	เงิน $\frac{2}{5}$
จ้างวันทั้ง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง 7 วัน	เงิน $\frac{1}{1}$
จ้างวันสาวหวย	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 17 วัน	เป็นเงิน $\frac{3}{1}$
จ้างวันเข็น	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 22 วันครึ่ง	เป็นเงิน $\frac{1}{2}$
จ้างวันอุณ	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 6 วันครึ่ง	เป็นเงิน $\frac{1}{1}$
จ้างวันทั้ง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 15 วัน	เป็นเงิน $\frac{2}{2}$
จ้างจับไข	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน 2 วันครึ่ง	เป็นเงิน $\frac{3}{2}$
จ้างวันเข็นอุย	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง 4 วัน	เงิน $\frac{1}{3}$
จ้างวันงวร	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน 24 วัน	เงิน $\frac{4}{3}$
จ้างวันเข็น	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 3 วัน	เป็นเงิน $\frac{1}{2}$
จ้างวันทิว	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 4 วัน	เป็นเงิน $\frac{1}{3}$
จ้างวันขึ้น	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง 15 วัน	เงิน $\frac{2}{1}$
จ้างวันไฉเมง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 12 วันครึ่ง	เป็นเงิน $\frac{1}{3}$
จ้างวันทะ	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน 5 วันครึ่ง	เงิน $\frac{3}{1}$
จ้างวันสวณจิน	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน 21 วัน	เงิน $\frac{3}{1}$

จ้างจีนเหิง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 3 เดือน	วันครึ่งเงิน	$\frac{4}{1}$
จ้างจีนสอ	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 3 เดือน	19 วันเงิน	$\frac{5}{1}$
จ้างจีนสอย	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน	28 วันครึ่งเงิน	$\frac{4}{2}$
จ้างจีนอุย	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 26 วันครึ่งเงิน	เงิน	$\frac{1}{1}$
จ้างจีนเอง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง	2 วันเงิน	$\frac{1}{2}$
จ้างจีนหาร	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 6 วันครึ่ง	เงิน	$\frac{1}{1}$
จ้างจีนฉาย	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 15 วัน	เงิน	$\frac{3}{1}$
จ้างจีนกุง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน	26 วันเงิน	$\frac{4}{1}$
จ้างจีนเง	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 15 วันครึ่ง	เงิน	$\frac{1}{5}$
จ้างจีนเวก	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 3 เดือน	เงิน	$\frac{4}{2}$
จ้างจีนเก็บ	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 9 วันครึ่ง	เงิน	$\frac{1}{3}$
จ้างจีนกั	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้ 2 เดือน	20 วันครึ่งเงิน	$\frac{4}{1}$
จ้างจีนโป	เดือนละ	$\frac{2}{2}$	ทำได้ 7 เดือน	25 วัน เงิน	$\frac{16}{2}$
ชิมู					
จีนจุน	เดือนละ	$\frac{1}{2}$	ทำได้เดือนหนึ่ง	เงิน	$\frac{1}{2}$

ซื้อสิ่งของไว้ในการโรงเรียนน้ำตาทราย

แปดเงิน

ซื้อไม้ไผ่ 100 ลำละ $\frac{3}{1}$ ไม้ 2332 ค่าแปดเงิน $\frac{17}{2}$

$\frac{1}{1} \frac{3}{2}$

ซื้อไม้ไผ่ศรีสุก 100 ลำละ $\frac{1}{1}$ ไม้ 350 ค่าแปดเงิน $\frac{4}{2}$

ซื้อจาก 600 ลำละ $\frac{1}{1}$ จาก 104222 แปดเงิน

$\frac{2}{3} \frac{1}{1}$

ซื้อสมุนไพร ร้อยละ $\frac{3}{3}$ สมุนไพร 450 แปดเงิน

$\frac{3}{1}$

ซื้ออิฐก่อเตาพื้นละ $\frac{5}{2}$ อิฐ 7000 แปดเงิน

$\frac{18}{2}$

ซื้อปูนขาว เกวียนละ $\frac{3}{1}$ ปูน 46 $\frac{6}{0}$ แปด

$\frac{13}{2}$

ซื้อลูกหินบดละ 7 ลูกเป็น $\frac{8}{1}$

ซื้อขวนนิวกัดเกลาพื้นสำหรับละ $\frac{4}{2}$ สำหรับเงิน $\frac{2}{1}$

$\frac{10}{2}$

จาก หัก ลูกเป็น 4 สำหรับ ๆ ละ $\frac{15}{1}$ สำหรับแปดเงิน

$\frac{3}{1}$

ซื้อปูนใหญ่ ร้อยละ $\frac{10}{1}$ ปูน 110 ใบ แปด

$\frac{11}{1}$

ร้อยละ $\frac{3}{2}$ หัก 3000 ใบ เงิน $\frac{5}{2}$

ซื้อหอก ร้อยละ $\frac{3}{1}$ หอก 4000 ใบ เงิน $\frac{10}{1}$

เงิน $\frac{16}{12}$

ร้อยละ $\frac{3}{1}$ หอก 731 ใบ เงิน $\frac{1}{1}$

ข้อถึงใหญ่ 124 ใบ

เงิน

$$\begin{array}{r} 10 \overline{) 21} \\ \underline{20} \\ 1 \end{array}$$

ข้อเรือมัน
ทุกออก

ฉาอมำหนึ่งยาว 5 วา 2 กอก กว้าง 5 วา 2 กอก
เรือฉนวนลาหนึ่งยาว 6 วา 6 กอก

$$\begin{array}{r} 0 \overline{) 1} \\ \underline{0} \\ 1 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 14 \overline{) 14} \\ \underline{14} \\ 0 \end{array}$$

จ้างทอเรือฉนวน
มันทุกออก

ลำหนึ่งยาว 6 วา กว้าง 6 กอก
ลำหนึ่งยาว 6 วา 2 กอก กว้าง 6 วา 2 กอก

$$\begin{array}{r} 0 \overline{) 10} \\ \underline{0} \\ 10 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 2 \overline{) 4} \\ \underline{4} \\ 0 \end{array}$$

จ้างทอหมันเรือฉนวน

$$\begin{array}{r} 3 \overline{) 6} \\ \underline{6} \\ 0 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 10 \overline{) 10} \\ \underline{10} \\ 0 \end{array}$$

เหล็กการรอกเตาใหญ่
ราคาทั้งละ

$$\begin{array}{r} 13 \overline{) 78} \\ \underline{78} \\ 0 \end{array}$$

เงิน

$$\begin{array}{r} 6 \overline{) 12} \\ \underline{12} \\ 0 \end{array}$$

เหล็กการรอกเตา

$$\begin{array}{r} 1 \overline{) 1} \\ \underline{1} \\ 0 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 75 \overline{) 75} \\ \underline{75} \\ 0 \end{array}$$

เงิน

$$\begin{array}{r} 4 \overline{) 12} \\ \underline{12} \\ 0 \end{array}$$

เหล็กสแรกการรอก

$$\begin{array}{r} 1 \overline{) 1} \\ \underline{1} \\ 0 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 5 \overline{) 62} \\ \underline{60} \\ 2 \end{array}$$

เงิน

$$\begin{array}{r} 5 \overline{) 5} \\ \underline{5} \\ 0 \end{array}$$

ปลดอกหนาเตาเล็ก 1
เหล็ก สแรกแขวนกตะ 2
ซึ่งละ 1

$$\begin{array}{r} 3 \overline{) 70} \\ \underline{69} \\ 1 \end{array}$$

เงิน

$$\begin{array}{r} 5 \overline{) 15} \\ \underline{15} \\ 0 \end{array}$$

เหล็กปากอ แวเตาใหญ่

$$\begin{array}{r} 1 \overline{) 1} \\ \underline{1} \\ 0 \end{array}$$

$$\begin{array}{r} 70 \overline{) 70} \\ \underline{70} \\ 0 \end{array}$$

เงิน

$$\begin{array}{r} 5 \overline{) 5} \\ \underline{5} \\ 0 \end{array}$$

เหล็กมัดพื้นไม้

3 อันราคาข้างละ

$$\begin{array}{r} 1 \\ 1 \\ \hline 2 \end{array}$$

หนัก

$$\begin{array}{r} 1 \\ 47 \\ \hline \end{array}$$

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 10 \\ 3 \\ \hline 2 \end{array}$$

เหล็กกุดถ่านไฟ

4 อันราคาข้างละ

$$\begin{array}{r} 1 \\ 1 \\ \hline 2 \end{array}$$

หนัก

$$\begin{array}{r} 1 \\ 63 \\ \hline \end{array}$$

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 12 \\ 3 \\ \hline \end{array}$$

รวมกุดถ่านไฟ

3 เฒ รากา

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \\ \hline \end{array}$$

เหล็ก ขอ แขนงับบน

เการากาข้างละ

$$\begin{array}{r} 1 \\ 1 \\ \hline \end{array}$$

หนัก

$$\begin{array}{r} 1 \\ 15 \\ \hline \end{array}$$

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 1 \\ 3 \\ \hline \end{array}$$

เหล็กค้ำก้นการไฟใน

เกา 8 อันราคาข้างละ

$$\begin{array}{r} 1 \\ 1 \\ \hline \end{array}$$

หนัก

$$\begin{array}{r} 1 \\ 31 \\ \hline \end{array}$$

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 10 \\ 1 \\ 3 \\ \hline \end{array}$$

เหล็กการหนาเกาชักทอ

จอยใส่ไม้ เกาใหญ่หนัก

รากาข้างละ

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 5 \\ 1 \\ 2 \\ \hline \end{array}$$

เหล็กขอ

18 เฒ ๆ ละ

$$\begin{array}{r} 1 \\ 1 \\ \hline \end{array}$$

แปนเงิน

เหล็กรองกะเกียง 4 อัน ๆ ละ

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \\ \hline \end{array}$$

แปนเงิน

$$\begin{array}{r} 1 \\ 2 \\ \hline \end{array}$$

เหล็กปลดอกหีบ ใหญ่ 32 อัน
 รากาซังละ $\frac{1}{2}$ หน้า $\frac{8}{3}$

เป็นเงิน

$$\frac{2}{1} \frac{3}{3}$$

เหล็กกันใส่ไม้

17 อันรากาซังละ $\frac{1}{2}$ หน้า $\frac{1}{11}$ เป็นเงิน

$$\frac{13}{1} \frac{3}{3}$$

ต่อไปลบเดือนไปสามารถอ่านได้

ทนายสืบคดี : แยกตามตำแหน่ง, หน้าที่
(เฉพาะผู้มีศักดินา ระหว่าง 100,000 - 400)

ศักดินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
100,000	พระมหาอุปราช	พระราชาวิเท
50,000	สมเด็จพระอนุชาธิราช (ทรงกรม)	"
40,000	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ (ทรงกรม)	"
20,000	สมเด็จพระอนุชาธิราช	"
15,000	สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ	"
	พระอนุชา (ทรงกรม)	"
	พระเจ้าลูกเธอ (ทรงกรม)	"
	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ (ทรงกรม)	"
11,000	พระเจ้าหลานเธอ	"
10,000	เจ้าพญามหาอุปราช	"
	เจ้าพญาจักรีฯ สมุหนายก	หัวหน้าฝ่ายพลเรือน
	อัครมหาเสนาบดี	
	พญาอมราชฯ	กรมพระนครบาล
	ออกญาพลเทพา	เสนาบดีกรมนา (เกษตร)
	ออกญาศรีธรรมราชา	เสนาบดีพระคลัง
	ออกญาธรรมราชาธิบดีฯ	เสนาบดีกรมวัง
	ออกญาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีฯ	กรมธรรมการ
	พระมหาราชครู พระครูมหิธรฯ	โหราจารย์และราชพิธี

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
	พระมหาราชครู พระราชประโหิตาจารย์	โหรจารย์และราชพิธี
	เจ้าพญามหาเสนาบดี	หัวหน้าฝ่ายทหาร
	สมุหพระกลาโหม	
	ออกญาศรีราชเกษไชย	กรมภาพ
	ออกญาศรีราชเกษไชย ท้ายน้ำ	"
	เจ้าพญาสุรศรี	เจ้าเมืองพิษณุโลก
	เจ้าพญาศรีธรรมราช	เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
	ออกญากระเสตรสงคราม	เจ้าเมืองสวรรคโลก
	ออกญาศรีธรรมศุกรราช	เจ้าเมืองสุโขทัย
	ออกญารามณรงค์	เจ้าเมืองกำแพงเพชร
	ออกญาเพชรต้นสงคราม	เจ้าเมืองเพชรบูรณ์
	ออกญาไชยยาธิบดี	เจ้าเมืองตะนาว
7,000	พระอนุชา (ไม่ทรงกรม)	พระราชวงศ์
6,000	พระเจ้าลูกเธอ (ไม่ทรงกรม)	"
	สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ (ไม่ทรงกรม)	"
5,000	พระอุไทยธรรม	กรมวัง
	ออกพระราชสภาวะดี	กรมพระสุรัสวดีกลาง
	พระเพทราชาธิบดี	พระคัมภีรบาลจางวางขวา
	พระสุรินทราชา	พระคัมภีรบาลจางวางซ้าย
	พระเพชพิไชย	กรมล้อมพระราชวัง
	พระราชครู พระครูพิเศษขวา	โหรจารย์และราชพิธี
	พระราชครู พระครูพิรามราชสุภาวดี	"
	พระราชภักดีศรีรัตนราชสมบัติ	กรมพระคลัง

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
4,000	ออกพระศรีภริยปริชา พระพิไชยสงคราม (เจ้ากรม) พระรามกำแหง (เจ้ากรม) พระพิไชยรณยุทธ (เจ้ากรม) พระวิจิตรรงค์ (เจ้ากรม) ออกญาศรีสุริยราชไชย ออกญาเทพาธิบติ ออกญาไกรเพชรรัตน ออกพระไชยธิบติ ออกพระวิจิตรภักดี ออกญาแก้วเกษรพย ออกญาเคางะทราธิบติ พระเจ้าหลานเธอ (ไม่ทรงกรม)	กรมวัง (อาลักษณ์) กรมอาษาซ้าย กรมอาษาขวา กรมเขนทองขวา กรมเขนทองซ้าย เจ้าเมืองพิไชย เจ้าเมืองพิจิตร เจ้าเมืองนารศวรร์ค เจ้าเมืองจันทบูรณ์ เจ้าเมืองไชยา เจ้าเมืองพัทลุง เจ้าเมืองชุมพร พระราชวงศ์
3,000	หลวงมหาอำมาตยาธิบติ พระศรีพิพัทธันตะโกษา ออกพระราษฏรราช ออกพระนนทเสนา พระธรรมเสนา ออกพระอินทรพิศา ออกพระจันทราพิศา	มหาดไทยฝ่ายเหนือ พระคลัง กรมวัง กรมวัง กรมธรรมการ พระสนมซ้าย กรมวัง พระสนมขวา กรมวัง
3,000	พระเนาวรัชไชยธิบดินทร์ ออกพระเทพาธิบติ ออกพระศรีสุเรนทราธิบติ	พระคลัง กรมพระสัสดี กรมพระสุรัสวดีขวา

ทักษิณ	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
	หลวงกาแพงรามภักดี	พระคชบาลขวา
	หลวงราชวังเมือง	พระคชบาลซ้าย
	ออกญากริสุริยะภานุ	กรมมัตน
	พระธรรมสาตรราชโหราจารย์	โหราจารย์และราชพิธี
	ปลัดมหิศร	
	พระอัฐยาปรีชาธิปัตย์โหราจารย์	"
	ปลัดพระครูพิเศษ	"
	พระญาณประภาษา	"
	พระศรีสังกอร	"
	พระเทพราชชาตวาศรีวาสุเทพ	"
	พระวิภานีศรีลิลวิสุทธิ	
	พระเกษมราชสุภาวดี	กรมแพ่ง
	ขุนหลวงพระไกรศรี	"
	พระศรีไกรลาธราชเทษบุรี	พระคลัง
	พระราชโสมไหสุริยาธิปัตย์	พระคลังในซ้าย
	พระสมบัติธิบาล	พระคลังในขวา
	พระราชประสิทธิ์พิพิทสมบัติ	พระคลังพิเศษ
	พระโหราธิปัตย์	กรมโหรหน้า
	พระธรรมไตรโลก	กลาโหม
	พญาอะไภยรณฤทธิ์	กรมพระการเวจซ้าย
	พระอนุชิตะราชา	กรมพระการเวจขวา
	พระราชสงคราม	กรมทหารในกลาง
	เจ้าพญามหาโยธา	ตั้งทองขวา
	พระศรีราชสงคราม	ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
3,000	ออกพระศรีสุรินทรดาไชย	เจ้าเมืองเพชรบุรี
	ออกพระสุร ะบดินสุรินทรดาไชย	เจ้าเมืองไชยนาท
	ออกเมืองอินทบุรี	เจ้าเมืองอินทบุรี
	ออกเมืองพรหมบุรี	เจ้าเมืองพรหมบุรี
	ออกพระญีสารสงคราม	เจ้าเมืองสังขบุรี
	ออกพระนกรพราหม	เจ้าเมืองลพบุรี
	ออกพระพิไชยณรงค์	เจ้าเมืองสระบุรี
	ออกพระพิไชยสุนทร	เจ้าเมืองอุทัยธานี
	ออกพระศรีสิทธิกัน	เจ้าเมืองมโนรมย์
	ออกพระวิเศษไชยชาญ	เจ้าเมืองอ่างทอง
	ออกพระสวรรคบุรี	เจ้าเมืองสวรรคบุรี
	ออกพระพิไชยภักดี	เจ้าเมืองกาญจนบุรี
	ออกเมืองพลคบุรี	เจ้าเมืองไทรโยค
	ออกพระสุนทรสงคราม	เจ้าเมืองสุพรรณบุรี
	ออกพระศรีสวัสดิ์บุรี	เจ้าเมืองศรีสวัสดิ์
	ออกพระสุนทรบุรี	เจ้าเมืองนครไชยศรี
	ออกพระอมรินทรดาไชย	เจ้าเมืองราชบุรี
	ออกเมืองวิเศษดาไชย	เจ้าเมืองตะของกระเทียม
	ออกพระพิบูลสงคราม	เจ้าเมืองนครนายก
	ออกพระอุทัยธานี	เจ้าเมืองปราจีนบุรี
	พระนนทบุรี	เจ้าเมืองนนทบุรี
	พระสมุทรสาคร	เจ้าเมืองท่าจีน
	พระสมุทรสงคราม	เจ้าเมืองแม่กลอง

กักตึก	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
	พระสมุทรปราการ	เจ้าเมืองปากน้ำ
	พระชนบุรี	เจ้าเมืองชลบุรี
	พระปรานบุรี	เจ้าเมืองปรานบุรี
	ออกพระพิไชยภักดี	เจ้าเมืองอุย
	ออกพระราชภักดีศรีสงคราม	เจ้าเมืองระยอง
	เมืองบางละมุง	เจ้าเมืองบางละมุง
	พระศรีสมอรัตนราชภักดี	เจ้าเมืองท่าโรง
	พระนครไชยสันนรินทร์	เจ้าเมืองบัวชุม
3,000	พระจันทรราชภักดี	เจ้าเมืองฉะพรวน
	เมืองไชยบาดาน	เจ้าเมืองไชยบาดาน
2,400	ออกหลวงมงคลรัตนมนตรี (อากรใน)	กรมพระคลัง
	ออกหลวงอินมนตรีศรีจันทร์กุมาร (อากรนอก)	"
	หลวงทรงพลราชสมุหะ	กรมพระอัครราชซ้าย
	พระครูธรรม	กรมธรรมการ
2,000	หลวงพิไชยมนตรี	กรมม้าแข่งใน
	หลวงศรีอัครเดช	"
	หลวงอิสต์อัคร	กรมม้าแข่งนอก
	หลวงสุนทรสันตพ	"
	ออกญาแพทยพจน	กรมแพทย์
	หลวงมหามนตรีศรีอริราช	กรมตำรวจใน
	หลวงมหาเทพเลพกระสัตร	กรมตำรวจในซ้าย

ศักราช	ข้อความ	หน้าที่และสังกัด
1,600	หลวงพิเรนธเทพคดี พระอินนเทพคดี พระราชวังสรร (จางวาง) ขุนอินอักษณศวร หลวงอินทมนคณาทร พระศรีวิโรตเกรษฐี พระศรีธรรมมาภิเษฐี พระศรีโมเสถราชแพทยา พระตรีเกราชแพทยา หลวงราชรักษา หลวงราโช หลวงโลกทีป หลวงราชริน หลวงอินเคชะ หลวงพรมบริรักษ์ หลวงสุริยภักดี	กรมพระตำราวจิใหญ่ขวา กรมพระตำราวจิใหญ่ซ้าย กรมภาษาจามซ้ายและขวา กรมฉางเข้าบาตร พระคลัง " " กรมแพทยาหน้า กรมแพทยาหลัง กรมหมอนวคซ้าย กรมหมอนวคขวา กรมโหรหลัง กรมตำรวจนอกขวา กรมตำรวจนอกซ้าย
1,600	หลวงวิสุตโยธามาต หลวงราชโยธาเทพ หลวงขจรเสนี หลวงลักษมาณา หลวงศรีมหาธาธา ขุนศรีพิไชยสงคราม หลวงเสนามาตย์	กรมทหารในขวา กรมทหารในซ้าย กรมอาษาจามขวา กรมอาษาจามซ้าย กรมอาษาจามซ้าย ขุนพลเมืองพิษณุโลก มหาดไทยเมืองพิษณุโลก

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
1,500	หลวงไกรพลแสนภูษิมภัก	หลวงพลประจำเมืองนครศรี-
		ธรรมราช
	หลวงจำนาคไท	มหาดไทยเมืองนครศรีธรรมราช
	ขุนศรีวัง	กรมวังเมืองขึ้นเมืองนครศรี-
		ธรรมราช
	พระพิเภกสงคราม	กรมเขื่อนเพชรค้อมพระราชวัง
	ขุนไชยอาญา	โหราจารย์และราชพิธี
	ขุนวินการภิรมย์	"
	หม่อมเจ้า	พระราชวงศ์
	หลวงพิเชษฐาสล	กรมนาง
	พระจุลราชมนตรี	พระคลัง
	หลวงโชฎิกราชเศรษฐี	"
	ออกพระพิพักร	กรมหมอยาขวา
	ออกพระสิทธิสาร	กรมหมอยาซ้าย
	พระสุพริต	พระคลัง
	หลวงกริราชยศ	หลวงเมืองเมืองพิษณุโลก
	หลวงจักรุณจินดา	หลวงวังเมืองพิษณุโลก
	หลวงศรีราชโกษา	หลวงคลังเมืองพิษณุโลก
	หลวงกริศักดิ์นคร	หลวงนาเมืองพิษณุโลก
	หลวงเทพวชน	สัสดีเมืองพิษณุโลก
	หลวงราชรักษา	หลวงเมืองเมืองนครศรีธรรมราช
	หลวงวัง	หลวงวัง "
	หลวงคลัง	หลวงคลัง "
	หลวงพลธากอรรชไมตรี	ประจำเมืองนครศรีธรรมราช

หักคินา	ชื่อกาแห่ง	หน้าที่และสังกัด
1,400	หลวงพรหมเสนา	สัสดีกลางเมืองนครราชสีมา
	หลวงไชยประญา	สัสดีซ้าย "
	หลวงเทพเสนา	พลศึกษา "
1,200	ออกญาอะไภยสุระเพลิง	จางวางขวา
	ออกญาคำเกิง	จางวางซ้าย
	ขุนเทพเสนา	ตำรวจในขวา
	ขุนจันทราเทพ	ตำรวจในซ้าย
	หลวงแพ่งใน	มระจาทหัวเมือง
	หลวงแพ่งนอก	"
	หลวงภาษีอากร	"
	หลวงไชยสุริน	กรมปืนใหญ่
	หลวงกรมลูกวิเสศ	กรมปืนน้อย
	หลวงร้าง	มระจาทหัวเมือง
	หลวงอาลักษณ์	"
	หลวงโยธาทิพ	กรมตำรวจหัวเมือง
	หลวงโยธาเทพ	"
	ปลัดเมือง	เมืองตะนาว
1,000	หลวงธรรมรักษา	กรมธรรมการ
	หลวงศรีมโนราชภักดี	ยัณฑ์
	หลวงเทพธานาบุญภักดี	"
	ออกพระศรีมโนราชภักดี	"
	หลวงอัคเนษร	เจ้ากรมขวา
	หลวงขจรสาแแดง	เจ้ากรมซ้าย

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
1,000	หลวงราชโขน	ปลัดหูลดลอง กรมวัง
	ขุนอัมรภักดีราช	ปลัดหูลดลอง กรมสลัดซ้าย
	ขุนอัมรินทร์รักษา	ปลัดหูลดลอง กรมสลัดขวา
	ขุนครุราชพิชัย	จางวางราชพิธี
	พระอิศวรธิเบศ	จางวางราชพิธี
	พระราชสมบัติ	พระคลัง
	หลวงแก้วคุณะรัตนบดิน	กรมพระคลังจวน
	ขุนมหาสิทธิโวหาร	ปลัดนั่งเกล้า อาลักษณ์ กรมวัง
	พระพิพิธไธสรัย	จางวางขาวที่ฉ้าย กรมวัง
	พระพิบูลย์ไธสวรค์	จางวางขาวที่ขวา กรมวัง
	พญาธรรมปรีชา	จางวางราชบัณฑิต
	หลวงเทพวรขุน	ปลัดหูลดลอง สมุหพระกลาโหม
	ขุนไกรณราย	ปลัดหูลดลอง ออกพญาศรีราช- เดชไชย
	ขุนไกรเทพ	ปลัดหูลดลอง ออกพญาศรีราช- เดชไชยท้ายน้ำ
	หลวงฤไทย	กรมพลพันขวา
	หลวงอภัยสุริน	กรมพลพันซ้าย
	พระแสนภูมิภ	กรมอาษาณูปัน
	หลวงรามนุ	กรมกลองชนะ
	เจ้าพิเทหะราช	ข้างคน
	เจ้าอนุรทเทวา	ข้างคน
	เจ้าหมานามราช	ข้างคน

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
1,000	ท้าววรจันทร์	วัง
	ท้าวอินสุเรนทร	"
	ท้าวศรีสุภาจันทร์	"
	ท้าวอินทร เทวี	"
	ท้าวศรีจุฑาลักษณ์	"
	จมีนสาระ เพชรภักดี	"
	จมีนศรีเสาวรักษ์	"
	จมีนไวยวรรณาก	"
	จมีนเสมอใจราช	"
	ขุนราชนิคุณิทยภักดี	ปลัดทูลฉลอง สมุหนายก
	หลวงวาสุเทพ	กรมมหาดไทยารวภูธร
	ขุนเพชรปราณี	ปลัดทูลฉลอง พญาอมราช (เวียง)
	ขุนเพชรดา	ปลัดเวียง
	หลวงอินทร านักกรัราชรองเมือง	กรมกองตระเวนขวา
	ขุนเทศ	กรมกองตระเวนซ้าย
	หลวงประจักษ์ราช	ปลัดทูลฉลอง พญาออกญาผลเทพ (นา)
	พระพิพิธโกษาราช	ปลัดทูลฉลอง ออกพระญาเสรีธรรมราช (กลัง)
	หลวงบาเรอภักดี	วัง
	หลวงรักษมณเฑียร	"
	ขุนราชพิมาร	กรมพระอุทยาน (วัง)
	หลวงมหามณเฑียร	รักษาวัง

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
1,000	พญาอักษิรี	นายกองตั้งทองขวา
	สมิงอั้งวะมั่งศรี	"
	สมิงโลกณัน	"
	สมิงสามปราบ	"
	สมิงโลกพร้าว	"
	สมิงชนูเกิล	นายกั้งทองขวา
	สมิงกรี่คุณ	"
	สมิงปราบใหญ่	"
	พญาศรีทรวง	นายกองตั้งทองซ้าย
	สมิงไอยมันตรา	"
	สมิงราชาสีหรี	"
	สมิงราชามนุ	"
	สมิงนรธา	"
	สมิงสุริย์	"
	สมิงธิไพโร	"
	ขุนโลกรักษา	คามขวาเมืองพิษณุโลก
	ขุนพิทยาเทพ	คามซ้าย "
	ยกกะบัตร	ประจาเมืองตะนาว
	พล	" "
	มหาดไทย	" "
	เมืองขึ้นเมืองโท	ประจาเมืองโท
	ปลัดเมือง	ประจาเมืองชุมพร
	ท้าวสมศักดิ์	นางสนองพระโอษฐ์

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
800	ท้าวโสภ	นางสนองพระโอษฐ์
	ท้าวศรีสัจจา	นางสนองพระโอษฐ์
	ท้าวอินสุริยา	"
	พระครูมัญจธรรม	สงฆ์
	เจ้าราชกรีฑ	ข้าข้างปลายเชือก
	เจ้าพรภูวราชา	"
	เจ้าพงศรีหะนาท	"
	เจ้าชาติเกษะ	ข้าข้างปลายเชือก
	เจ้ารามกบ	"
	เจ้าศเทศ	โสดกระบือ
	เจ้าราชาอุไทย	โสดกระบือ
	เจ้าไพรมเทพ	"
	เจ้ารามลักขณ์	"
	เจ้าอัคราช	"
	เจ้าสุรินทร์	-
	เจ้าอินทราช	-
	เจ้านเรนราชา	ชีม
	เจ้าเทพราช	"
	เจ้าเทวชิราช	"
	พระสนม	วัง
	ท้าวขำรงกันคาน	คุมคลังเงิน ทอง พรรณมา-
	เจ้ากรมของสมเด็จพระเจ้า	พรรณแพร เกรืองทองขาวเหลือง
		มหาคเล็ก

กัณณนา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
800	นายกักดี นายฤทธิ์ นายสิทธิ์ นายเดช หุ่นกรีสหะ เทพ ขุนราชพิณใจ ขุนอาญาจักร ขุนบุรินทร์ ขุนเทพอาญา ขุนราชอาญา หลวงราชเสนา หลวงเสนาภักดี หลวงอนุชิตพิทักษ์ หลวงอนุรักษภูเบศ ขุนงามเมือง ขุนพัศดีชัย ขุนพัศดีขวา ขุนโกชนชากร หลวงธนาบดีศรีพิทักษ์เนกร ขุนสำเร็จศักดิ์หลังภูิก ขนพิณใจโราช ขุนรักบาทสมบัติ ขุนราชอากร	มหาดเล็ก " " " ปลัดมายุขิมผากไท สมุคณายก ปลัดพระธรรมมณู สมุคณายก ปลัดสารวจ หมุคณายก ปลัดนั่งศาลหลวง ปลัดนั่งศาลร าชฎร หมุคณายกขีกรมมหาคไท ปลัดหูลดลองมหาคไท มหาดเล็ก " " ศาสนครบาล ปลัดตรววจุก " ปลัดศาลกรมนา สังกัดกรมนา " ปลัดนั่งสารพระกลัง จำโนคภูิก ทาบาณขีกลาง

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
800	ขุนทิพโกษา ขุนราชเทียรบุรี หลวงราชมนตรี หลวงนนทเกษ หลวงรัตนโกษา จมนจรงรักษา จมนจรงักคี ขุนศรีราชบุกร ขุนอินทราชวัง ขุนพรหมสุภา ขุนเทพสุภา ขุนวิเศษ ขุนธรรมเสนา หมื่นกงษร หมื่นกงศีล หลวงทิพรักษา ขุนจิตรทราพร หมื่นชานาญโกไสย ขุนสำเร็จพระขรรค์ ขุนสรรพาวุธ ขุนราชบาเรอ ขุนรักษานาถ ขุนศรีสาคร ขุนพิไชยเสนา	ประจำพระคลัง คุมแขกชาวมาลายู กบฏวน ฝรั่ง คุมพราหมณ์เทพ ประจำพระคลัง พระตำรวจวังซ้าย พระตำรวจวังขวา ศาลมรดก อาญาวัง นครบาลวัง แพ่งวัง ปลัดกรมพระคลัง ปลัดทูลฉลองกรมธรรมการ ปลัดกรมขวา ปลัดกรมซ้าย ปลัดเครื่องกัน เจ้ากรมกลั่นน้ำมัน (น้ำสง) กรมวัง เจ้ากรมแสงคันขวา เจ้ากรมแสงคันซ้าย ปลัดกรมพระสนมซ้าย ปลัดกรมพระสนมขวา ปลัดทูลฉลอง (อากร) ปลัดขวากรมพระสุรัสวดี

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
800	ขุนโยธามริการ ขุนพรมราชประญา ขุนอินวิเชียร	ปลัดซ้ายกรมพระสุรัสวดี ปลัดนั่งศาลกรมพระสุรัสวดีซ้าย ปลัดขวาที่นั่งศาลกรมพระสุรัสวดี
	ขวา	
	หมื่นกษลธิ	ปลัดกรมพระกษบาลขวา
	หมื่นกษศักดิ์	ปลัดกรมพระกษบาลซ้าย
	หมื่นบุษยภิไธย	ปลัดขวากรมม้าต้น
	หมื่นไกรเพชร	ปลัดซ้ายกรมม้าต้น
	ขุนตรงสงคราม	ปลัดกรมม้าแข่งในขวา
	ขุนรามวัศกร	ปลัดกรมม้าแข่งในซ้าย
	ขุนภาริชาติ	ปลัดกรมม้าแข่งนอกขวา
	ขุนราชอาชาไนย	ปลัดกรมม้าแข่งนอกซ้าย
	หลวงเทพบริบาล	ปลัดจางวางกรมล้อมพระราชวัง
	หลวงรามรักษา	ปลัดกรมขวา กรมล้อมพระราชวัง
	หลวงพหุเดช	สังกัดกรมล้อมวัง
	หลวงยี่สาณสรเดช	"
	หลวงสิทธิพลไชย	"
	หลวงอภัยพลอาญา	"
	หลวงอภัยพิทักษ์	ปลัดกรมล้อมพระราชวังซ้าย
	หลวงพิทักษ์พลชั้น	ประจากรมล้อมพระราชวังซ้าย
	หลวงชนะไพริน	ประจากรมล้อมพระราชวังซ้าย
	หลวงรงวิสิท	" "
	หลวงวิเศษรยาง	" "
	หลวงวิเศษสรไกร	" "

ศักราช	สถานที่	หน้าที่และสังกัด
800	หลวงราชนิทาน หลวงราชพรบมา หลวงสิทธิพรบมา หลวงเทวพรบมา ขุนภักดิ์องค์ ขุนองครักษ์ ขุนราชเนตร ขุนทิมนเนตร ขุนมหานาถ ขุนสาระแพทย์ พระครูอัสสัมชัญ หลวงสิทธิไชยบถ หลวงสุนทรภิมล จมนักราชสมบัติ จมนักราชนาถ ขุนสืพิภักดิ์ ขุนสืพิภักดิ์ จมนักรัชมบัติ จมนักรัสนะโกษา หลวงเทพสมบัติ หลวงทิพสมบัติ พระวิเชียรปรีชา ขุนโชค	ปลัดทูลฉลองประจำกรมหมอยาขวา ปลัดทูลฉลองประจำกรมหมอยาซ้าย ปลัดสิทธิสารประจำกรมหมอยาซ้าย ปลัดสิทธิสารประจำกรมหมอยาขวา ปลัดกรมหมอนวคชา ปลัดกรมหมอนวคซ้าย เจ้ากรมหมอยาขวา เจ้ากรมหมอยาซ้าย ปลัดกรมหมอรรณโรคขวา ปลัดกรมหมอรรณโรคซ้าย ราชพิธี กรมพยุหนิทาน ปลัดราชภักดิ์พระคลัง ปลัดกรมพระคลังในซ้าย ปลัดกรมพระคลังในขวา ปลัดกรมพระคลังวิเศษขวา ปลัดกรมพระคลังวิเศษซ้าย ปลัดกรมบาญชีกลางขวา " " เจ้ากรมชาวที่ใหญ่ เจ้ากรมชาวที่ขวา เจ้ากรมราชบัณฑิต ปลัดกรมโหร

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
๘๐๐	ขุนเทพากร	ปลัดกรมโหรหลัง
	ขุนเสนานนท์	เจ้ากรมอาษาวิเศษขวา
	หลวงพลอาไสย	เจ้ากรมอาษาวิเศษซ้าย
	หลวงเทพโยธา	เจ้ากรมโยธา
	หมื่นนรินทร์ เสนีย์	ปลัดบัญชาที่สมุหพระกลาโหม
	ขุนศรีสารท	ครูปืนใหญ่
	ขุนอาวุธอัคณี	ปืนน้อย
	ขุนประชาเสพ	ปลัดนั่งศาล กลาโหม
	ขุนอินสิงหบาท	สมุหบัญชี กลาโหม
	ขุนสุรินทร์มณฑ	ปลัดหูลดลองกลาโหม
	ขุนยกรักษา	ปลัดกรมทะเลสาบ
	ขุนไชยเกษ	ปลัดกรมภาหุ (เกโซ)
	ขุนจักรวงศ์ไชย	ปลัดกรมภาพ (ท้ายน้ำ)
	ขุนรามสระเกษ	ปลัดหูลดลอง กรมอาษาซ้าย
	ขุนเพชรกาแหง	" "
	ขุนโคมจักรวงศ์	ปลัดกรมเขนทองขวา
	ขุนจักรวงศ์หุค	" " ซ้าย
	ขุนรามโยธี	" ทวนทองขวา
	ขุนนราธิกร	" " ซ้าย
	จมนทิพเสนา	ปลัดกรมตำรวจในขวา
	จมนราชามาต	" " ซ้าย
	หมื่นไชยพร	ปลัดกรมพระตำรวจใหญ่ขวา
	หมื่นไชยบุษ	" " ซ้าย

ศัพท์กวี	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
800	วป่นกวีรักมา	ปลัดกรมการวรรณคดี
	จมนรชาบาล	" " ข้าย
	หมื่นสมุทรวิธาน	ปลัดกรมสมทบทหารขวา
	หมื่นพรหมานมณีเยียร	" " ข้าย
	หลวงภูเบศรสิงหนาท	เจ้ากรมสมณกลางขวา
	หลวงวรินทาสีงหาร	" " ข้าย
	ขุนพรหมรักษา	ปลัดกรมทหารในขวา
	ขุนอินรักษา	" " ข้าย
	หลวงอภัยเสมา	เจ้ากรมของแคว้นบ้านใหม่
	หลวงสุเรนทรวิจิตร	เจ้ากรมโพธิ์เรียงบ้านใหม่
	สภิง เทววิจิตร	ปลัดจางวางทั้งทองขวา
	สภิง ภัณฑะ	ปลัดกรมทั้งทองขวา
	สภิง โยกราช	ปลัดกรมคาบสองมือ
	กมิงรัทสิงราช	" "
	สภิง บัณฑะ	ปลัดจางวางคาบสองมือ
	สภิง กิตตะ	ปลัดจางวางคาบสองมือ
	สภิง ภัคเปิด	ปลัดกรมทั้งทองข้าย
	สภิง บะกะมอน	ปลัดจางวางทั้งทองขวา
	หลวงวิสุทธิธรรมา	ปลัดจางวางกรมอาษาจวบ
	ขุนรามฤทธิไกร	ปลัดข้ายกรมอาษาจวบ
	ขุนไชยภักดิ์	ปลัดขวากรมอาษาจวบ
	ขุนราชเกษ	ปลัดกรมข้ายกรมอาษาจวบข้าย
	ขุนนเรภักดิ์	ปลัดกรมขวากรมอาษาจวบข้าย

กัณณิกนา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
800	ขุนวิสูตรสงคราม	ปลัดกรมม้ากรมอาษาจากขวา
	ขุนนเรนทจักรี	ปลัดกรมม้ากรมอาษาจากขวา
	ขุนวิสูตร เกษ	ปลัดซ้ายกรมอาษาจากซ้าย
	ขุนวิจิตรสงคราม	ปลัดขวากรมอาษาจากซ้าย
	หลวงเทพเกษ	เจ้ากรมท้าวขวา
	หลวงสุรินเกษ	" " ซ้าย
	หลวงเพชรวง กั้น	เจ้ากรมวัง ข้าราชการ
	หลวงพรหมพิตร	" " ซ้าย
	หมื่นทิ "	ปลัดตำรวจ
	หมื่นเทพ	ปลัดตำรวจ
	ขุนราชเมธา	รองสี่สี่ขวา
	ขุนประชาบาล	รองสี่สี่ซ้าย
	เมือง	ประจำเมืองนครนา
	วัง	"
	กฉัง	" "
	นา	" "
	สี่สี่	" "
	ยกกรม ปัก	ประจำเมืองชุมพร
	พล	"
	มหาดไท	"
600	เมืองขึ้นเมืองศรี	ประจำเมืองศรี
	สตรีกานัก	แต่งเครื่องวิเศษ
	นางเจ้าแก้ว	ใช้สอยในวัง

กัณณิกานา	ชื่อคาถาแห่ง	หน้าที่และสังกัด
	ขุนปิยฉัตร	เสปียนตรา สมุหนายก
	ขุนสุริยามาท	ปลัดขวา กรมมหาดไท
	ขุนพิศณุแสน	ปลัดขวา กรมตำรวจภูธร
	ขุนเพชรอินทรา	ปลัดซ้าย " "
	ขุนมหาภิไธย	ปลัดขวาตารวจภูบาล
	ขุนแสงสวห้าน	ปลัดซ้าย " "
	ประแสงจีน	เสปียนตรา
	ขุนเทพมรายน	สมุหนายก เรียกล่วยหัวเมืองแขวง จังหวัด
	ขุนทิพโกธน์	กัณณิกานกลาง กรมนา
	ขุนราชกรม	พนักงานวังวัด กรมนา
	ขุนนานาถ	สมุหนายก กรมนา
	ขุนโคกระวินิจิธร	พนักงานจ่ายนม
	ขุนราชประกาศ	" " เนย
	หมื่นรุทธอักษร	เสปียนตรา กรมนา
	ขุนเทพโกษา	พนักงานนายตีกกลาง
	ขุนชนะนา	" จ่ายข้าวเปลือก
	ขุนไกรรักษา	" จ่ายงา
	หมื่นเทพ	สมุหนายก กรมนา
	ขุนเทพราช	สมุหะวากร พระคลัง
	ขุนยิสสารศรีพปาก	สมุหนายก พระคลัง
	ขุนทนต์	พนักงานจ่ายเบี้ยหวัด
	ขุนสมบัติบดิน	พนักงานพระคลัง

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	ขุนแก้วชายัค	คนนาย
	ขุนวัชร	เสียบนกรา
	หลวง เทพภักดิ์	เจ้าท่าทูลวงวิไลศา
	ขุนทองหล่อ	จันทาม
	ขุนทองสมุทร	
	ขุนพิบูลสมบัติ	นายอากร
	ขุนกลัง	เจ้ากรมกลังป่า
	ขุนศรีทอง ยก	" "
	ขุนวิสูตรสมบัติ	" กลังวังไซ
	นายประภามณเฑียร	ปลัดวัง
	นายเสถียรรักษา	
	ขุนยศเสสวะ	สมุทนายวัง
	ขุนอักษร	เสียบนกรากรมวัง
	ขุนอนุรักษบราชา	พนักงานชาวที่ ระบรทม
	ขุนกริราทอาสน์	" "
	ขุนทิพไวยณ	ปลัดวังนอก
	ขุนสกอมณเฑียร	"
	ขุนจันพิบาน	พนักงานชาวท่งชาวอ่าง
	ขุนกาแพงบุรี	รักษาความส อากวัง
	ขุนศรีวังราช	" "
	ขุนศรีสุมพร	พนักงานน้ำสง
	ขุนพง	
	ขุนบาล	

กัณฺธิกา	ชื่อคาถาบท	หน้าที่และสังกัด
600	คัมภีรสถกธรรมา	คัมภีรสถกธรรมา
	คัมภีรโฆสสงคราม	ประจากรบ ระสนบขวา
	คัมภีรตาบใจไทย	"
	คัมภีรบานัน	คัมภีรสถกธรรมา ระสนบขวา
	ขุนวิบูลย์สมบัติเกรณ	คัมภีรหน้า อัก
	ขุนไชยภักดิ์เกรณ	"
	ขุนชลธิศวิวันเกรณ	"
	ขุนโกธ เวนชเกรณ	"
	ขุนนิมิตใจเกรณ	"
	ขุนศักดิ์สมบุรณเกรณ	"
	ขุนสิทธิสมบัติเกรณ	"
	ขุนบ ภาวิศกร	ปลัดนั่งตาคอกรใน
	ขุนศรีสุพรรณ	ปลัดนั่งตาคอกรนอก
	ขุนวิศกร สนิย์	ปลัดนั่งตาคกรบ ระสุรวิถีกกลาง
	ขุนศรีกร กานะธ	"
	ขุนศรี เภภักดิ์	ประจากรบ ระสุรวิถีกกลาง
	ขุนศรีภคเมษฐ์	"
	กุมภางคกุลาทะ ภักดิ์	ประจากรบ ระสุรวิถีกกลาง
	กุมภางคอินประยาธิการี	"
	กุมภางคเมณูยาธิการี	"
	ขุนอินเดนา	สัสดีฝ่ายเหนือ
	กุมภางคบารพชาติการี	ประจากรบ ระสุรวิถีกกลาง
	กุมภางคเสนนาชาติการี	"

กักกัณหา	ชื่อตาแบ่ง	หน้าที่และสังกัด
600	กุนภาแกงขาวบวชการี	ประจากรมพระสุรัสวดีขวา
	ขุนทรงมเสนา	สัสดีฝ่ายเหนือหน้า
	ขุนสิทธิกันนงค์	ครูข้างขวา
	ขุนศรีไชยทิศสิทธิ์	ครูข้างซ้าย
	นายมหาดูภาพ	ท้ายข้างต้นเรือขวา
	นายปราบไตรภพ	" " ซ้าย
	นายจอมคชสิน	" " ขวา
	นายกะริกพร - สิทธิ	" " ซ้าย
	นายฤทธิกุลธร	" " ขวา
	นายบวร ไวยรา	" " ซ้าย
	นายเทวาวร	ท้ายข้างต้นเรือ
	นายฉัตรพร เทพ	" "
	ขุนทรงศักดิ์	เจ้ากรมเรือขวา
	ขุนทรงสิทธิ	" " ซ้าย
	ขุนบาลหัตถ์สิน	นายกองคุมข้างอาษา
	ขุนกะรินวรรักษา	" "
	ขุนรชบรสิน	นายกองคุมข้าง
	ขุนกะรินพรศักดิ์	" "
	ขุนกชกุญธร	" "
	ขุนราชกะเขน	" "
	ขุนทิฆราชา	" " ขวา
	ขุนเทพราชา	" " ซ้าย
	ขุนกชกะริน	นายกองคุมข้าง

กักกัเภา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	ขุนสวัสดิ์ ขุนบรมครบาล หมื่นกะเวณรักษา ขุนศรีสงคราม ขุนสิทธิกันวนันต์ ขุนศรีไชยภักสิทธิ์ นายมหาดูภาพ นายปราบไตรภพ นายจับภักสิน นายกะริณประสิทธิ์ นายฤทธกุลธร นายมวร ไอยรา นายเทพาจร นายอัษฎร เทพ ขุนทรงศักดิ์ ขุนทรงสิทธิ ขุนบาลหัตถ์กิน ขุนกะรินทรักษา ขุนรณรสิน ขุนกระวินนรศักดิ์ ขุนภักภูธร ขุนราชกะเสน ขุนทิพรราชา	นายกองคุมช้าง " " นายกองคุมช้างปืนใหญ่ เจ้ากรมขวาโขนช้าง กรูช้างขวา กรูช้างซ้าย ท้ายช้างคันเชือกขวา " " ข้าย " " ขวา " " ข้าย " " ขวา " " ข้าย ท้ายช้างคันเชือก " " เจ้ากรมเชือกขวา " " ข้าย นายกองคุมช้างอาบ " " นายกองคุมช้าง " " " " " " " " ขวา

ทักษิณ	ชื่อนาม	หน้าที่และสังกัด
600	ขุนเทพธิดา	นายกองคุมช้างซ้าย
	ขุนทศกรีน	นายกองคุมช้าง
	ขุนสวัสดิ์	" "
	ขุนพรมคชบาล	" "
	หมื่นทศ เรณูรักษา	นายกองคุมช้างปืนใหญ่
600	ขุนศรีสงคราม	เจ้ากรมขวาโหล่งช้าง
	ขุนพิไชยคุณธร	เจ้ากรมซ้ายโหล่งช้าง
	พันทศ วัฒน	ปลัดกรมม้าต้นขวา
	พันทศพลแสน	" " ข้าง
	ขุนวิสูตรนลเทศ	ประจากรมล้อมวัง
	ขุนไกรผลชาติ	" "
	ขุนทศวินิจนาถ	" "
	ขุนฉะพุกขัน	" "
	ขุนราชภณฤทธิ์	" "
	ขุนแก้วฤทธิ์รัง	" "
	ขุนไวยวิธิต	" "
	ขุนกาแหงสิงหนาท	" "
	ขุนไชยภณฤทธิ์	" "
	ขุนสารวจขวา	" "
	ขุนทิพภักดี	" "
	ขุนเทพภักดี	" "
	ขุนกาแหงพลภักดี	สมุหนายก กรมล้อมวัง
	ขุนสันตสุขวิง	ประจากรมล้อมวัง พระราชวังซ้าย

กักคินา	ถือตามแบ่ง	หน้าที่และสังกัด
600	ขุนจงใจรบ	ประจากรมล้อมเวรราชวังซ้าย
	ขุนราชรณชิต	" "
	ขุนฤทธิ์รณศึก	" "
	ขุนฤทธิ์เคาะ	" "
	ขุนอานาจักษ์	" "
	ขุนแก้ว	" "
	ขุนวิเศษพลไกร	" "
	ขุนจางฤทธิ์เคาะ	" "
	ขุนการว	" "
	ขุนจากกลาง	" "
	ขุนคาร	" "
	ขุนราชแพทยา	ปลัดทูลฉลองกรมแพทยาหน้า
	ขุนรัตแพทยา	" " หลัง
	หมื่นแก้วจรเลือก	ประจากรมหมอนวด
	หมื่นวาโยวาท	" "
	หมื่นวาโยนาถ	" "
	หมื่นวาโยไชย	" "
	ขุนมหาแพทย	ปลัดกรมขวา กรมหมอนวรรณโรค
	ขุนสวระแพทย	ปลัดกรมซ้าย " "
	หลวงราชมณี	ปลัดกรมราชสี
	หลวงเพชจารีย์	รองพระตำรับขวา กรมพฤทธิบาท
	หลวงอินทภาโร	" " ซ้าย "
	หลวงเพชรคันริน	ปลัดกรม ท้องพระคลัง

ศักริกินา	ชื่อตาแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	หลวงพิพิธสมบัติ	ปลัดนั่งศาล ท้องพระคลัง
	หลวงเทพนาค	ประจำพระคลัง
	หลวงวิเทศรจน	" "
	ขุนแก้วไกรลาศ	ปลัดกรมขวา พระคลัง
	ขุนอินไกรลาศ	ปลัดกรมซ้าย พระคลัง
	ขุนศรีรัตนราช	บาญชีกลาง กรมพระคลังในซ้าย
	ขุนยี่สาร	พนักงานขนอหรง กรมพระคลังใน ขวา
	ขุนวิสุทธิ์	บาญชีกลาง
	หมื่นเทพกระวี	ประจำกรมอาลักษณ์
	หมื่นทิฆกระวี	ประจำกรมอาลักษณ์
	หมื่นจำพลภักดิ์	สมุดบาญชี กรมอาลักษณ์
	ขุนพิพิธรักษา	ปลัดกรบ กรมขวาที่ใหญ่ซ้าย
	ขุนนะรินทรัก	ปลัดกรม กรมขวาที่ใหญ่ขวา
	หลวงราชาภิรม	ประจำกรมราชบัณฑิตย
	หลวงอุดมจินดา	" "
	หลวงเมธาธิปกิ	ประจำกรมราชบัณฑิตย
	หมื่นนุชิตสงคราม	ปลัดกรมเรือ กรมอาษาวิเศษขวา
	หมื่นกำแพงสงคราม	ปลัดกรมบก " "
	ขุนรณฤทธิพิไชย	ปลัดกรมเรือ กรมอาษาวิเศษซ้าย
	ขุนรามรณฤทธ	ปลัดกรมบก กรมอาษาวิเศษซ้าย
	ขุนศรีสร เปาวภาษ	ประจำสมุหะพระกลาโหม
	ขุนยศรีรักษา	" "

ลักษณะ	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	ขุนวิจรรณอาวุธ	ประจำสมุหะพระกลาโหม
	ขุนศรีพรหมนาฏ	นายกอง เสนียคประจำสมุหะพระ- กลาโหม
	ขุนสังกราย	รักษาศึกดิน สมุหะพระกลาโหม
	ขุนเทพเสนี	ประจำ สมุหะพระกลาโหม
	หมื่นเทพราชแสนยา	ประจำกรมพระลาพั้ง
	ขุนเสนาเทพ	สมุหมาณูจี กรมภาหุ (เกโซ)
	ขุนเสนาทิพ	สมุหมาณูจี กรมภาหุ (ท้ายน้ำ)
	ขุนรามเกษ	ปลัดกรมอาษาซ้าย
	ขุนสำแดงฤทธิรงค์	" " ขวา
	ขุนสุระสาแดงฤทธิ	ปลัดปืน กรมเขนทองขวา
	ขุนศรีสิทธิสาแดง	" กรมเขนทองซ้าย
	ขุนศรีโยธา	ปลัดกรม กรมทวนทองขวา
	ขุนวิชิตรสรพล	" กรมทวนทองซ้าย
	หมื่นราชพิทักษ์	หัวหมื่นตันเรือ กรมตำรวจในขวา
	หมื่นรักบัวราช	" "
	นาโฆกราช	สมุหมาณูจี กรมตำรวจในขวา
	หมื่นบาลราช	หัวหมื่นตันเรือ กรมตำรวจในซ้าย
	หมื่นภักดีสวน	" " "
	นายไชยราช	สมุหมาณูจี กรมตำรวจในซ้าย
	นายอินรักษา	สมุหมาณูจีกรมพระตำรวจใหญ่ขวา
	หมื่นมหาสนิท	ปลัดกรม กรมพลพันขวา
	หมื่นจิตรจานง	" " ซ้าย

กัณฺธินา	ชื่อตาแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	ขุนภักดีภาษา	ปลัดกรม กรมทนายเลื่ออกหอขวา
	ขุนโยธาภักดี	" " ซ้าย
	หลวงกันยบุบาท	เจ้ากรมรักษาพระองค์ขวา
	หลวงราชเสวก	" " ซ้าย
	หมื่นจิตร จอมราช	ปลัดกรม กรมสนมกลางขวา
	หมื่นนาถภักดี	ปลัดกรม กรมอาษาณีย์ปุ่น
	หลวงพิพิธณรงค์	ปลัดกรม กรมเกณฑ์หยาบฝารั้งซ้าย
	หลวงทรงวิไชย	" " ขวา
	ขุนวิเวกสงคราม	" กรมกลองชนะ
	ขุนกระชาพล	ปลัดกรมกรบทองแขวนฟ้าบ้านใหม่
	ขุนฤทธิพิไชย	" กรมโม่เรียงบ้ายปืน
	สมิงปัญาเคศ	ปลัดกอง กรมทั้งทองขวา
	สมิงอักษิรี	ปลัดกอง กรมทั้งทองขวา
	สมิงปราบสิท	" "
	สมิงอินทกุมาร	" "
	สมิงอุบากอง	" "
	สมิงราชาเทวะ	" "
	สมิงอินหละ	" "
	สมิงนันทามา	" "
	สมิงเพชรเสนห์	" "
	สมิงสิงห์ไชย	" "
	สมิงตรีวิระ	" "
	สมิงกมวรศรี	" "

กัณฺธินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	สมิง จันทราชา	ปลัดกอง กรมคลังทองขวา
	สมิง อัครมนตรี	" "
	สมิง อินทราม เปื้อ	ปลัดกอง กรมคาบสองมือกลาง
	สมิง ไชยราชา	" "
	สมิง ศรีไชยจักษ์	" "
	สมิง ตรีไชย	" "
	สมิง โลกนราย	ปลัดกอง กรมคลังทองซ้าย
	สมิง มุญญราชา	" "
	สมิง เสนหาราชา	" "
	สปีงปราบไชย	" "
	สมิง เสนะไชย	" "
	สมิง ภะระราชา	" "
	สมิง ตรีขามา	" "
	สมิง ชินทองศรี	" "
	สมิง อินทปราบเพชร	" "
	สมิง โลกมว	" "
	สมิง พลโยธา	" "
	สมิง ไชยเสนา	" "
	สมิง รวราศรี	" "
	สมิง ศรีราชา	" "
	พญาจันการังสัน	จางวางช้าง กรมช้างเกาะ
	ขุนอาษา	อาษากรม
	พญาช้าง	ช้าง
	พระวิเทศ	ช่วยราชการหัวเมือง

กัณฺธินา	ชื่อตาแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	หลวงวิเสศ	ช่วยราชการหัวเมือง
	ภิกษุธรรม	"
	เมือง	ประจำเมืองชุมพร
	วัง	"
	คลัง	"
	นา	"
	สัสดี	"
	ปลัดเมือง	ประจำเมืองพิไชย
	"	" พิจิตร
	"	" นครสวรรค์
	"	" จันทบุรี
	"	" ไชยา
	ปลัดเมือง	ประจำเมืองพัทลุง
	"	" ชุมพร
	"	" เพชรบุรี
	ปลัดเมือง	" ไชยนาท
	"	" ฉันทบุรี
	"	" พรหม
	"	" สิงห์บุรี
	"	" ลพบุรี
	"	" สระบุรี
	"	" อุทัยธานี
	"	" มโนรมย์

กัณณนา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
600	ปลัดเมือง	" อ่างทอง " สวรรคบุรี " กาญจนบุรี " ไทรโยค " สุพรรณบุรี " ศรีสวัสดิ " นครไวยสรี " ราชบุรี " จะเข็งเทรา ✓ " นครนายก " ปราจีนบุรี " นนทบุรี " ทำจีน " แม่กลอง " ปากน้ำ " วัฒนบุรี " ปราจีนบุรี " กุญ
600	ปลัดเมือง	ประจําเมืองระยอง " บางละมุง " ท่าโรง " บัวชุม " กาพราน " ไชยบาดาน

กัณดินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
500	หม่อมราชวงศ์ หลวงแม่เจ้า ปลัดกรม นายกวา นายชั้น นายจัน นายจิต หมื่นตรีเสนา ขุนสาระวัค ขุนทราบาด ขุนโลกบาล ขุนนระบาล ขุนธระนิบาล หมื่นเทพพิทักษ์ ขุนแสงสาระภาท ขุนแสงเบญจาวุธ ขุนแสงสวภะยุทธ ขุนแสงศรีธาวุธ ขุนยทยาตรา ขุนชนาถภักดิ์ ขุนพิธาพจน ขุนสุนทรโกไสย ขุนวิสุทสมบัค	- โฉนทวาร กรมพระเจ้าหลานเธอ มหากเล็ก " " ปลัดมาณูสี กรมมหาคไท ตรวจผู้ร้าย กรมพระนครบาล สังกัด กรมกองตะเวนซ้าย สังกัด กรมกองตะเวนซ้าย " " สังกัดกรมนา ชาวพระแสง นครบาล " " " " " ชาวพระแสงนครบาล ชาวไหม นครบาล " " บาญชีกลาง อากรใน

กักตึกนา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
500	ขุนอัมเณรมลตรี ขุนภักดิ์ผู้บาล ขุนจ่านงรารา ขุนสุเรนวิจิตร ขุนวิสูตรรักษา ขุนพิณิจราชา ขุนธานีผู้บาล หมื่นสังกราย หมื่นพิเรนทาทิต หมื่นนิลพล หมื่นนิลภาร พันตรีสิงหนาท ขุนอาษา ขุนอาษา ขุนอาษา ขุนอาษา ขุนอาษา ขุนอาษา นายตรีภักดิ์ นายชาติภักดิ์ นายไกรภักดิ์ นายรัศภักดิ์ นายสวัสดิภักดิ์	มดอีกลาง อากรนอก พนักงานกรมชาวที่ " " " " " สังกัดกองพะเนียง สมุหพระกลาโหม " " นายกองตาคิน สมุหพระกลาโหม " " รักษาศึกกิน สมุหพระกลาโหม สังกัด กรมอาษาซ้าย " กรมอาษาขวา " กรมเชนทองขวา " กรมเชนทองซ้าย " กรมทวนทองขวา " กรมทวนทองซ้าย นายเวนถนน กรมพระตำรวจในขวา นายเวนพื้น " " นายเวนช้าง " " นายเวนม้า กรมพระตำรวจในขวา นายเวน กรมพระตำรวจในซ้าย

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
500	ขุนศรีพิไชย	พนักงานแห่ทางบกกรมพระตำรวจ ใหญ่ซ้าย
	ขุนราชศักดิ์	ขุนคาบ " "
	ขุนลกอรไชย	" " "
	หมื่นเสนาหา	ถือธงคาบ " "
	หมื่นจุลาศักดิ์	" " "
	หมื่นอำนาทกำแหง	หัวหมื่น กรมพระตำรวจนอกขวา
	หมื่นศักดิ์สังหาร	" " "
	หมื่นอาวุธภูธร	" " "
	หมื่นกาลังษร	" " "
	หมื่นเพชรไพร่	" " "
	หมื่นแก้วใจแมน	" " "
	หมื่นไภษณ	" " "
	หมื่นอนันตศักดิ์	" " "
	หมื่นโถมโยธา	" " "
	หมื่นภักดีนิคม	" " "
	หมื่นลำแสงฤทธา	หัวหมื่น กรมพระตำรวจนอกซ้าย
	หมื่นตรีภูธร	" " "
	หมื่นนรเสนา	" " "
	หมื่นนรสังหาร	" " "
	หมื่นกาจรสิน	" " "
	หมื่นนรรักษา	" " "
	หมื่นนราโยธี	" " "

กัณดินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
50๐	หมื่นลิขิตวิชัย	หัวหมื่น กรมพระตำรวจนอกซ้าย
	หมื่นแฉ่งใจคน	" " "
	หมื่นจิตรบำเรอ	" " "
	หมื่นภูธรรัก	หัวหมื่น กรมสมมทหารขวา
	หมื่นศักดิ์สุนทร	" " "
	หมื่นธนาทิพบาล	" " "
	หมื่นธำมัญญศักดิ์	" " "
	หมื่นธำนิรักษา	" " "
	หมื่นราชนารัก	" " "
	หมื่นฤทธิสาแคง	" " "
	หมื่นภักดีภูเบน	" " "
	หมื่นนเรนเสนี	" " "
	หมื่นศรีไกรวุธ	" " "
	หมื่นยุทธรงค์	" " "
	หมื่นจงพลพาย	" " "
	หมื่นอาจใจเพชร	หัวหมื่น กรมสมมทหารซ้าย
	หมื่นสำเริงภักดี	" " "
	หมื่นศรีสมภัก	" " "
	หมื่นรักสัคนา	" " "
	หมื่นจิตรภูธร	" " "
	หมื่นนรรักษา	" " "
	หมื่นฤทธิพิไชย	" " "
	หมื่นไกรสร เค็จ	" " "

ถักคินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
500	หมื่นวิเสทจักรวงศ์	หัวหมื่น กรมสมนทหารซ้าย
	หมื่นรักพลแมน	" " "
	หมื่นกริบบริรักษ์	" " "
	หมื่นพิทักษ์ภูบาล	หัวหมื่นกรมสมนทหารซ้าย
	หมื่นเพชรพลศรี	" " "
	หมื่นราชบริบาล	" " "
	หมื่นไชยสุร	สมบาญชี กรมอาษาณูปถัมภ์
	ยกกระบัตร	เมืองเพชรบุรี
	"	" ไชยนาท
	"	" อินทบุรี
	"	" พรหม
	"	" สิงหนบุรี
	"	" ลพบุรี
	"	" สระบุรี
	"	" อุทัยธานี
	"	" มโนรมย์
	"	" อ่างทอง
	"	" สวรรคบุรี
	"	" กาญจนบุรี
	"	" ไทรโยค
	"	" สุพรรณบุรี
	"	" ศรีสวัสดิ์
	"	" นครไชยศรี

กั๊กคินา	ชอตาแห่ง	หน้าที่และสังกัด
500	ยกกระบัตร์ "	เมืองราชบุรี " นครนายก " ปราจีนบุรี " นนทบุรี " ทำจีน " แม่กลอง " ปากน้ำ " ฉลบุรี " ปราบุรี " กุย " ระยอง " บางละมุง " ท่าโรง " บัวชุม " กาพรวน " ไชยบาดาน
400	จากอนแก้ว จากอนทอง จาราชกั๊กคี่ จาตรีพรม ท้าวไค้กระซิงคานหาม ท้าวอินสุริยา ท้าวเทพกั๊กคี่	มหากเือก " " " " " วิเทศกลางและนอก วิเทศกลาง

กัณณนา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	ท้าวทองพุก ท้าวทองกิมมา ท้าวขอมมเทียร ท้าวอินกัลยา ท้าวมังกร นายไชยขัน นายบรรวิไชย นายพลพัน นายพลพาย หมื่นแคว้นใจแก้ว หมื่นแก้วใจหาร หมื่นยงพลพาย หมื่นพายพลแสน พันภานุราช พันจันทุมมาท พันภานุราช พันพทุธราช หมื่นวานิชสาร หมื่นชานาญมรคา หมื่นคุรุณพิทักษ์ หมื่นรักษนรา เกณเมืองวัง	วิเศษกลาง " วิเศษนอก " ประจาพระอนุชา พระราชกุมาร พระราชบุตร พระราชนักรา มหากเล็ก " " " หัวหมื่นทลงพัน กรมภาหุ " กรบภาหุ ประจากรมภาหุ " " " " มหาดไทยฝ่ายเหนือ " " " " เมืองนรราชธานี

กักคินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	เกษเมืองร้าง " " ขุนสุวรรณพิพิธ หมื่นเสนาะภูบาล หมื่นไวยหารพิรมย์ ขุนยี่สารบุรุษ ขุนวิจารณ์ภูธร ขุนจางมบุรุษ ขุนละกอรภักดี ขุนภักดีผู้กล ขุนตระเวนรักษา ขุนไชยบุรีบาล ขุนแก้วผู้กล ขุนกลาง หมื่นวิเสศ ขุนวิสุทโธชนบารอ หมื่นทิพรักษา หมื่นเทพรักษา หมื่นรัตทิพ หมื่นรักเทพ เสถียรธามะยา หมื่นโชนวิสุท	เมืองวุฒิชธานี " ยศสุนทร " เทพรารธานี จางวางพนักงานหนังสือ เจ้ากรมขวาโรงละคร เจ้ากรมซ้าย " พนักงานในกรุงเทพมหานคร เวณขวา " " ขุนหมื่นกองตระเวนขวาออกกรุง " " ขุนหมื่นกองตระเวนซ้ายในกรุง " " " "นอกกรุง " " ที่วิเสศ " พนักงานศักหลังฎีกา กรมนา พนักงานกรมนา พนักงานกรมนา " " พนักงานเขียนกฎหมาย กรมนา พนักงานศักหลังฎีกา กรมนา

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หมื่นภักดีมรรยง หมื่นจางงรักษา หมื่นทิวาทิก หมื่นสุคนธ หมื่นเทพสิ หมื่นจักษักดี หมื่นจิตรพัท หมื่นราชมงคล หมื่นราชพิจิตร หมื่นยศไสยาสน์ หมื่นราชประสาธ หมื่นราชประการ หมื่นพิมาณบงกล หมื่นนทกฤ หมื่นขันไชยศรี หมื่นสิทธิรัก หมื่นคารุญท หมื่นโกธน์สมบัติ ขุนศรีธรรมลังกา ขุนแสนบริขิต ขุนแสนหาญ ขุนทนายเลือกป็น ขุนทนายเลือกป็น	พนักงานวังนอก " พนักงานรักษาความสะอาดวัง พนักงานพร ~ สุคนธ พนักงานชาวเรือ " พนักงานชาวม่าน " พนักงานชาวเกาะ พนักงานชาวพรม ชาวพระพลับพลาไชย " " " ชาวพระแสง " " พนักงานจ่ายเข้า ปลัดนั่งสาร กรมธรรมการ นายเวรทนาย " เลือกป็น "

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หลวงวิเศษ หมื่นทิพสมบัติ หมื่นราชนสมบัติ หมื่นทนต์ ขุนวรรณภานา ขุนประชาเทพ นายบุญภักดี นายมีไวก นายสวัสดิภักดี นายสีนักษัตร หมื่นศรีรัตนกร ขุนราชเมธา ขุนอินเสนา เสมียนตรา ขุนราชเมธา เสมียนตรากลาง ขุนอินเสนา เสมียนตรา ขุนกากับคาน ขุนเคียวตรา ขุนนายเรือ เมืองร้าง ขุนพรหมเสนา	จางวาง กรมธรรมการ พนักงานกรมเครื่องต้น " สมุขาณูซีเครื่องต้น พนักงานสอศตรี เครื่องต้น " " พนักงานกรมพระสนมซ้าย " " พนักงานกรมพระสนมขวา " " สมุขาณูซี อากรนอก สัศคีฝ่ายเหนือกรมพระสุรัสวดีกลาง สัศคีฝ่ายเหนือกรมพระสัศคีซ้าย เสมียนตราสัศคีซ้ายกรมพระสัศคีซ้าย สัศคีฝ่ายเหนือกรมพระสุรัสวดีกลาง เสมียนตรา กรมพระสุรัสวดีกลาง สัศคีฝ่ายเหนือ กรมพระสัศคีซ้าย เสมียนตราสัศคีซ้ายกรมพระสัศคีซ้าย สังกัดกรมพระสัศคีซ้าย " " ในกรมสัศคีซ้าย สัศคีฝ่ายเหนือหน้า กรมพระสุรัส- วดีขวา

กักกีน	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	เสมียนตรา ขุนทักกับคาน ขุนเคียรตรา ขุนนายเรือ เมืองร้าง นายเดพกะจน นายกะเรนทวิชชา นายมหากษัตริ นายสวัคคฤพ นายจิตรคชลักษณ์ นายจักษุขศรี นายกีรีคชแคว้น นายแบนคชสาร นายบาลกีรีอว นายราชกีรียง นายจางงกีรีวัณ นายภักคิรีกัน นายชานันคชกาน นายชานาณคชผจง นายจางงคชผจง นายจางงคชเล็ก หมื่นศรีสิทธิบาท หมื่นราชสิทธิกัน	เสมียนตราสัทธิชวา กรมพระสุรัส- วดีชวา สังกัดกรมสัทธิชวา " " ในกรมสัทธิชวา นายรองท้ายช้าง (พลาย) " (พลาย) " ชวา (พัง) " ช้าง (พัง) " (พลาย) " (พลาย) " (พัง) " (พัง) " (พลาย) " (พลาย) " (พัง) " (พัง) " (พลาย) " (พลาย) " (พัง) " (พัง) ปลัดกรบเชื้อกชวา " ช้าง

กัณฑ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หมอไชยศักดิ์ หมื่นไชยสิทธิ หมื่นจาศรีนคร หมื่นจาจกัณฑ์ ขุนไชยพาท หมื่นนครกัณฑ์ หมื่นตรีภคฉัตร หมื่นนาถพรศรี หมื่นกิริยว ไชย หมื่นบาลหัตถ์ หมื่นตรีราชพล หมื่นคณบริบาล หมื่นวิจารณ์นาเคนท หมื่นกณพิไชย หมื่นไกรนาเคน หมื่นวิจารณ์นาเคน หมื่นกะเรนทร พญาอนันตโยหัง พญาอนันตจรัส นายแม่เมธีวัตร นายกันต์สระราช นายชาครุงก นายองกัณฑ์	หมอช้างขวา หมอช้างซ้าย สมุหนายกซ้าย กรมช้าง " " จางวาง กรมช้าง ปลัดกองคุมช้างอาบ " ปลัดกองคุมปืนใหญ่ " ปลัดกองบันทุก " ปลัดกองประเทียบ " ปลัดมหาดไทย (กรมช้าง) " ปลัดกองปืนใหญ่ขวา ปลัดนายกองซ้าย เจ้ากรมโกล่งขวา " ข้าง นายมาจุง " " "

กักตัก	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	นายปิโกร วัศเคช นายวิเทศมนไนบ นายไกรภาชี นายท้าวสินท นายจบสร ลิน นายอินสวระดี เมืองศรีสินทพชาท ขุนรามกรุงก ขุนครุฑกเสนี ขุนศรีปะ โนไบ ขุนวิจิตรอาชาไนย ขุนพิไชยอัคร ขุนกันต์ทวาร ขุนชาคีสารดี ขุนวิไชยวัศเคช ขุนวิเทศอัคร ขุนศรีกันต์ ขุนชาตอาชาไนย ขุนณรงค์วิไชย ขุนไกรสินท ขุนสุริยรงก ขุนเพชรสงคราม ขุนภักดีดำรง ขุนปสิทธีสงคราม	นายม้าว " " " " " เกราะทองขวา " ซ้าย " ขวา " ซ้าย " ขวา " ซ้าย อาษาเกราะทองขวา " " อาษาเกราะทองซ้าย " " เกราะทองขวา เกราะทองซ้าย ม้าเกราะทอง " " ขวา " ซ้าย

กัณฺธิมา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	ขุน	ในกรมม้าเกราะทอง
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	ขุน	"
	หมื่นชนะสงคราม	ประจำกรมล้อมวัง
	หมื่นสำรวจ	"
	หมื่นตำรวจ	การตรวจกลาง
	ขุนรักษาพลแสน	คุมหาญขึ้นกรมล้อมพระราชวังซ้าย
	ขุนพรหมเกรวี	ปลัดนั่งศาล กรมแพทยาหน้า
	ขุนศรีเกรวี	ปลัดนั่งศาล " หลัง
	หมื่นทิพโอสถ	พนักงานโอสถ
	หมื่นเทพโอสถ	"
	ขุนกุมาร เพช	หมอกุมาร
	ขุนกุมารแพทย	"
	ขุนกุมารประสิทธิ	"
	ขุนกุมารประเสริฐ	"
	ขุนอมอน	สมุหหาญขึ้น กรมแพทยา

กัณดินา	ชื่อยาแห่ง	หน้าที่และสังกัด
400	ขุน ขุนไชยแพทย ขุนสุภาเทพ ขุนสถาพาน ปลัดนั่งศาล ขุนราชสุภา ขุนสุภาไชย ปลัดนั่งศาล ขุนพรบไสมย ขุนไชยศสมบัค ขุนพลศึกคี่ ขุนมโหสวรกร ขุนพลสิทธิ ขุนทิพวิจารณ์ ขุนเทพวิจารณ์ ขุนอภัยสมบัค ขุนสุรินสมบัค ขุนพรหมสมบัค ขุนทิพรัตนสมบัค หมื่นรัตนสมบัค หมื่นสิทธิรินากร ขุนวิเศษสมบัค ขุนพอรสมบัค	กรมหมอนวด ประจำกรมหมอนวรณโรก กรมแพ่งกระเซม " " กรมแพ่งกลาง " " ครูได้ชิงช้า พนักงานเงิน " พนักงานทอง " พนักงานพระคลังใหญ่ " " " " " พนักงานพระคลังเดิมเก่า " พนักงานพระคลังเดิมกลาง " พนักงานพระคลังเดิมกลาง

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	นายมณเฑียรราช	ประจากรมอาลักษณ์
	นายราชสาร	"
	นายธานีโวหาร	"
	นายชำนาญวัชร	"
	หมื่นพิบูลสมบัติ	ประจากรมชาวที่ใหญ่
	หมื่นพิรมภักดิ์	"
	หมื่นอนุชิต	"
	หมื่นสนิทบุบาล	"
	หมื่นนระวินภักดิ์	"
	หมื่นญะเบญจรัก	"
	หมื่นศรีภูธร	"
	หมื่นภักดีบันจง	"
	หมื่นวิเศก	"
	หมื่นจางงรักษา	ประจากรมชาวที่ขวา
	หมื่นราชาบาเรอ	"
	หมื่นจำเริญบริรักษ์	"
	หมื่นชำนาญรักษา	"
	ขุนสุนทรโวหาร	ประจากรมราชบัณฑิตย
	ขุนญาณวิจิตร	"
	ขุนวรโวหาร	"
	ขุน	ประจากรมโหรหน้า
	ขุน	ประจากรมโหรหลัง
	หมื่นทิศอุโยธา	สมุหนายกกรมอาษาวิเสกขวา

กัณณนา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หมื่นเสนาสงคราม	สมุบาณชีกรมอาษาวิเทศซ้าย
	ขุนราชมนตรี	ประจากรมอาษาวิเทศ
	พันพรมราช	เวนเรือ ประจาสุมุหะพระกลาโหม
	พันอินทราช	เวนเครื่องสรรพยุท ประจำสมุห- พระกลาโหม
	พันทิพรราช	เวนตาดหนัก
	พันทิพรราช	เวนตาดหนักประจำสมุหะพระกลาโหม
	พันเทพราช	เวนคน ประจำสมุหะพระกลาโหม
	หมื่นพิทยาเทพ	สมุบาณชี กรมอาษาซ้าย
	หมื่นยิสารโษธา	" กรมอาษาขวา
	หมื่นอาษา	ประจำ กรมอาษาขวา
	หมื่นแสนใจภักดิ์	สมุบาณชีเชน กรมเชนทองขวา
	หมื่นสุริยาลัก	" ปืน " "
	หมื่นอาษา	ประจำ " "
	หมื่นรักษนุบาล	สมุบาณชีเชนกรมเชนทองซ้าย
	หมื่นภักดีนาถ	สมุบาณชีปืน " "
	หมื่นอาษา	ประจากรมเชนทองซ้าย
	หมื่นมหาดำรงจตุรงค์	สมุบาณชี กรมทวนทองขวา
	หมื่นอาษา	ประจำ " "
	หมื่นหนุจตุรงค์	สมุบาณชี กรมทวนทองซ้าย
	หมื่นอาษา	ประจำ " "
	หมื่นอินไพรี	หัวหมื่นปลายเขือก กรมพระ-- ตำรวจในขวา

คำกิตินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หมื่นสุริยาจารย์	หัวหมื่นปลายเชือก กรมพระ-
		ตำรวจในขวา
	หมื่นภาวีสุนทร	" "
	หมื่นไชยาทิก	" "
	หมื่นไภยพินาท	" "
	หมื่นฤทธภูบาล	" "
	หมื่นไกรวรรณรงค์	" "
	หมื่นโฆมนรราช	" "
	นายจันปยาพิทย	เวนเครื่องช้าง กรมพระตำรวจใน-
		ขวา
	นายไกรลาศ	เวนเรือบันลั้ง "
	นายโชตะอะ ไภย	เวนเรือทั้ง "
	หมื่นศรีวิสุนทร	หัวหมื่นปลายเชือก กรมพระ-
		ตำรวจในซ้าย
	หมื่นพทุวิเสศ	" "
	หมื่นนาระกบไช	" "
	หมื่นสิทธิโสม	" "
	หมื่นจบรมราช	" "
	หมื่นอาจภักดี	" "
	หมื่นนงอ้อามา	" "
	นายไกรรักษา	เวนเรือทั้ง กรมพระตำรวจในซ้าย
	นายแก้วราช	เวนเรือบันลั้ง " "
	นายพทุธาเทพ	เวนเครื่องคชาวาร " "

กั๊กคินา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หมื่นยศภูธร	ประจากรมพระตำรวจใหญ่ขวา
	หมื่นหระไชย	" "
	หมื่นณรินทรราช	คาบทองกรมพระตำรวจใหญ่ขวา
	หมื่นนันทสงคราม	" "
	หมื่นพหนเสนา	" "
	หมื่นมหาสงคราม	" "
	หมื่นรมพิไชย	" "
	หมื่นแสนสอยดาว	" "
	ขุนรุตสาแก	นายเวน กรมพระตำรวจใหญ่ขวา
	ขุนไชยสงคราม	" " ข้าย
	หมื่นราชปรากฏ	สังกัด " "
	หมื่นศรีโยธา	" " "
	หมื่นไชยเสนา	คาบทอง กรมพระตำรวจใหญ่ข้าย
	หมื่นไชยพระวิน	" "
	หมื่นชนะรณาท	" "
	หมื่นโคมพลล้าน	" "
	หมื่นกำจายเมืองแมน	" "
	หมื่นแฝง เมืองमार	" "
	นายพรจรรักษ์นา	ประจำ กรมพระตำรวจใหญ่ข้าย
	นายฤทธภักดิ์	นายเวน กรมพระตำรวจนอกขวา
	นายองคภักดิ์	" "
	นายพรมราช	สมุบาญชี "
	นายรงภักดิ์	นายเวน กรมพระตำรวจนอกข้าย

ศักดิ์นา	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	นายอาจภักดิ์	นายเวน กรมพระตำรวจนอกซ้าย
	นายอินทราช	สมุขาณูชี กรมพระตำรวจนอกซ้าย
	นายยิ่งภักดิ์	นายเวน กรมสมมทหารขวา
	นายยงภักดิ์	" "
	หมื่นจำขึ้นใจจิกร	สมุขาณูชี "
	นายจัตภักดิ์	นายเวน กรมสมมทหารซ้าย
	นายจงภักดิ์	" "
	หมื่นจำสนิใจรัก	สมุขาณูชี "
	หมื่นโยธานุมิน	ปลัดกรบ หนายเลือกหอขวา
	หมื่นวาษาภุชร	" หนายเลือกหอซ้าย
	ขุนอินปราชาศ	ปลัดกรมรักษาพระองค์ขวา
	หมื่นราชพิมาน	" " ซ้าย
	ขุนวิสุตผลบาล	สมุขาณูชี กรมทหารในขวา
	หมื่นฉมังสรแสง	แห่คาบทอง "
	หมื่นยุทธรงค์	" "
	หมื่นฤทธธรรพ	" "
	หมื่นจำมารพินาศ	แห่คาบฉกมั้ง กรมทหารในขวา
	หมื่นจำชาติสรพล	" "
	ขุนวิจารณ์วานง	สมุขาณูชี กรมทหารในซ้าย
	หมื่นแสงสรพยุท	แห่คาบทองทึบ "
	หมื่นรบพลพัน	" "
	หมื่นยงพลพาย	" "
	หมื่นจำอาจกล้าณรงค์	แห่คาบฉกมั้ง "

กัณฺธินา	ชื่อตาแหนง	หน้าที่และสังกัด
400	ห่ป็นจำวิรุณจามัง หลวงจางวาง หลวงจางวาง หลวงวิจิตรนาวา หมื่นเมธีราชา ขุนกระละมาพิจิตร หลวงกัณฺทาวุธ ขุนฤทธิสาแคง หลวงรุทสร เสด หลวงสุนทรภิรมย หลวงอุคมภักดี สมิงสามแหอก สมิงจันทโยธา สมิงไพยะราชา สปีงจักรราชา สมิงสามกราย ขุนไชยเสนี ขุนพลเสนี ขุนอาษาจาม ขุนจงไวยุท ขุนราชนุจิตร ขุนราชนิมิตร หลวงวิจิตรนฤมล หลวงวิจิตร เชนฺทร	แห่คามผักมั้ง ช่างปากไม้ขวา " ซ้าย จางวางซ้ายขวา สุมุบาญชี กลองชนะ เจ้ากรมขวา กรบฝรั่งแม่นปืน " " เจ้ากรมซ้ายกรมฝรั่งแม่นปืน " " จางวางขวา ลาทรง " ซ้าย " สุมุบาญชี กรมกึ่งทองขวา สุมุบาญชี กรมกึ่งทองขวา " กรมกาส่องมือกลาง " กรมกึ่งทองซ้าย " " " กรมอาษาจามขวา " " ซ้าย ประจากรมอาษาจามซ้าย ปลัดกรบทำดูลขวา ปลัดกรบข้างเขียนขวา " ซ้าย เจ้ากรมข้างแคะ ปลัดกรบข้างสลัก

ศักราช	ชื่อตำแหน่ง	หน้าที่และสังกัด
400	หลวงศรีวรยศ	เจ้ากรมช่างฉลักรว
	หลวงวิจิตรราชมนตรี	" ช่าง
	หลวงชานาญไพจิตร	ประจากรมช่าง
	หลวงเพ็ญจนา	เจ้ากรมช่างปั้นช่าง
	หลวงกัลยาพิจิตร	" ช่าง
	หลวงทิพย์นุก	ช่างหุ่น
	หมื่นอาษา	อาษากร
	หลวงช่าง	ช่าง
	ขุนแขวง	หัวหน้าแขวง
	ขุน	ช่วยราชการหัวเมือง
	หมื่น	"
	กัณฐมิไรรุธรรม	เมืองจัตวา
	แพ่ง	"
	จาเมือง	"
	สุพมากร	"
	สัศคี	"
	แขวง	"

หมายเหตุ 1. ผู้ที่มีศักดินา 400 - 30 เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย

2. สามัญชนที่ไม่ได้รับราชการมีศักดินา ดังนี้

ไพร่หัวงาน	25
------------	----

ไพร่มีกรัว	20
------------	----

ไพร่ราบ	15
---------	----

ไพร่เลว	10
---------	----

ยกลูก	5
-------	---

วรรณพิภ	5
---------	---

ทาสและลูกทาส	5
--------------	---